

Фундатори української психології

ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО

ЯК МЕТОДОЛОГ І ТЕОРЕТИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

“Особистість – це “вершинне” утворення в ієрархічній структурі психіки людини..., і якісно новий спосіб організації поведінки..., вищий рівень взаємодії людини зі світом”.
(О.М. Ткаченко)

О.М. ТКАЧЕНКО

Олександр Миколайович Ткаченко (21.01.1939 – 21.05.1985) – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та інженерної психології Київського державного (нині – Національного) університету імені Тараса Шевченка. народився у селі Мала Катеринівка Запорізького району Запорізької області. Після закінчення середньої школи навчався у 1955–56 роках у Київській республіканській школі кіномеханіків. У 1956–58 роках працював кіномеханіком у СШ №1 м. Запоріжжя. 1958 року поступив і 1963 року закінчив філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка і відразу ж був зарахований до аспірантури.

1968 року захистив кандидатську дисертацію за темою “Види мислення та їх генезис”. У цей же період відслужив два роки в армії. З 1968 року працює асистентом, а з 1970 року старшим викладачем кафедри психології Київського університету. В 1972–85 роках працював доцентом кафедри загальної та інженерної психології. 1983 року захистив на факультеті психології Московського державного університету імені М.В. Ломоносова докторську дисертацію за темою: “Розвиток категоріального апарату психологічної науки (принципи та методологічні передумови побудови сучасної системи психологічних знань)”. О.М. Ткаченко успішно викладав низку психологічних дисциплін у Київському університеті, де користувався авторитетом серед студентів. Проте особисте життя вченого склалося нещасливо і трагічно обірвалося у розквіті сил...

Дослідник вивчав найскладніші методологічні та теоретичні проблеми психологічної науки. Він проаналізував й узагальнив методологічні здобутки відомих вітчизняних психологів – Л.С.Виготського, Б.Г. Ананьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, Б.Ф. Ломова, К.К.Платонова, М.Г. Ярошевського – і запропонував власний варіант систематизації принципів і категорій психологічної науки. У його методологічній системі

принципи детермінізму, відображення, єдності психіки та діяльності, розвитку психіки, системно-структурний принцип були діалектично об’єднані через наскрізне уявлення про цілісну організацію психічної регуляції діяльності суб’єкта на трьох рівнях – організму, індивіда й особистості.

У дослідженнях О.М. Ткаченка вперше у вітчизняній психології послідовно і систематично розглянуто проблему особистості через систему методологічних принципів, категоріальний лад і методи психологічної науки. Запропонована вченим методологічна система відкриває нові можливості для наукового вивчення особистості, розробки нових методів пізнання та формування складної психічної реальності.

Основні наукові праці О.М. Ткаченка: “Види мислення та їх генезис” (1968); “Генетичний і функціональний зв’язок засобів комунікації та мислення” (1977), “Про категоріальний профіль наукової школи” (1977); “Принципи і категорії психології” (1979); “Сучасна криза у психології” (1981); “Л.С. Виготський і О.О. Потєбня” (1981); “Розвиток категоріального ладу психологічної науки” (1983).

Нижче у новій науковій редакції друкується відома монографія О.М. Ткаченка “Принципи і категорії психології”, що побачила світ 30 років тому й не втратила своєї актуальності.

ПРИНЦИПИ, КАТЕГОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Олександр ТКАЧЕНКО

Copyright © 1979; 2009

ВСТУП

<...> За умов подальшого зростання ролі психології в науково-технічному прогресі, розширення формату емпіричних досліджень, зближення її із практикою особливої значимості набуває розробка і висвітлення низки принципів питань психологічної теорії. Це стосується передусім учення про *категоріальний лад* психологічної науки. Проблеми систематизації психологічних знань висвітлювалися у відомих працях Л.І. Анциферової, О.О. Будилової, О.М. Леонтьєва, А.В. Петровського, К.К. Платонова, М.С. Роговіна, М.Г. Ярошевського, у яких розглядається розвиток матеріалістичних ідей у вітчизняній та зарубіжній психології, аналізуються питання історії та теорії розвитку психології, предметно-логічні основи розробки окремих психологічних категорій. Ці дослідження безпосередньо підводять до завдання вивчення розвитку системи взаємопов'язаних категорій, що фіксують порівневу і системну будову психіки.

Очевидно, що кожна наука, у т. ч. й психологія, має свої конкретно-наукові категорії, що відрізняються від загальнофілософських. Їх вивчення (зокрема, природи, функцій, взаємозв'язку) має велике науково-практичне значення як для пізнання загальної структури та еволюції знань, так і для визначення закономірностей розвитку категоріального ладу мислення конкретного вченого чи наукової школи.

Значущість вивчення і висвітлення історичного процесу формування загальних тенденцій розвитку “мережі” психологічних категорій пояснюється й тим, що побудова і виклад системи категорій психології дозволить визначити методологічні передумови подальшої систематизації психологічних знань і розробки науково обґрунтованих цілей та прийомів психолого-педагогічного впливу на процес формування особистості.

Проте в наявних публікаціях недостатньо, на нашу думку, приділяється уваги історичному генезису психологічних категорій, що описують соціально зумовлений рівень активності поведінки людини. Потребує висвітлення питання про структуру психологічних знань та про особливості їх еволюції на сучасному етапі. Це стосується також завдань, що мають надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення для сучасної психологічної науки, а саме: а) визначити сутність і співвідпорядкованість методологічних проблем психології; б) проаналізувати історичний генезис тієї чи іншої категорії у зв'язку з дослідженням відповідної методологічної проблеми; в) простежити зв'язок розробки певної методологічної проблеми з конкретними філософськими принципами; г) визначити методологічні підходи до систематизації категорій психології і виокремити вихідну “клітинку” кожного рівня ієрархічної системи психологічних знань; д) розкрити дидактико-практичне значення аналізу і систематизації принципів та категорій психології для пошуку методологічних основ зміни й удосконалення програм та навчально-методичних посібників з курсу “Загальна психологія”; е) показати роль наукових шкіл і напрямків у розвитку психологічних категорій та принципів.

Реалізація вищезазначених завдань, що стоять перед психологією, потребує зусиль різних наукових колективів. Тут будемо торкатися їх лише тією мірою, якою це доречно для виконання основної мети нашої роботи – висвітлення загальних тенденцій розвитку категоріального ладу психології, важливими структурними утвореннями якого є категорії, принципи та методологічні проблеми. При цьому розгляд окремих структурних утворень (категорій, принципів, проблем) та зв'язків між ними підпорядковано вивченню особливостей еволюції цілого (категоріального ладу).

Особлива увага приділена визначенню категоріальної системи, що має описувати соціальне зумовлені рівні спричинення (детермінації) поведінки. Зокрема, здійснено спробу окреслити науково-категоріальний апарат особистісного рівня активності суб'єкта діяльності та вичленити висхідну одиницю його аналізу... В роботі також піддаються критичному аналізу методологічні положення та ідейно-світоглядні засади таких напрямків зарубіжної психології, як бігевіоризм, психоаналіз, теорія ролівої поведінки, теорія самоактуалізації особистості <...>.

Розділ I **СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЇ ЯК СИСТЕМИ** **ЗНАТЬ І ЛОГІКА ЇЇ РОЗВИТКУ** **(До постановки проблеми)**

Зростання вагомості психології у розробці теоретичних проблем людинознавства та у вирішенні життєвих завдань суспільної практики має не випадковий характер. Розвиток психології завжди був тісно пов'язаний із місцем, яке займає наука у цілому в житті суспільства, із загальним прогресом науки як складного соціального явища та специфічної форми людської діяльності. Тому завжди актуальним є вивчення впливу на розвиток психології нових здобутків загальнонаукової методології, а також її власних, відносно самостійних, закономірностей.

Це стає особливо важливим тоді, коли загострилася потреба кожної науки у самопізнанні. Відтак з'являється необхідність простежити закономірності розвитку (логіку) психологічної науки, що зумовлені як її зовнішніми (міждисциплінарними) зв'язками, так і внутрішніми факторами власної еволюції, викликані зміною структури психологічних знань.

Відомо, що ті чи інші досягнення чи регресії у змісті та засобах наукового дослідження природно знаходили своє відображення в методиці і змістовій спрямованості психології. Так, експериментальний метод дослідження, вперше застосований у механіці, через фізіологію органів чуття, проникає у психологію. Цілу низку експериментальних методик і процедур психологи запозичують у біологів, і лише згодом починають розробляти власні психологічні методики і методи.

Відкриття у фізиці закону збереження і перетворення енергії спонукало вчених-

психологів до пошуків сфери і форм його вияву в психічних явищах, що знайшло деталізований вираз у концепціях "психічного енергетизму" (П. Жане) та вченні про "психічну енергію" (З. Фройд). Фізичні теорії кінця XIX – початку XX століття через сукупність складних опосередкувань вплинули на спрямованість досліджень і характер психологічної термінології представників нині добре відомого напрямку – гештальтпсихології. Зокрема, теорія динамічного поля у психології була запропонована К. Левінім та його співробітниками за зразком і під враженням досягнень теоретичної фізики у сфері вивчення гравітаційного та електромагнітного полів. Теорія відносності навяла психологам спектр нових методичних підходів і пояснювальних схем. Під її впливом М. Вертгеймер проводить дослідження природи сприймання, прагнучи показати відносність образу предмета сприймання, яка зумовлюється фоном та організацією елементів відображуваного предмета.

Міждисциплінарні впливи і зв'язки психології визначали у різні історичні періоди динаміку (розширення, звуження, перетворення) її предмета. У цьому розкривається одна із суттєвих закономірностей розвитку психологічної думки. Історичні метаморфози предмета психології залежали і залежать від характеру її контактів із філософією і прогресуючими галузями науки (з так званими лідерами науки, за сучасною наукознавчою термінологією). Це твердження не суперечить відомому положенню про спричинення розвитку психології інтересами народногосподарської та педагогічної практики, оскільки наукові дисципліни, що справляли визначальний вплив на зміст і методологічну озброєність психологічних досліджень, у своєму розвитку теж зумовлювалися певними суспільними запитами.

На ранніх етапах формування психологічних знань, коли психологія ще не вичленувалася з філософії як самостійна наука, її проблематика та методичні підходи визначалися колом проблем, які розв'язувались у відповідний історичний період теорією пізнання, та певними загальнофілософськими принципами.

З виділенням із загальної системи знань (яку репрезентувала антична і середньовічна філософія) спеціальних наук розвиток психології здійснювався також під певним впливом здобутків методики і методології конкретних наукових дисциплін, що прогресували в ту чи іншу історичну епоху. Так,

успіхи механіки у пізнанні сутності механічних систем висунули її свого часу, щоправда разом з математикою, у розряд домінуючих наук, методичні прийоми яких були зразками для інших наукових галузей. Принципи механіки стали використовуватись у психології для пояснення природи психічних явищ. Тому й проблематика психологічного пізнання виявилася залежною від умовної сфери можливого застосування аналогій у поясненні психіки, які брали за взірць організацію механічних пристроїв. Через це предмет психології змінився внаслідок долучення до нього тих проблем, що ігнорувалися традиційною інтроспективною психологією, яка обмежувала коло відповідних досліджень внутрішнім полем свідомості.

Подальші модифікації предмета психології пов'язані з роботами тих природодослідників, котрі у процесі пошуку розв'язання завдань, поставлених у рамках їх конкретно-наукових дисциплін, були вимушені розробляти ті питання, що виходили за межі їх професійних інтересів і були, власне, психологічними. Це стосується передусім робіт учених-біологів та медиків. У психологію проникають загальнобіологічні пояснювальні схеми. У зв'язку з цим розширюється зона психологічного пошуку: психіка тепер розглядається не просто як продукт механічного зовнішнього діяння, а як важливий фактор еволюційно-адаптивного процесу. Отож зміна предмета психології відбувалась унаслідок міждисциплінарного впливу біології, яка у середині XIX століття стала однією з провідних наукових дисциплін, зосередивши у собі основні проблеми теоретико-пізнавальної діяльності.

Але не тільки адаптивна, а й активно-регуляторна функція психічного стає об'єктом вивчення природодослідників. Завдяки працям видатного вітчизняного вченого І.М. Сеченова, який вказав на виняткове значення внутрішнього гальмування і вибіркості реакцій організму та на роль механізмів саморегуляції (зворотного зв'язку) у побудові чуттєвого образу, в полі зору психологів з'являються нові психологічні феномени, котрі значно розширили предмет психологічних досліджень. І тут бачимо, що ідеали науково-природничого (фізіологічного) пізнання служать відправними пунктами у пошуку чіткого наукового пояснення природи активності психіки. Закономірно, що психологічна думка, згідно з логікою свого розвитку, повинна була подолати біологічне

трактування активності психіки, як зумовленої будовою організму та характером його взаємодії із зовнішнім середовищем, і перейти до нової її інтерпретації, яка не обмежувалась би описом лише психофізіологічних властивостей людини. Логіка розвитку психологічної думки і запити суспільно-історичної практики диктували нагальність уведення в коло психологічних досліджень тих компонентів психіки, які конституюються її зв'язками із соціальним світом. Вирішальне значення щодо цього мало виникнення філософії діалектичного та історичного матеріалізму, яка вперше в історії науки виявила суспільно-історичне спричинення духовного світу людини, у тому числі й її психіки. Значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем детермінації поведінки досягають психологи-марксистки, які в наукових дослідженнях спираються на відповідну методологію філософії.

Матеріалістичне розуміння історії, суспільства та людини сприяє новому розширенню предмета психології, веде до послідовно-наукового підходу в дослідженні психічних явищ. Це приводить до поступового відмирання механічних пояснювальних схем, до звуження сфери біологічних та фізіологічних інтерпретацій механізмів психіки. Отже, зміна предмета дослідження психології характеризувалася в історії психологічного пізнання як його розширенням, так і редукцією, звуженням.

Які особливості сучасного етапу розвитку психологічних досліджень і як вони впливають на динаміку предмета психології? В якому напрямку змінюються обриси сфери вивчення психічних явищ?

З науково-технічною революцією, що відбувається в сучасному суспільстві, пов'язане нове значне розширення предмета психології. Науково-технічний прогрес втягнув у сферу наукових досліджень нові галузі, видозмінив погляд на усталене розуміння відомих явищ. Технічна психологія (відгалуженням якої є інженерна), космічна та авіаційна психологія й, нарешті, психологія науки – ось ті галузі психологічного знання, виникнення яких спричинено науково-технічною революцією.

З утворенням “великої науки”, зі зростанням ролі вченого в суспільстві наука як специфічна форма людської діяльності, а не тільки як система знань, стала об'єктом спеціального дослідження. З'являється “наука про науку”. Потреба у розробці на основі методології конкретних наук і процедур дос-

лідження дослідницької діяльності реалізувалась у появі наукознавства, теоретичним базисом якого є матеріалістичне розуміння історії, практики та пізнання. Однією з галузей наукознавства, поряд з теорією, соціологією та економікою науки, є психологія науки.

Психологія науки досліджує: а) природу та психологічні механізми наукової діяльності, мотивацію наукової творчості, регулятивні механізми діяльності вченого; б) психологічну структуру особистості вченого; в) психологічні питання функціонування малих груп у науці; г) психологічні проблеми науково-інформаційної діяльності; д) історично змінні організаційні структури, в яких здійснюється розвиток науки, зокрема проблеми наукової школи. При цьому психологія науки базується на розумінні суспільної сутності людини і продуктів її творчості.

Психологія науки залучила нові пласти людської діяльності у сферу своїх досліджень і значно переорієнтувала традиційну психологічну проблематику. Так, класична проблема розвитку мислення в орієнтованій на наукознавство психології набуває принципово іншого забарвлення. Якщо раніше мислення (учня, вченого, адміністратора) розглядалося лише як система операцій (аналізу, синтезу, порівняння і т. ін.) у зв'язку з мотивацією діяльності, спрямованої на "вичерпування" змісту досліджуваного об'єкта, то у психології науки вивчення мислення здійснюється з урахуванням його предметно-історичного та соціально-наукового аспектів функціонування. Новий ракурс у розгляді проблем мислення з'явився внаслідок проникнення в психологію наукознавчих методів і методик, головню розроблених на основі марксистської методології. Одним із перших звернув увагу на наявність логіки розвитку науки в історичному русі знань видатний філософ Г. Гегель, який розглядав свою філософську систему як закономірний (завершальний) етап у поступальному розвитку наукових ідей. Саме від нього йде думка, переформульована нині у принцип відповідності ("поваги до минулого"): нова теорія, яка приходить на зміну попередньої, не просто відкидає напрацьовані уявлення, а утримує, зберігає їх позитивний зміст. Ця гегелівська ідея, сучасно переосмислена, і становить серцевину одного з розділів наукознавства – логіки розвитку науки.

Стосовно психології зауважимо, що положення про логіку розвитку наукових ідей ще недостатньо реалізується в конкретних

дослідженнях. Це виявляється у тому, що недооцінюються історичні здобутки (традиції) психології і спостерігається прагматизація (переоцінка) емпіричних даних, які здебільшого отримані у результаті власного експериментування. У зв'язку з цим доречно нагадати зауваження класиків марксизму про те, що "обізнаність з ходом історичного розвитку людського мислення, з поглядами на загальні зв'язки зовнішнього світу, що виступали в різні часи, потрібна для теоретичного природознавства ще й тому, що вона дає масштаб для оцінки теорій, які воно само висуває. Але тут недостатність обізнаності з історією філософії постає досить-таки часто і різко. Положення, встановлені у філософії вже сотні років тому, положення, з якими у філософії давно вже покінчили, часто виступають у теоретизуючих природодослідників як щонайновіші істини, стаючи на якийсь час навіть предметом моди"¹.

Саме така картина спостерігається у сучасній зарубіжній психології. В емпіричних дослідженнях колег-психологів помітна явна недооцінка значення історії психологічної думки. Відсутність єдиної наукової мови, "багатомовність" характерна для сучасної психології англomовних країн. Проте "багатомовність" помилково було б вважати наслідком тільки нехтування завданням розробки науково-психологічної термінології. Вона швидше є індикатором відсутності узвичаєного тлумачення предмета психології, відсутності загальноприйнятого категоріального апарату. Ситуація, що склалася у психологічній науці цих країн, починає усвідомлюватись окремими її критично мислячими представниками. Показовою у цьому плані є книга західнонімецького дослідника Г. Вестмайера з характерною назвою "Критика психологічної безрозсудності (проблеми психології як науки!"², в якій тверезо оцінюються труднощі подальшого розвитку психологічного пізнання, викликані предметно-змістовним ізоляціонізмом та ідеоматичністю наукової мови різних концепцій.

Проте способи подолання кризисного стану, що пропонуються зарубіжними психологами, почасти методологічно безпідставні і конкретно-науково безплідні. Бігевіористична методологія, що застосовувалася раніше при поясненні безпосередньо психічних феноменів, зараз поширюється на процес пізнання логічної побудови психологічної науки з метою її удосконалення. Операціоналістські настанови бігевіористично зорієнто-

ваного психолога спонукають шукати вихід з кризисного стану, наприклад у згаданій праці Г. Вестмайера, на шляхах розробки єдиної штучної мови психології (своєрідного психологічного есперанто) за допомогою логіко-семантичного аналізу існуючого масиву знань. У цьому задумі виявляється повне нерозуміння залежності термінологічних конструкцій від глибини розробки наукової проблематики та від міри принципової “податливості” до формалізації різних розділів психологічних знань.

Принципово інший підхід, на відміну від логіко-лінгвістичного конструктивізму, до розв’язання проблем систематизації знань характерний для психологів, котрі спираються, скажімо, на системно-діяльнісну чи культурно-історичну методологію. Це – шлях науково-категоріального синтезу психологічних знань. Загалом розробка в наукознавстві загальних принципів логіки розвитку науки на основі філософської методології відкриває перспективні напрямки для переозброєння психології, “усвідомлення” нею своїх власних закономірностей і прогнозування нових досліджень. У зв’язку з цим логіку розвитку психології умовно можна розділити на “зовнішню” і “внутрішню”.

До “зовнішньої” логіки розвитку належить закономірний вплив міждисциплінарних зв’язків на динаміку предмета психології та її методів і методик. Вище була здійснена спроба показати саме цей аспект логіки розвитку психологічної науки. Психологія перебуває у складних взаємозв’язках з іншими науками, які істотно впливають на зміну її предмета і теоретико-пізнавальних засобів, що зумовлює потребу в дослідженнях “зовнішньої” логіки розвитку психології. Під її “внутрішньою” логікою розвитку розуміються закономірності еволюції її принципів, категорій та методологічних проблем, про що йтиметься далі.

Міждисциплінарні, опосередковані впливи, запити практики та соціально-економічні умови суспільного життя своєрідно опосередковують наявні внутрішні закономірності руху-поступу наукового знання. Тому “зовнішня” і “внутрішня” логіки розвитку психології мають лише відносну самостійність щодо її “екстеронаукових” детермінант. Про розвиток психології як суто самостійної науки маємо підстави говорити лише з того моменту, коли внутрішні тенденції її розвитку вбирають у себе зовнішні і стають домінуючими, провідними у системі психологіч-

них знань. Дійсно, показником розвинутої кожної науки є зрілість її внутрішніх закономірностей розвитку, і “майбутнє психології – це, передусім, її власний розвиток”³.

Сучасна психологія на чільне місце ставить дослідження структури власної системи знань та особливостей їх функціонування й генезису. Щоправда, коли постає питання про структуру психології, то при цьому нерідко мають на увазі конкретні її галузі (загальну, педагогічну, соціальну, інженерну та інші психології), а не її логіко-категоріальну будову. Подібне розуміння побудови психології є характерним і природним для традиційного теоретичного дослідження, орієнтованого на класифікацію психологічних знань зафіксованими у них проявами психіки у різних сферах діяльності. При цьому внутрішня будова (елементи, їх взаємозв’язок) цих знань, на жаль, не ставала предметом дослідження. Такий підхід був виправданий потребою зосередити зусилля дослідників на самому об’єкті знання, а не на психологічних знаннях як об’єкті аналізу. Але у зв’язку з невинним розвитком психологічних знань, їх інтенсивною диференціацією та інтеграцією зростає вагомість усвідомлення як структури, так і шляхів розвитку психології.

У загальній структурі психології як системи наукових суджень вирізняються психологічні факти, закони, теорії, методи, категорії, принципи та методологічні проблеми. Логіко-науковою основою психологічної науки є закономірний зв’язок основних її структурних компонентів та історична динаміка міжструктурних відношень. Зрозуміло, що структурними і функціональними ознаками, взятими ізольовано від їх змістовних характеристик, психологія мало чим відрізняється від інших наук (це аж ніяк не применшує значення вивчення проявів логіки розвитку наукових знань у психології). Інша річ, якою мірою ці структурні і функціональні характеристики психології усвідомлені, вичленовані та проаналізовані спеціалістами-психологами. Оскільки, як уже відзначалося, думка психологів була переважно привернута безпосередньо до самого об’єкта дослідження (психічної реальності), то, природно, структурні компоненти і внутрішня логіка еволюції психологічних знань вивчались меншою мірою. (Лише в окремих працях, зокрема в книгах польського вченого Т. Томашевського та вітчизняного психолога М.Г. Ярошевського, частково висвітлюється ця проблематика. див.)⁴.

Певна подібність логіко-наукової будови психології та інших наук не дає підстав вважати, що принципи загального наукознавства можна без відповідної модифікації екстраполювати на вивчення природи психологічних знань. Конче потрібен конкретний аналіз проблем розвитку психологічної науки та цілеспрямоване застосування психологами апарату наукознавчого дослідження до історії психології. Це сприяє формуванню “самосвідомості” психологічної науки.

В історико-теоретичних дослідженнях психологічні факти, закони, теорії аналізувались переважно з позиції адекватності їх змісту відображеній у них психічній реальності. Водночас їх місце у системі наукового знання спеціально не розглядалося. Лише при обговоренні деяких теоретичних проблем розвитку психологічної думки спорадично порушувались ці питання. Так, ставилася проблема: як слід розуміти психологічний факт – як “атом” чи як “ціле”, “структуру”. Факти, що з’являються у результаті аналізу даних емпіричних досліджень, відображують вихідні, базисні грані психічної реальності. В історії психології у трактуванні природи психологічних фактів вималювалися дві найтипівші тенденції – атомістичне розуміння психічного життя (Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Гартлі, Д. Прістлі) та структурне (К. Коффа, В. Келер). Згідно з першою позицією, яка складає серцевину методології асоціаністської психології, психологічний факт розглядався як ізольований елемент, першооснова, “атом” психічної реальності.

Вагомі контраргументи проти подібного подрібнення асоціаністами психічних явищ було висунуто представниками гештальтпсихології. Розуміння факту як відображення цілісних феноменів психічного життя виявилось продуктивнішим і дало змогу гештальтистам відкрити деякі нові явища та їх закономірний зв’язок. Фактичні відкриття, зроблені гештальтпсихологами (явище константності, цілісності сприймання та ін.), свідчили про те, що нове методологічне настановлення дозволяло “побачити” нові факти, повз які проходили асоціаністи.

Дроблення психічних явищ у дещо іншому методологічному плані заперечував філософ-ідеаліст В. Дільтей. У концепції “філософії життя” він намагався описати цілісний характер психічних процесів, ґрунтуючись на гегелівському вченні про “об’єктивний дух”. Але ідеалістична методологія гештальтистів і В. Дільтея зумовила одно-

бічність критики атомістичного трактування природи наукового факту в психології. Лише у психологічних концепціях вітчизняних та зарубіжних прогресивних психологів було показано цілісність психологічної діяльності, її залежність від характеру взаємодії суб’єкта й об’єкта. У цих концепціях психологічний факт був обґрунтований як відображення єдності цілого і частини у психічних явищах.

Відомо, що закони психології виконують методологічну функцію. У процесі конкретного дослідження психологічні факти систематизуються за допомогою законів психології, які виявляють необхідний і закономірний зв’язок психічних явищ. Закон фіксує залежність певних фактів від конкретних умов. Треба досягнути своєрідності функціонування і місце законів у системі психологічних знань. Своєрідність ця полягає у тому, що при величезній кількості фактів у психології порівняно мало сформульовано положень, які мали б характер загальних законів. До того ж залежності, що фіксуються в законах, недостатньо формалізовані. Однією з причин цього є те, що психологія передусім – якісна наука.

Крім того, при обмеженій кількості встановлених психологічних закономірностей є багато теорій, які прагнуть описати психіку як у цілому, так і окремі її сторони. Зокрема, існують десятки теорій сприймання, мислення, пам’яті та інших психічних процесів. Спостерігається немов би “перескакування” через закони від безпосередніх фактів до теорій. Подібна обставина зумовлена переоцінкою психологічних фактів та ігноруванням загальних принципів наукового пізнання. В.І. Ленін влучно підкреслював важливе значення розробки загальних теоретичних проблем, бо “...хто береться за часткові питання без попереднього розв’язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе “натикатись” на ці загальні питання”⁵.

Відомий вітчизняний психолог Л.С. Виготський, характеризуючи кризу психології в 20–30-ті роки ХХ століття, відзначав, що кожний науковий напрям у психології “вимушений усвідомлювати і теоретично узагальнювати знайдені ним факти, розвиваючи свою власну теорію і методологію, або... вимушено пришивати методологічне пальто до знайденого фактичного гудзика. Інакше кажучи, відбувається непропорціональне зростання інтерпретацій, які виходять далеко за межі фактичної сфери, охопленої досліджен-

ням”⁶.

Це міркування, висловлене Л.С. Виготським щодо історико-психологічних процесів, які відбувалися біля сотні років тому, певною мірою стосується і сучасної ситуації у психологічній науці. І хоч потреба у глибоких теоретичних узагальненнях визнається всіма, в реальній дослідницькій практиці обмежуються збором емпіричного матеріалу, його класифікацією та кількісним аналізом. Перебільшення значення емпіричних даних головню пов'язано з недооцінкою історичних здобутків психологічної думки. Ці два моменти – переоцінка фактів і недооцінка минулого – породжують своєрідну ситуацію у зарубіжній психології: виникають і співіснують багато “міні-шкіл” і школок. Автори нових психологічних теорій не “знімають” (у діалектичному розумінні цього слова) концепції, що суперечать їх поглядам, а механічно відкидають. Відсутність спадкоємності у розвитку психологічних ідей – серйозна перешкода на шляху прогресу психології.

З моменту розвитку психології як самостійної науки спостерігалась тенденція створення загальних теорій, які претендували на охоплення всіх форм і сторін психічного життя. Більше того, деякі теорії кінця ХІХ – початку ХХ століть екстраполювалися на “позапсихологічні” об'єкти. Типовий приклад – домагання фрейдизму пояснити не тільки психічне, а й соціальне життя. У подальшому виникають теорії, які обмежуються пошуком закономірностей окремих сторін психіки. Так, у 40–50-ті роки ХХ століття замість “макротеорій” з'являються “мікротеорії”, що описують лише окремі аспекти психічних явищ.

Теорії в науці взагалі й у психології зокрема класифікують за методом добування наукових знань й розрізняють такі їх типи, як дедуктивні (наприклад, відома гіпотетико-дедуктивна теорія К. Халла, яка створювалася шляхом виведення системи психологічних знань із вихідних аксіом), індуктивні (теорія Б. Скіннера, побудована внаслідок виведення законів з емпіричних даних), функціональні (теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, у якій елементи знання утворюються в результаті застосування індуктивних і дедуктивних методів).

Вивчення еволюції психологічних фактів, законів, теорій та їх методичних “аналогів” (методів, методик, прийомів дослідження) проводилось у рамках традиційного історико-психологічного дослідження. Але їх природа може бути ґрунтовно осягнута лише в

наукознавській психології, одним із завдань якої є вивчення структури і закономірностей розвитку психологічної науки на підставі співвідношення теоретичних конструкцій з об'єктивною роллю, яку вони відіграли в історії психології. Орієнтована на наукознавство психологія в орбіту своїх досліджень долучила аналіз принципів, категорій та методологічних проблем, які становлять вищий “інструментальний” рівень психологічної науки.

Розрізнення сфер застосування історико-теоретичного та наукознавчого типів дослідження має умовний характер. Всі елементи структури психологічних знань утворюють одну із сторін предмета наукознавчої психології. Але якщо психологічні факти, закони, теорії могли бути і були об'єктом історико-теоретичного дослідження, то принципи, категорії і методологічні проблеми постали у справді експліцитній формі лише в наукознавчій психології.

В номенклатурі методологічних вимог до наукознавських досліджень треба розрізняти “самозвіт” ученого від фактичного значення його теорії для історії й теорії науки. Власна думка вченого і наукознавська оцінка нерідко не співпадають. Так, З. Фрейд твердив, що є автором третього “коперніканського перевороту” в історії людства. На його думку, перший космологічний удар завдав нарцистичним ілюзіям людини Коперник. Біологічний удар по нарцисизму людини нанесли вчення Ч. Дарвіна, яке подолало погляди на людину як виняткове явище в історичному розвитку органічного світу. Собі Фрейд приписує третій удар по самозакоханості людини, суть якого полягає в тому, що начебто він показав, що поведінку людини регулює не її “Я”, а несвідоме “Воно”. М.Г. Ярошевський у книзі “Психологія у ХХ столітті” показав безпідставність домагань З. Фрейда на пріоритет у відкритті “великого кола” психіки, що охоплює, окрім свідомого, і несвідоме; і до Фрейда (Г. Лейбніц), й одночасно з ним (П. Жане) розроблялися проблеми несвідомого. Справжній внесок творця психоаналітичної концепції у психологічну науку, як зазначав М.Г. Ярошевський, полягав у тому, що він звернув увагу дослідників на мотиваційний аспект поведінки і розпочав фундаментальну розробку категорій мотивації та особистості.

Базуючись на принципах історико-наукових досліджень, у психологію впроваджується *категоріальний аналіз*, спрямований на вичленування того постійного, “інваріант-

ного”, що “осіло” у системі наукових знань (категорій, принципів, методологічних проблем).

В історії наукової думки категорії як філософські терміни з’являються ще у стародавньому світі (школа вайшешіка). Питання про природу, взаємозв’язок, генезис категорій як найбільш загальних філософських понять було наріжним у теоретичних системах когорти визначних філософів (Аристотель, Кант, Гегель та ін.). Проте тривалий час в історії наукової думки категорії як найбільш загальні поняття вважалися притаманними лише філософській системі знань. І це справді відповідало реальним процесам і загальному стану розвитку наукового освоєння дійсності. Але значні зміни у змісті і засобах діяльності, спричинені науково-технічною революцією, привели до помітних зрушень у самій системі наукових знань. Зростання питомої ваги теоретичності, формалізованості, системності наукових знань природно веде до певної трансформації логічних форм мислення і зміни співвідношення фактів, законів, теорій у структурі наукових концепцій. Саме це зумовило потребу осмислення зазначених зрушень і перегляду традиційних уявлень про структуру знань з конкретних наукових дисциплін. У зв’язку з цим було виділено понятійний та категоріальний апарати і показано, що кожна зріла наука складається з комплексу внутрішньо пов’язаних категорій. Як зазначає М.Г. Ярошевський, психологія стала самостійною наукою тоді, коли сформувався її категоріальний апарат. Процес і закономірності формування категоріального ладу психологічної науки становлять серцевину її внутрішньої логіки розвитку.

Категорії психології розробляються у рамках тієї чи іншої проблеми, хоч останні були поставлені ще до розробки окремих категорій. Через це виділяють докатегоріальний період у розробці конкретних методологічних проблем. Однією з перших проблем було поставлене питання про відношення психічних і фізичних явищ (психофізична проблема). Згодом з цієї проблеми вирізнилося питання про відношення психічних та фізіологічних явищ. Подальша конкретизація психофізичної проблеми виявилась у вирішенні питання про відношення психічного образу і відображеної в ньому об’єктивної реальності (психогностична проблема), про регулятивну функцію психіки (психопрактична проблема), про спонукальну функцію психіки (проблема активації поведінки).

Дещо пізніше розгорнулися дослідження психосоціальної проблеми – питання про репрезентованість соціального у психіці окремого індивіда. Ці проблеми стали своєрідним лоном для висунення і розробки психологічних категорій. Причому важливо було простежити історичний рух-поступ психологічних категорій з тим, щоб побачити, як у них відображується рух досліджуваного об’єкта. Це завдання вирішувалося М.Г. Ярошевським у праці “Психологія у ХХ столітті”, в якій, на основі історико-наукознавчого аналізу, вичленовані п’ять основних категорій – образ, дія, мотив, психосоціальні стосунки (спілкування) та індивід-особистість.

Образ як категорія психології фіксує інформаційний, пізнавальний аспект психічної реальності. Регулятивно-практичний аспект психіки знайшов відображення в категорії *дії*. Афективно-спонукальна сторона психічної життєдіяльності схоплена в категорії *“мотив”* (мотивація). Вплив соціальних установок, знань, досвіду на поведінку індивіда, здійснюваний у процесі прямого чи опосередкованого спілкування, фіксується в категорії *психосоціальних стосунків* (спілкування). Стійкі соціально-типові і соціально-неповторні риси-якості людини відображені у змісті категорії *індивіда-особистості*.

Проте серед учених немає спільної думки як стосовно підпорядкування категорій, так і щодо їх кількості. Якщо М.Г. Ярошевський виділив п’ять основних категорій, то О.М. Леонтьєв – три (діяльність, свідомість, особистість), а К. К. Платонов – шість (психічне відображення, психічне явище, свідомість, особистість, діяльність, розвиток психіки)⁷. Безумовно, потрібні як поглиблений опис змісту окремих категорій, здійснюваний О.М. Леонтьєвим і К.К. Платоновим на основі узагальнення результатів сучасних психологічних досліджень, так і вивчення їх історичного становлення (М.Г. Ярошевський).

Все ж кожна категорія може бути ґрунтовно осмислена лише як елемент певної системи категорій. Тому *питання про оптимальне число психологічних категорій, про основу їх субординації, про їх систему є животрепетним*. У процесі проведення роботи з аналізу та систематизації категорій психології суттєвим є врахування методологічного зауваження В.І. Леніна, що “категорії треба *вивести* (а не довільно чи механічно взяти) (не “розповідаючи”, не “запевняючи”, а *доводячи*)”⁸.

Без творчого застосування принципу єдності історичного та логічного науково-

категоріальний синтез психологічних знань загрожує перетворитися в абстрактне конструювання, приховане масивом використаних сучасних емпіричних даних. І *система психології спершу має бути розроблена саме як наукова система* і тільки після цього викладатись у науково-популярній формі.

Порушивши питання про особливості формування категоріального ладу психології, слід відзначити одну з його закономірностей, а саме: розвиток категоріального ладу здійснюється завдяки зусиллям значних творчих об'єднань – **наукових шкіл**. Не самовіддані одинаки, а цілі колективи причетні до висунення і розробки категорій. Дотримуючись розподілу наукових суджень на теоретичні поняття і категорії, можна зробити припущення, що висунення та обґрунтування конкретних понять посилено й окремим дослідникам. Але розробка категорій поза межами їх можливостей; для цього потрібна координація (і не обов'язково свідомо) зусиль багатьох учених. Дані історії становлення категоріального ладу психології свідчать, що за розробкою певної категорії стояли не творці-одинаки (хоч не слід недооцінювати і їх внеску), а наукові колективи чи навіть цілі напрямки. *Величезні пласти реальності, що фіксуються в конкретно-наукових категоріях, підвладні колективному “творцю” – науковій школі*. Історія психологічної думки містить переконливі дані, які вказують на те, що розробка категорій здійснювалася зусиллями цілих наукових шкіл.

Принциповий підхід до розробки біографій учених, що полягає у вимозі охоплювати цілісно всі три нерозривних аспекти розвитку людини науки – предметно-логічний, соціально-історичний та особистісно-психологічний⁹, є підстави екстраполювати і на “біографії” наукових шкіл. Якщо два останніх аспекти постійно перебувають у полі зору дослідників наукових шкіл, то перший – предметно-логічний – належною мірою ще не оцінено наукознавцями. Емпіричні дані підтверджують, що наукові колективи (у тому числі й неформальні) можуть об'єднувати групу вчених, індивідуально-особистісні риси яких не тільки суттєво відрізняються, а й нерідко просто несумісні. Це спонукає шукати “надіндивідуальні” фактори, які сприяють згуртуванню творчих особистостей у наукову школу, незважаючи на деяку “дисонансність” їхніх особистісних характеристик.

Самої собою спільності пізнавальних інтересів недостатньо для пояснення дії консолі-

руючих сил у науковій школі. Адже одна і та ж проблема може перебувати у центрі пізнавальних інтересів різних шкіл, корені розходжень між якими полягають у характері розробки цієї проблеми, а не в самій зосередженості на ній. Спільність інтересів швидше пояснює існування “протиборчих” шкіл, аніж внутрішні науково-логічні фактори згуртування конкретної школи. Так, наприклад, різні школи у поясненні фізіологічних механізмів поведінки (школи І.П. Павлова, О.О. Ухтомського, В. М. Бехтерева та ін.) мали спільні інтереси. Дискусії між цими школами розгорталися через те, що вони претендували на власну відповідь на одні і ті ж питання, намагалися по-своєму пояснити одні й ті ж феномени.

Які ж у такому разі предметно-логічні передумови виникнення шкіл? Однією з таких передумов є породжувана логікою розвитку науки потреба в розробці науково-категоріального апарату, що дозволяє адекватніше осягнути досліджувані явища, ніж це вдавалося на основі попередніх категоріальних схем. Своєрідну спільність категоріальної структури мислення й треба віднести до тих “надособистісних” факторів, які відіграють конституюючу роль у функціонуванні наукової школи.

Саме цей – предметно-логічний – аспект дослідження наукових шкіл становить особливий інтерес для наукознавства. Спільність підходу, що характеризує дану школу, досягається не декларативним прийняттям постулатів, концепції, а трудномісткою розробкою у процесі розв'язання теоретичних та експериментальних проблем у конкретній галузі певної категоріальної схеми. “Проекцією” логіко-наукових детермінант у функціонуванні наукової школи є своєрідність її категоріального апарату. Все це показує, що вивчення наукових шкіл неподільно пов'язане з дослідженням логіки розвитку науки, зокрема з аналізом процесів формування конкретно-наукових категорій у рамках тих чи інших ідейно-наукових напрямів.

Спільність категоріальної структури наукового мислення представників конкретної школи цементується завдяки концентрації основних понять навколо певного *категоріального ядра*, при цьому “вибір” такого ядра відбувається у процесі діяльності дослідників, спрямованій на вирішення конкретно-наукових проблем, поставлених на порядок денний запитамі практики і зумовлених рівнем розвитку науки.

Історія психологічної думки переконливо засвідчує, що розробка однієї з вихідних категорій може стати суттєвим моментом у викристалізації наукової школи. Нерідко ця категорія (під різними назвами) стає немовби символом школи. Так, різноманітні психоаналітичні напрями при всіх їх теоретичних розходженнях мають свій “категоріальний центратор” (категорія мотиву), який, поряд з іншими факторами, визначає ідейно-теоретичний статус психоаналізу. Те ж саме можна сказати про категорію образу в концепціях гештальтпсихологів. Категорія дії є конституюючим фактором в інших наукових напрямках – у бігевіоризмі, концепціях П. Жане, Ж. Піаже та ін. При цьому, звісно, інші психологічні категорії не були “вилучені” з концептуального апарату. Проте вони виявилися підпорядкованими “гегемонії” основної категорії, на аналіз й обґрунтування якої спрямовувалися зусилля тієї чи іншої наукової школи. Зокрема, в концепції Л.С. Виготського і у працях представників його школи центральною постає категорія психосоціальних стосунків (спілкування), конкретизуючись у поняттях “співробітництво”, “знак”, “знаряддя”, “вищі психічні функції” та ін. Але логіко-наукові фактори діють не ізольовано, вони тісно переплітаються із соціальними та особистісно-психологічними. Скажімо, важливим фактором розробки психосоціальної проблеми і категорії спілкування став перетин запитів логіки розвитку науки (необхідність розробки вчення про соціальну природу психіки людини), соціальної ситуації (потреба теоретичного й експериментально-дослідницького обґрунтування психологічних передумов соціальної переробки людини в умовах культурної революції в СРСР), а також особистісних рис ученого і його практичного досвіду (грунтовна гуманітарна освіта та широка культурно-просвітницька практика Л.С. Виготського). Останнє положення потребує деякого пояснення.

Аналізуючи вплив логіки розвитку науки на творчий шлях ученого, М.Г. Ярошевський відзначив, що характер освіти зіграв, можливо, вирішальну роль у тому, що І.М. Сеченов “став батьком російської фізіології, адже таку функцію могла виконати тільки людина, котра має фізико-математичну освіту. Саме останнє сформувало той склад чи стиль розуму, який дозволив розробити фізіологію як точну експериментальну науку. Ця підготовка відповідала вимогам, що йшли не від інтересів даного індивіда, а від об’єктивного стану

фізіологічних знань, логіки їх розвитку”¹⁰.

Зауважимо, що в реалізації запитів логіки розвитку науки (в даному випадку – психологічної) неабияку роль відіграють індивідуально-психологічні риси-якості вченого. Успішній постановці і розробці психосоціальної проблеми та категорії спілкування лідером наукової школи Л.С. Виготським природно сприяли характер його освіти і творчих інтересів. Таким чином, розвиток наукових ідей у психології здійснюється не автономно; він реалізується за певних соціально-історичних умов завдяки індивідуально-неповторним рисам особистостей учених, які схоплюють важливі тенденції розвитку наукових знань й активно долучаються до їх розробки. Вивчення логіки розвитку психологічної науки у її зв’язку з ідейно-соціальними та особистісними факторами не є самоціллю. Воно має підпорядковуватися завданню прогнозування магістральних напрямків наукових пошуків.

Аналіз тенденцій розвитку психологічної науки показує, що одним з проявів логіки її розвитку є певна відповідність засобів і результатів психологічного пізнання – теорії і методу, закону і методики, факту і методичного прийому. Історичні форми теоретичного пояснення у психології визначали певною мірою арсенал методів, використовуваних дослідниками; водночас поява оригінальних методів сприяла розробці нових теорій. Кожний рівень детермінаційних залежностей психіки і поведінки пізнається у процесі застосування відповідної “мережі” методів, яка еволюціонує разом з історичними формами спричинювального пояснення у психології. Своєю чергою, розробка нових методів є умовою подальшого вдосконалення теоретичних конструкцій.

Аналіз взаємовідношень теорії і методу в історії психології вказує на те, що у процесі проведення конкретних історико-психологічних досліджень треба враховувати їх діалектичну єдність: будь-яка частка історичного процесу “прирошення” знань є одночасно поступом як у предметній сфері, так і в методологічній. Психологічне знання постає як теорія, коли вбачають у ньому відображення певного аспекту психічної реальності, і як метод, коли воно використовується як засіб вирішення нових пізнавальних завдань. В історії психології те чи інше просування у пізнанні психічних явищ характеризується подвійністю – як висунення певної теорії і як розробка певних методів та методик дослідження.

Однак не можна категорично стверджувати, що всім концепціям в історії психології притаманний діалектичний зв'язок теорії та методу. Він характерний внутрішньо цільним психологічним концепціям, які здійснили певний внесок у розробку нових наукових ідей. Зокрема, в концепціях сучасних закордонних психологів переважає ідейно-науковий еkleктизм і плюралізм. До того ж теорія і метод в історії психології взаємопов'язані, але характер їх взаємозв'язку не статичний, а динамічний. У "стабілізовани" періоди розвитку психології панівні теоретичні світоглядні концепції визначали вибір та використання методів дослідження. В період подолання "кризових" станів у психологічному пізнанні різко зростало значення знаходження принципово нових підходів та методів.

Зазначений взаємозв'язок теорії та методу в психології є виявом загального зв'язку результатів і засобів пізнання на різних рівнях дослідження. Науково-психологічне знання являє собою єдність результатів та засобів пізнавальної діяльності і передбачає їх взаємоперетворення. Теорія, яку дослідник застосовує у процесі осмислення психологічних явищ, перетворюється у певному плані в засіб (метод) пізнання. Метод у процесі його продуктивного застосування закономірно розгортається у теоретичну систему знань.

Діалектичні взаємопереходи результатів пізнавальної діяльності у її засоби і навпаки притаманні й іншим рівням пізнавальної діяльності. Варто було б простежити, як розробка оригінальних методик в історії психології сприяла встановленню нових закономірностей і як відкритий закон створював передумови для вироблення певної дослідницької методики. Подібно тому, як теорія і метод в історії психологічного пізнання діють у єдності (але не тотожності), так науковий закон і методика у психології характеризуються взаємозалежністю і здатністю до "взаємоперетворень".

Аналогічно пояснюється і характер "диспозиції" наукового факту та методичного прийому. Відкриття психологічних фактів вочевидь зумовлене знаходженням нових методичних прийомів дослідження. Водночас удосконалення і модифікація способів використання відомої методики залежні від рівня узагальненості отриманих нових фактичних даних. Модифікація наукової методики виникає як результат осмислення шляху знаходження "непередбачених" наукових фактів. Отже, методичні прийоми дослідження і

наукові факти виступають як дві сторони пізнавального діяння на теоретичному рівні, які є взаємозалежними і взаємоперетворюваними.

Певно, психологічні факти, закони, теорії як продукти (результати) пізнання мають свої "аналоги" у відповідних засобах пізнавальної діяльності суб'єкта – у методичних прийомах, методиках, методах дослідження. Констатація і перевірка цієї залежності може мати фундаментальне значення не лише для методології психології, а й для наукознавства. Для висвітлення низки питань методології історико-наукового дослідження мало б сенс більш ґрунтовно у спеціальній розвідці розглянути загальні положення про взаємозв'язок результатів і засобів пізнання: а) теорії і методу; б) наукового закону і методики; в) наукового факта і дослідницького методичного прийому. Це може знадобитися перш за все для вдосконалення окремих процедур використання наукометричного методу в наукознавстві.

Гадаємо, застосування наукометричних методик у їх традиційній (Д. Прайс) чи модифікованій (В.В. Максимов)¹¹ формі виявилось би значно ефективнішим, коли б кількісний і якісний аналізи цитат-зв'язків здійснювалися з урахуванням ієрархії структурних рівнів наукового знання як єдності засобів та результатів пізнання: теорії – методу, закону – методики, факту – методичного прийому. Саме при врахуванні зазначених особливостей наукового знання використання наукометричних методів могло б виявитись продуктивним і в історико-психологічних дослідженнях.

Постановка проблеми про структуру психології як системи знань і логіку її розвитку має попередній характер. Надалі вона буде конкретизуватися переважно у плані зв'язування змісту і взаємозв'язків основних категорій психології та визначення вихідних положень, що дозволили б накреслити перспективні лінії розробки питання про систему психологічних категорій.

Розділ II ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Зміни у структурі науково-теоретичних знань, зумовлені науково-технічною революцією, передусім знаходять свій вияв у дальшому зростанні значення фундаментальних принципів у науково-дослідницьких розробках. У зв'язку з цим підвищується пізнавальний інтерес до вивчення функцій у системі

сучасного наукового знання тих теоретичних положень, які здобули *статус принципів*, або претендують на таку роль. Особливого значення набуває це завдання у психологічній науці. Різке зростання кількості публікацій, що прямо чи опосередковано висвітлюють методологічні та історико-теоретичні проблеми психології, супроводжується помітним збільшенням різноманітних положень, що розглядаються різними авторами як методологічні. Деякі загальні теоретичні судження, причому без достатніх для цього підстав, підносяться у ранг методологічних принципів психологічної науки. Складається ситуація, коли, поряд із принципами, починають сусідити псевдопринципи. Але ж “не всі теоретичні положення науки стають принципами. Такими є лише загальні закони, які стали знаряддям дослідження. Мабуть, передчасно, наприклад, визначати спілкування як методологічний принцип дослідження”¹². Тому треба буде відсікти ті положення, які не є власне принципами. Адже за умов нагромадження псевдопринципів наявна ж не мінімізація, “ущільнення” знань (у чому й полягає одна з функцій принципів), а їх розбухання внаслідок довільного творення чи абсолютизації і неадекватній екстраполяції теоретичних положень психології, що вірні лише у певних межах. Особливо невиправдану ретельність у цьому плані виявляють зарубіжні психологи, які почасти підносять у ранг принципу елементарні теоретичні судження. Таким способом з’являються відомі “принципи” задоволення, підкріплення; спроб, помилок і випадкового успіху та ін. На Заході щедро видаються роботи, у назвах яких фігурує слово “принцип”.

Однак там, де будь-яке загальне судження проголошують принципом, там насправді немає жодного науково обґрунтованого принципу. Показово, що у виданій на Заході “Психологічній енциклопедії”¹³ відсутній навіть підрозділ “Принципи”. Тому стає зрозумілою особлива актуальність питання про провідні принципи психології та їх систему для успішного ведення ідейно-теоретичної боротьби у сучасній психологічній науці.

Обґрунтування і розробка як основоположних у психології таких принципів, як принцип єдності психіки і діяльності, детермінізму (спричинення), історизму, відображення, – важливий внесок вітчизняних теоретиків у світову психологічну науку. Водночас, якщо у висуненні і розробці принципів цієї науки наші психологи мають

безсумнівні успіхи, то у систематизації цих принципів (а також у власне психологічному їх формулюванні) наявні істотні прогалини. Тому існує не один, а кілька переліків принципів. Найбільш відомим з них є той, що міститься в матеріалах доповіді К.В. Шорохової на IV Всесоюзному з’їзді Товариства психологів: “Діалектико-матеріалістичний монізм, рефлексорний принцип, принципи відображення, зв’язку свідомості і діяльності, детермінізму, розвитку, суспільного зумовлення, історизму, єдності індивідуального і суспільного, особистісний підхід”¹⁴. Проте ці десять принципів стосуються загальної психології. А скільки ще можна додати до них принципів спеціальних (прикладних) психологічних дисциплін? Скажімо, як принципи соціальної психології виділяють, наприклад, “принцип партійності, соціальної зумовленості психіки, детермінізму, відображення, спілкування, соціальної значущості суспільної свідомості”¹⁵.

Які положення у цих “списках” справді займають тут правомірне місце, а які треба віднести до псевдопринципів (“ще не принцип”, “ніколи не принцип”)? Який порядок у цьому “списку” повинен бути визначений для істинних принципів, яка їх система? Звідси – друге питання: який критерій розрізнення принципу і псевдопринципу, яка основа можливої системи принципів психологічної науки? Першорядними завданнями у розробці принципів теоретичної психології стають: а) визначення “списку” основних принципів і відмежування їх від псевдопринципів; б) розкриття змісту принципів, що виділені, та їх функцій у системі психологічних знань; в) опрацювання формулювань (і найменувань), які б підкреслювали належність принципу саме до психологічної науки; г) створення системи методологічних принципів. Якраз у системі кожен принцип набуває змістовно-психологічного наповнення, чіткого формулювання; саме система виявиться тим критерієм, який дозволить виключити “чужорідні тіла” (псевдопринципи) із наявних теоретичних психологічних знань. Отож *розробка системи принципів психології – важлива передумова науково-категоріального синтезу психологічних знань*. Ця система може бути використана як “пропускна” (“чистилище”) як для принципів та їх надуманих двійників і трійників (псевдопринципів), так і для категорій і “псевдокатегорій”.

Одним із робочих прийомів розрізнення принципу і псевдопринципу на першому

етапі можна взяти можливість (або відсутність такої) долучення постулату, що верифікується, до взаємопов'язаної системи взаємоперетворювальних принципів психології. До речі, принципи психології виконують властиві їм функції, які за своїм значенням не можуть бути підведені під рубрики “головні”, “підпорядковані”. Жоден з них не може бути названий домінуючим, оскільки кожен з них розкриває одну з істотних граней (особливостей) психіки і шлях її пізнання. Через сказане сама постановка питання про субординацію принципів некоректна. Але що може являти собою ця система?

За одну з основ класифікації можна взяти центрацію навколо ключового (провідного) принципу всіх інших. При побудові психологічної теорії ключовий принцип стане не лише “точкою відліку” для інших, а й виступить засадою теорії, яка виявить себе у тому чи іншому виборі висхідної “одиниці” аналізу психіки.

Трактування певного принципу як ключового визначає вибір висхідної “клітинки” психічного. Так, С.Л. Рубінштейн у різний час відводив головне місце то принципіві єдності психіки і діяльності (1946), то принципіві детермінізму (1957). Саме йому належить спроба вичленити вузловий, ключовий принцип психологічної науки. Виділяючи як основні у системі радянської психологічної науки принципи психофізичної єдності, розвитку, історизму, єдності теорії і практики, С.Л. Рубінштейн відзначав: “Нитки, що ведуть від усіх цих основних принципів, сходяться в єдиній вузловій точці – положенні про єдність свідомості і діяльності”¹⁶.

Прагнення С.Л. Рубінштейна обґрунтувати вузловий принцип засвідчує розуміння ним цієї сукупності принципів як центрованої навколо певного “начала” – висхідного принципу. Визнаючи у цілому перспективність такого підходу до систематизації принципів психології, відзначимо, що положення про єдність свідомості і діяльності не можна без обумовлень розглядати як висхідне при побудові системи психологічних знань через те, що воно є в певному сенсі наслідком положень про причинну зумовленість психічних явищ (принцип детермінізму) і про активну відображальну природу психіки (принцип відображення). Сам С.Л. Рубінштейн у більш пізній праці “Буття і свідомість” не повторює положення про домінуюче становище принципу єдності психіки (свідомості) і діяльності, називаючи

ключовим принцип детермінізму (хоч ця думка детально ним не розгорнута).

На прикладі згаданих робіт С.Л. Рубінштейна підкреслимо один важливий наслідок, до якого підводить визначення вузлового принципу психологічної науки, а саме: вибір висхідного принципу в системі психологічних знань зумовлює вибір висхідної, елементарної “клітинки” аналізу психічного. В “Основах загальної психології” С.Л. Рубінштейн за таку “клітинку” пропонує взяти дію: “В дії, як “клітинці” чи осередку, наявні зачатки всіх елементів чи сторін психіки. При цьому особливо важливе те, що в ній вони перебувають не у зовнішніх штучних відношеннях... У дії всі сторони психіки постають у тих взаємозв'язках, у яких вони реально існують насправді”¹⁷.

Зрозуміло, що саме з положення про домінування принципу зв'язку психіки і діяльності випливає висновок про особливе місце основного елемента психіки і діяльності – дії. Причому зв'язок поміж вибором дії як висхідної ланки психічного і ключовим становищем принципу єдності психіки і діяльності простежується в “Основах загальної психології” досить чітко.

Коли ж провідним вибирається інший принцип психології, то це призводить (у С.Л. Рубінштейна) до зміни уявлень про висхідну “клітинку” психічного: при умові визнання за провідний принцип детермінізму на передній план висувається цілісний акт відображення об'єкта суб'єктом, який мислиться у такому випадку як “одиниця” психіки: “Справді конкретною “одиницею” психічного (свідомості) є цілісний акт відображення об'єкта суб'єктом. Утворення це складне, воно завжди тією чи іншою мірою охоплює єдність двох протилежних компонентів – знання й відношення, інтелектуального й “ефективного”..., з яких переважає то один, то другий”¹⁸. Відзначений тут зв'язок висхідного принципу психології і висхідної “клітинки” психічного – це один з прикладів вагомості визначення ключового принципу психології у структурі тієї чи іншої концепції.

У працях С.Л. Рубінштейна, К.В. Шорохової, М.Г. Ярошевського проводиться думка, що основоположним принципом психології все ж є принцип детермінізму. Відповідно до нього лишень потрібно відшукувати фактор, що визначає досліджуване явище. Цей принцип орієнтує на пізнання перш за все причин, які зумовлюють дане явище, але не

лише причин. Завдання пізнавальної діяльності полягає не тільки у пізнанні, а й передбаченні, прогнозуванні й, особливо, у пошуках шляхів до керування психічними явищами. С.Л. Рубінштейн, котрий багато зробив для розробки цього найважливішого принципу вітчизняної психології, відзначав науково-практичне значення його реалізації у психології: “У своєму практичному застосуванні питання про спричинення психічних явищ – це питання про керування ними, про можливість їх спрямованої зміни в бажаний для людини бік. У цьому – основне значення, основний життєвий смисл питання про детермінацію психічних явищ. Конкретно досягнути детермінованість, закономірне зумовлення психічних явищ, психічної діяльності і психічних властивостей людини – це означає знайти шляхи для їх формування, виховання”¹⁹. Що ж стосується значення принципу детермінізму для розробки психологічної теорії, то його загалом важко переоцінити.

С.Л. Рубінштейн правильно висував принцип детермінізму як основний у побудові наукового знання. “Принцип детермінізму діалектичного матеріалізму постає у цьому зв’язку як методологічний принцип, що визначає побудову наукового знання, наукової теорії. Методологічним у його діалектико-матеріалістичному розумінні він є тому, що відображає природу самих явищ, виявляє характер їх взаємозв’язку в дійсності”²⁰.

Якщо цей підхід не зустрів яких-небудь заперечень з боку вчених, то відоме формулювання принципу детермінізму як переломлення “зовнішнього через внутрішнє” стало предметом критики. Першим, наскільки відомо, відзначив істотний недолік його формулювання (але не самого вчення про детермінацію психіки, яке розвивалось у багатьох працях С.Л. Рубінштейна) В.С. Тютін, котрий указав, що в такій інтерпретації “не до кінця подолані елементи механіцизму: дія зовнішніх факторів, незважаючи на їх трансформацію внутрішніми умовами, розуміється ще як одностороння дія”²¹. Найбільш аргументовану критику цієї формули пізніше дав М. Г. Ярошевський²².

О.М. Леонтьєв, указуючи, що ця формула нездатна розкрити причину “виникнення особистості як певної цілісності”, запропонував “із самого початку повернути вихідну тезу – внутрішнє (суб’єкт) діє через зовнішнє і цим самим само себе змінює”²³. Відмітимо, що навряд чи можна вважати цю тезу науковим формулюванням принципу детермініз-

му. Скоріше це полемічний вислів, аніж науковий постулат. Але очевидно, що обидві тези (формули) мають однакове право на існування, а їх справжня наукова цінність може бути визначена лише в конкретно-історичній ретроспективі, яка дає ключ і до пояснення причин виникнення обох тез, і до розуміння джерел живучості їх у мисленні сучасного психолога.

Розгляд історичних форм детерміністичного пояснення психіки (домеханістичний, механістичний, загальнобіологічний, біопсихічний, соціопсихічний види детермінізму) показує, що формула “зовнішнє через внутрішнє” була висунута і розвивалася переважно психологами-матеріалістами. Контрформула “внутрішнє через зовнішнє” визначала принциповий підхід ідеалістично зорієнтованої психології до вирішення питання про природу психіки.

Загалом задіяння психічного у різні системи є побічною причиною своєрідності психологічної термінології. Терміни “біопсихічний”, “соціопсихічний” відображають особливу “онтологію” психічного – його “приписаність” до соціальної і біологічної систем. Ці терміни не зовсім благозвучні, хоча й несуть подвійне “захисне” навантаження. З одного боку, вони підкреслюють опозицію всляким ученням про так звану психічну реальність, з іншого – протистоять тенденції підмінити аналіз взаємозв’язку рівнів спричинення психіки вивченням взаємовідношення фізіологічного, психічного і соціального.

Уже психологічні погляди давньогрецьких мислителів містять елементи знань про природу психіки, які можна віднести як до першої, так і до другої формули. Так, у гіпотезі “еманації” Емпедокла наявні зачатки формули “внутрішнє через зовнішнє”, відзначається першорядне значення реального руху-поступу (зовнішніх) фізичних елементів для виникнення відчуттів (внутрішнього). Переважання зовнішнього подразнення для виникнення внутрішніх чуттєвих образів відзначав Демокрит.

Проте у поясненні розумової діяльності античний детермінізм поступається своїми позиціями ідеалістичним поглядам. Мислення і знання, наприклад, у Платона пояснюються як такі, що із самого початку існують за межами чуттєво-перехідного, тобто як закладені в індивідуальній душі (внутрішнє). У пізнавальній діяльності людини вони розвиваються у своєму прагненні назовні до певних

об'єктивних корелятивів: “Те, що ми тепер пригадуємо, повинні були знати і в минулому...”²⁴. Ідеалістичні уявлення про активну (спонтанну) природу свідомості (душі) охоплювали в експліцитній формі формулу “внутрішнє через зовнішнє”, яка пропагувалася пізніше у таких варіантах інтроспективної психології, як волонтаризм та інтуїтивізм.

У кожній історичній формі детерміністичного пояснення природи психіки по-різному розкривається характер зв'язку внутрішнього і зовнішнього. Механістичний детермінізм (Р. Декарт) поглиблював далі положення Демокріта про причинний характер матеріального діяння джерела відчуття на відповідні органи відчуття. У боротьбі із суб'єктивізмом інтроспективної психології, що визнавала лише “внутрішнє” (автономне від зовнішнього світу внутрішнє поле свідомості суб'єкта), механодетермінізм абсолютизував роль “зовнішнього”. “Зовнішнє”, передусім у значенні механічних поштовхів, розглядалось як вихідне і визначальне джерело органічних і психічних явищ. Абсолютизація механодетерміністами зовнішніх факторів і недооцінка внутрішніх у питанні про причинне зумовлення психічних явищ послужила гносеологічною передумовою появи тези “зовнішнє через внутрішнє”. В історії психології ніхто не заперечував впливу зовнішнього на і через внутрішнє. Але ці діалектичні пари та їх взаємовідношення трактувалися найрізноманітнішими способами.

Механодетермінізм не відкидав повністю “внутрішнє” і до певної міри враховував вплив “зовнішнього через внутрішнє”. Але “внутрішнє” мислилося тут лише як механічна “копія” результатів впливів, як механічно відбиті сліди дії зовнішніх агентів. “Внутрішнє” як однотипна “копія” зовнішніх дій позбавлялося всілякої активності.

Дещо по-іншому вирішується проблема взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього у психіці представниками загальнобіологічного детермінізму. Під “зовнішнім” тут розуміють не просто фізичне середовище, а біологічне. Звідси витікає, що впливи мають не механічний, а біологічно-адаптивний характер. “Внутрішнє” розглядається при цьому не як просто механічно втілені сліди взаємодії, а як певні інструменти, за допомогою яких організм досягає відповідності із середовищем (Г. Спенсер). “Внутрішнє” залежить не лише від історії індивіда, а й від історії роду. Розвиток індивідуальної свідомості здійснюється не просто шляхом на-

буття досвіду, а й у результаті наслідування родових властивостей. Адаптивна поведінка організмів не носить характеру однозначної залежності від зовнішнього середовища. Психічне (свідомість) здійснює пристосовні акти лише через зовнішню поведінку, тобто “внутрішнє” (свідомість) уможливує пристосування через “зовнішнє” (поведінку). В дещо загостреній формі позицію загальнобіологічного детермінізму можна подати формулою “внутрішнє через зовнішнє”.

Якщо для Р. Декарта та інших механодетерміністів середовище мало значення “пускового механізму”, що, на зразок зовнішнього поштовху, приводив у дію “внутрішнє” (те, що первісно закладене чи виникло як продукт фіксації результатів механічного впливу), то для Ч. Дарвіна середовище виступає як сила, здатна вже видозмінювати життєдіяльність. Середовище перетворювалось із джерела впливів в об'єкт дій організму. Завдяки діям (“внутрішньому через зовнішнє” – внутрішній програмі, яка реалізується у зовнішніх тілесних актах) досяглося пристосування до зовнішніх умов, що безперервно змінюються. Дії приводили у відповідність “зовнішнє” і “внутрішнє”, врівноваженість яких розглядалась як засаднича умова виживання організмів. Адаптивність дії уможливлювалася внаслідок природного відбору корисних реакцій, які мають імовірний характер. Таким чином дія (і поведінка в цілому) підпорядковувалась принципіві не жорсткого, однозначного детермінізму, а ймовірнісного. У підсумку самостійна сила реагування живих істот стала розглядатись як важливий фактор спричинення поведінки.

Вперше протиставлення зовнішнього і внутрішнього на біологічно обумовленому рівні психіки (поведінки) було “знято” вітчизняним фізіологом і психологом І.М. Сеченовим. На противагу як інтроспективній концепції свідомості, що перетворювала здатність до саморегуляції і самоконтролю в первинно задану якість суб'єкта, так і “передбігевіористським” поглядам про визначеність психічного однією лише зовнішньою стимуляцією, І.М. Сеченов трактував чутливість – вихідний і фундаментальний елемент психічного – як єдність зовнішнього і внутрішнього. Розумінню чутливості як зумовленої характером зовнішніх впливів і власною активністю живої істоти (єдність внутрішнього і зовнішнього) сприяло введення ним уявлень про зворотний зв'язок, кільцеве ке-

рування рухом. Принцип зворотного зв'язку, який зароджувався у психофізіології І.М. Сеченова, дозволяв з природничо-наукових позицій подолати дуалізм зовнішнього і внутрішнього, знімав протиставлення формул “зовнішнє через внутрішнє” і “внутрішнє через зовнішнє”. Чутливість розглядалась як багатократний перехід від зовнішніх (сенсорних) подразників до внутрішнього розрізнення умов дії на основі (знову таки зовнішніх) м'язових рухів.

Дослідження соціопсихічного рівня спричинення поведінки виявилось найбільш складним у методичному плані і водночас відповідальним в ідейно-методологічному. Так, справді наукові основи вирішення проблеми детермінації людської психіки і діяльності заклали класики марксизму-ленінізму. Цим самим було підготовлене методологічне підґрунтя для діалектико-матеріалістичної інтерпретації питання про взаємовідношення зовнішнього і внутрішнього на соціально зумовленому рівні психіки (поведінки) людини. Висунуте К. Марксом положення, що “...історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією”²⁵, є ключовим і в обговоренні питання про зовнішнє і внутрішнє в суспільно-історичній детермінації психіки. Розробка К. Марксом концепції про діяльну сутність людини дозволила знайти вірний методологічний підхід до споконвічної дилеми “зовнішнє – внутрішнє” й у вивченні соціопсихічного спричинення людської поведінки. “Породжуючи продукт, що набуває об'єктивної цінності і починає нести незалежне від неї існування, людина тим самим породжує і саму себе. Це один процес, а не два. Не “зовнішнє переломлюється через внутрішнє”, а одночасно породження “зовнішнього” (у якому втілені сутнісні сили людини) і “внутрішнього” (як сутнісних сил, котрі немислимі без об'єктивації у реальному предметі). Таке справді діалектико-матеріалістичне розуміння детермінації психіки”²⁶.

Внутрішнє і зовнішнє у спричиненні психіки слушно розглядати у поєднанні одне з одним – як вдихання і видихання живої істоти. Зняття протилежності зовнішнього і внутрішнього досягається реальною діяльністю суб'єкта, об'єктивованими продуктами його творчості: “Річ, створена суб'єктом, справа, здійснена ним, отримуючи об'єктивне існування, набуваючи соціального

буття, доступного для інших, залишається все-таки “його” і, як такі, вони є кращим виразом сутності індивіда”²⁷. В діяльності суб'єкта психічне реально постає як єдність зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного та об'єктивного. Відтак завдяки діяльності відбувається “об'єктивація” суб'єкта і “суб'єктивація” об'єкта.

Таким чином, в історії психологічного пізнання обидві формули (“зовнішнє через внутрішнє”, “внутрішнє через зовнішнє”), взяті ізольовано одна від одної, виявились односторонніми: перша не враховувала активності носія психічного, друга ж гіпертрофувала діяльне джерело в людині. З діалектико-матеріалістичного погляду психіка суб'єкта спричиняється продуктами його взаємодії з об'єктами, а не об'єктом чи суб'єктом зокрема. В цьому єдиному процесі взаємодії подано у взаємному зв'язку переломлення як зовнішнього через внутрішнє, так і внутрішнього через зовнішнє. Замість двох антитетичних формул можна запропонувати робоче формулювання **принципу детермінізму**, яке знімає (зберігає і заперечує) обидві: *психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної і постактуальної взаємодії з об'єктом і сама постає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини*. Поняття “продукт” діяльності знімає протилежність зовнішнього – внутрішнього, об'єктивного – суб'єктивного, оскільки продукт – це суб'єктивований (розупредметнений) об'єкт та об'єктивований (упредметнений) суб'єкт.

Водночас застережемо проти можливого неточного тлумачення першої частини цього формулювання у тому сенсі, що апсихічний суб'єкт, вступаючи у взаємодію з непсихічним об'єктом, породжує у цій взаємодії психічне. Проте в кожен даний момент суб'єкт є носієм філогенетичного й онтогенетичного психічного досвіду. Коли взяти до уваги те, що останній сам виступає результатом попередніх (раніше актуальних) взаємодій, – тоді стає зрозумілою штучність можливого заперечення проти пропонованого формулювання.

Висвітлення принципу детермінізму в історико-психологічному аспекті розкриває нам картину закономірної зміни історичних форм причинного пояснення психіки (домеханістичний, механістичний, загальнобіологічний, біопсихічний і соціопсихічний різновиди детермінізму)²⁸. Якраз абсолютизація цих історично перехідних форм пояснення вела до появи різних типів такого

редукціонізму (фізикалістського; механістичного і релятивістського; біологічного, фізіологічного, соціологічного).

У спектрі логічного аналізу вичленовуються два найголовніші – біопсихічний і соціопсихічний – рівні детермінації-спричинення поведінки. Інші або не є власне рівнями організації поведінки (домеханістичний детермінізм), або замінюються на рівні людини (механістичний та загальнобіологічний) більш складними й досконалішими. Адже біопсихічна детермінація передбачає загальнобіологічну, а остання – механічну (що розуміється як фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, котрий постає передумовою вищих рівнів взаємодії).

Останнім часом для позначення рівнів детермінації поведінки як цілісних модифікацій суб'єкта діяльності використовують такі терміни, як організм, індивід, особистість, індивідуальність. Зокрема, виділяють рівні індивід – особистість – індивідуальність (Б.Г. Ананьєв), суб'єкт – особистість (П.Я. Гальперін), індивід – особистість (О.М. Леонтьєв), індивід – суб'єкт – особистість (Ш.О. Надірашвілі), реактивний – цільовий рівень (Т. Томашевський), організм – індивід (Д.М. Узнадзе), організм – індивід – особистість (М.Г. Ярошевський)²⁹. За різними назвами криються близькі (враховуючи природні варіації) характеристики трьох найважливіших рівнів. Організм (за М.Г. Ярошевським, Д.М. Узнадзе), індивід (за М.Г. Ярошевським), особистість (за Ш.О. Надірашвілі, М.Г. Ярошевським) – це цілісна модифікація суб'єкта активності на певному метарівні.

Організм (індивід, за Б.Г. Ананьєвим, О.М. Леонтьєвим, Ш.О. Надірашвілі; суб'єкт, за П. Я. Гальперіном; реактивний рівень організації поведінки, за Т. Томашевським) – це цілісність, неподільність, єдність суб'єкта на вихідному – психофізіологічному – рівні. Не лише генотипність (загальнобіологічне спричинення – вродженість, спадковість психічних властивостей), а й фенотипність (біологічне спричинення – набуття в індивідуально-приспосовній поведінці психічних якостей) характеризує цей рівень. Отож організм підпорядкований біопсихічним детермінантам – спадковим та здобутим.

Індивід (особистість, за Б.Г. Ананьєвим, П.Я. Гальперіном, О.М. Леонтьєвим; суб'єкт, за Ш.А. Надірашвілі) – це суб'єкт суспільних відносин. “Індивід є *суспільна істота*. Тому всякий прояв його життя –

навіть коли він і не постає в безпосередній формі *колективного*, здійснюваного разом з іншими, прояву життя, – є виявом й утвердженням *суспільного життя*”³⁰. Система соціально-типових властивостей психіки людини (рівень соціопсихічного спричинення) і становить сутність індивіда.

Особистість (індивідуальність, за Б.Г. Ананьєвим) – це вищий рівень вияву активності суб'єкта, або по-іншому, особливий “підрівень” соціопсихічного спричинення, який характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини як особистості.

Однобічний розгляд якісної специфіки детермінуючих факторів одного з рівнів (організму, індивіда, особистості) поза врахуванням їх зв'язку в рамках єдиного принципу детермінізму спонукав теоретиків приписувати причинним залежностям, які було виявлено, статус принципу. Ця обставина і стала гносеологічною основою появи цілої плеяди так званих принципів. Незважаючи на те, що кожен з рівнів має свою якісну специфіку, навряд чи є підстави, окрім принципу детермінізму, вводити якісь особливі принципи, що пояснюють кожен рівень зокрема. Адже рівні безперервно взаємодіють між собою, і вищі – індивід й особистість – функціонують, спираючись на нижчі і домінуючи над ними. Тому найважливішим є завдання показати взаємозв'язок і взаємодію рівнів, адже лише у цьому реальному взаємозв'язку з'являється і виявляється їх якісна формозмістова своєрідність.

Оскільки принцип детермінізму (взятий як в історичному аспекті, так і у змістовно-логічному) пояснює природу спричинення психіки суб'єкта на всіх рівнях його цілісних модифікацій, то видається недоцільним (з метою зменшення списку найменувань) у контексті загальнопсихологічної теорії виділяти ще й інші принципи, зміст яких має пояснювати характер дії детермінаційних факторів на цих рівнях. Це стосується згадування у літературі рефлексорного принципу, суспільно-історичної зумовленості, принципу єдності індивідуального і суспільного та ін.

Інакше кажучи, мовиться саме про загальнопсихологічний контекст. Можливо, для спеціальних психологічних дисциплін згадані модифікації справді виконують функції принципів, наприклад, у психофізіології – положення про рефлексорну природу психіки, у соціальній психології – положення про соціальну зумовленість та

про єдність індивідуального і суспільного. У зв'язку з цим К.В. Шорохова відзначає органічний зв'язок окремих форм реалізації принципу детермінізму в історії вітчизняної психології: після подолання крену до фізіологізму в психології, що мав місце раніше, “рефлекторний принцип стали розуміти у більш широкому смислі – як форму реалізації принципу детермінізму в психології, а не тільки як принцип пояснення психічного фізіологічним”.

Окреслені “принципи” – не що інше, як теоретичні положення, що розкривають єдиний принцип – детермінізму. І через це їх варто було б розглядати як систему суджень, що пояснює специфіку прояву принципу детермінації психічних явищ на різних рівнях організації поведінки людини. Ці положення не відкидаються, а знімаються в єдиному принципі. До цього нас зобов'язує й *діалектико-матеріалістичний принцип монізму*. Показуючи спричинювальну природу психічних явищ, слід акцентувати увагу на їх єдності, монізмі. Єдність не лише у психічних явищах, а й єдність психіки з іншими явищами об'єктивної реальності (і перш за все з іншими явищами живої природи) – ось вихідний і кінцевий пункт детерміністичного пояснення психіки суб'єкта. **Принцип монізму**³¹ в діалектичному розумінні протистоїть плюралізові зарубіжної психології.

Іншою “формою реалізації принципу детермінізму в психології” є принцип суспільно-історичної зумовленості психіки людини (іноді його називають принципом історизму). І на певному етапі розвитку вітчизняної психології “принцип детермінізму перебував немов би всередині, у самому змісті принципу історизму...”³².

Отже, аналіз принципу детермінізму як в історичному, так і в логічному плані закономірно веде до виокремлення трьох найважливіших рівнів організації поведінки суб'єкта. Сутність цих рівнів розкривається також через інші пояснювальні принципи психології. Те, якою мірою пропонований постулат здатний конкретизувати положення про порівняне спричинення психічних явищ, може в даному контексті бути критерієм віднесеності цього постулату до принципів, або до “псевдопринципів”, а відтак і до можливої системи пояснювальних принципів психології.

Принцип детермінізму, якщо його розглядати у форматі визначення якісної специфіки психічного відображення, трансформується у принцип відображення. Те, чим власне є

психічні явища як детерміновані процесом і продуктами взаємодії суб'єкта з об'єктом, розкривається саме у цьому принципі. Останній конкретизує принцип детермінізму в певному аспекті: в чому полягає якісна специфіка психічних явищ на відміну від фізичних та фізіологічних? Що являє собою психіка як продукт і передумова спричинювальних залежностей? Відповідно до принципу відображення всі психічні функції, а не лише пізнавальні, мають відображувальну природу. Психічне відображення має сигнальний характер, тобто воно випереджає фізичний контакт тіл, що взаємодіють (суб'єкта з об'єктом), попереджаючи, сигналізуючи про наближення – віддалення, посилення чи ослаблення – біологічно важливих стимулів за допомогою відповідних нейтральних подразників (сигналів). Сама поява психічного пов'язується із переходом від речово-однорідного середовища до речово-різнорідного (О.М. Леонтьєв), з виділенням суб'єкта, з одного боку, й об'єкта – з іншого. Сигнальність – це фундаментальна примітна властивість психічного, що характеризується високою вибірковістю і випереджуваністю (випереджуюче відображення, за П.К. Анохіним і М.О. Бернштейном, екстраполяція, за Л.В. Крушинським).

Сигнальність психічного, його вибірковість, здатність до випереджувального відображення ґрунтовно розкрита у рефлекторній концепції Сеченова–Павлова, що здобула свій подальший розвиток у працях вітчизняних психологів і фізіологів. Ця концепція вичерпно описує загальнобіологічний і біопсихічний рівні спричинення поведінки (узагальнений рівень організму).

На підрівні соціопсихічного спричинення (рівень “індивіда”) “закономірності, які втілені у рефлекторній концепції психічного, не відмінюються, а трансформуються”³³. Принцип відображення стосовно людського ества в конкретно-психологічному плані розкривається в концепції про знаковопосередкований характер психіки людини (Л.С. Виготський та його школа), де показано специфіку суспільно сформованих способів психічної діяльності на відміну від індивідуально здобутих чи генетично зумовлених форм відображення.

Психічне відображення на будь-якому рівні має активний характер: це або відбір (селекція) чуттєвих, біологічно значимих сигналів (рівень організму), або раціональне (розумове) пізнання у процесі привласнення

(рівень індивіда) та творення (рівень особистості) суспільно-історичного досвіду. Змінюється лише характер і міра активності при переході від нижчих до вищих рівнів організації поведінки. Активність психічного на загальнобіологічному і біопсихічному рівнях виявляється у випереджуючому відображенні (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн), екстраполяції просторово-часових залежностей (Л.В. Крушинський), на соціально зумовленому рівні – у прогностичній функції людської свідомості.

Принцип відображення покликаний охопити й пояснити всі рівні психічного відображення. І він справді розкриває загальне та специфічне, яке притаманне рівням, що аналізуються. В конкретно-психологічному аспекті він може бути названий *принципом сигнально-знакового відображення*. Цей принцип єдиний, оскільки охоплює всі форми і рівні психічного відображення. Так звані принципи сигнальності і знаково-опосередкованої природи (Л.С. Виготський) психіки людини постають як фундаментальні положення, що конкретизують зміст принципу відображення на двох найголовніших – біопсихічному і соціопсихічному – рівнях організації поведінки і як такі (положення, а не принципи) входять у пропоновану систему методологічних принципів психологічної науки. У будь-якому разі розгляд принципу відображення конкретизує принцип детермінації психічних явищ, що дозволив: а) визначити його конкретно-психологічний зміст; б) запропонувати робоче його формулювання; в) співвіднести постулати про сигнальну і знакову природу психіки людини і включити їх як основні положення, що конкретизують принцип сигнально-знакового відображення.

Але який механізм відображення, у чому джерело детермінації психіки? Принцип детермінації через принцип відображення (завдяки послідовним взаємоперетворенням) поглиблюється у принципі єдності психіки і діяльності, який проливає світло на сам механізм спричинення психічних явищ і покликаний відповісти на питання: як детермінується психіка суб'єкта? Сформульований ще в 30-ті роки на основі аналізу психологічних проблем у працях К. Маркса, цей принцип за своїм ідейним задумом був спрямований проти зведення свідомості лише до розряду внутрішніх суб'єктивних явищ, а також і проти редукції психічного до моторних реакцій, які спостерігаються ззовні.

Він дозволив розкрити природу і механізм власне психічних детермінаційних залежностей, оскільки він пояснював специфічний спосіб об'єктивного існування психічного, обґрунтовував евристичний підхід до об'єктивного дослідження психічного, вичленив провідні фактори, які визначають процеси розвитку психіки суб'єкта. Психічне почали розглядати не лише як компонент, а й як результат, продукт взаємодії. Тому дослідженню підлягає не безпосередньо внутрішнє (феномени внутрішнього поля свідомості), а опосередковані у продуктах діяльності, об'єктивовані назовні, внутрішні властивості людини. Через аналіз продуктів діяльності досягається об'єктивність пізнання психічних явищ як суб'єктивних, оскільки продукти є не чим іншим, як “матеріалізованими”, об'єктивованими сутнісними силами людини. Логіка розвитку індивіда досягається завдяки вивченню логіки його діяння, логіки створюваних ним речей. Останні як олюднена природа наявні лише у процесі їх використання: “об'єктивний розум “живе” у речах лише доти, поки речі ще мають яке-небудь застосування в суспільстві та ідеї, що містяться в них, знаходять який-небудь відгук у свідомості людей”³⁴.

Діалектико-матеріалістичний принцип практики (який звучить у психології як принцип єдності психіки і діяльності) докорінним чином відрізняється від вихідних положень методології прагматизму (котра перебуває в основі бігевіористичної психології) тим, що діяльність трактується не як індивідуальне за своїми цілями і засобами пристосування, а як предметно-історична практика. Практика – це не індивідуальна пристосовча діяльність суб'єкта. Вона має суспільно-історичну природу. Бігевіоризм абсолютизує роль життєдіяння організму як одного з рівнів діяльності суб'єкта у розвитку психіки, зводить до життєдіяльності всю багатоманітність форм активності людини. В марксистській психології принцип єдності психіки і діяльності інтерпретується в контексті предметно-історичного розуміння цілей, змісту і засобів людської діяльності. На рівні індивіда психічне виникає, функціонує й об'єктивується як продукт засвоєння (присвоєння) суспільно-історичних форм і способів діяльності (Л.С. Виготський і його школа). Якщо способом буття і розвитку організму є життєдіяльність (індивідуально-пристосовча, біологічна за своїми цілями і механізмами), а індивіда – діяльність із

присвоєння і репродукції загальноприйнятих зразків суспільного досвіду, то особистістю людина стає і виявляє себе в умовах діяльності у процесі творення її нових, суспільно значимих продуктів і способів.

Спосіб буття і розвитку особистості – це передусім діяльність, але діяльність особливого гатунку – творчо-перетворювальна. Вона найбільш концентровано виявляє себе у трудових формах діяльності (виробничо-практичній, художньо-естетичній, науково-теоретичній). Але й вищі рівні дотрудових форм діяльності (гра, навчання), набуваючи компонентів творчості, визначають розвиток людини як особистості.

Принцип єдності психіки і діяльності конкретизує принципи детермінізму і відображення, розкриваючи механізм спричинення психічного відображення. Єдність провідних принципів виявляє себе й у тому факті з історії вітчизняної психології, що “питання про детермінацію психічних явищ, не виділяючись самостійно, сутнісно реалізувалося завдяки застосуванню принципу єдності свідомості і діяльності”³⁵.

При визначенні рушійних сил якісних модифікацій психіки людини принцип єдності психіки і діяльності перетворюється у **принцип розвитку**. Спричинення поведінки, зв’язок свідомості і діяльності об’єктивно виявляються і реалізуються у процесі розвитку психічних явищ. У цьому знаходить вираз реальний взаємозв’язок принципів, зокрема, принципів розвитку³⁶ і детермінізму. (Зміст принципу розвитку розкривається тут лише у зв’язку із завданням визначення внутрішніх зв’язків згадуваних тут принципів. Більш детально див. ³⁶)

Історичні форми принципу детермінізму мають свої аналоги в історичних формах інтерпретації принципу розвитку. Так, механістичному детермінізму притаманне розуміння розвитку як суто кількісних змін. Дана В.І. Леніним характеристика двох – діалектичної і механістичної – концепцій розвитку має велике методологічне значення для розуміння особливостей психічного розвитку. В механістичному детермінізмі розвиток розуміють “...як зменшення і збільшення, як повторення...”³⁷.

І у ХХ сторіччі зустрічаються ідейні спадкоємці механодетермінізму ХVІІ–ХVІІІ століть, що заперечували роль випадкового як форми прояву необхідності у спричиненні психічних явищ: “Психоаналітик, – писав З. Фройд, – відзначається особливо строгою

впевненістю в детермінації душевного життя. Для нього у психічному житті немає нічого дрібного, довільного і випадкового, він сподівається зустріти достатнє мотивування там, де звичайно таких вимог і не висувають”³⁸. Механіцизм виявляється у тому, що визнається однозначна залежність розвитку психіки від якогось фактора, частіше за все (але не обов’язково) зовнішнього відносно суб’єкта. Дотримуючись принципу так званого універсального детермінізму, З. Фройд механістично трактує необхідність, ігноруючи роль випадковості як форми і діапазону вияву першої.

Вихідні теоретичні уявлення про загальнобіологічну і біопсихічну детермінацію визначають і трактовку принципу розвитку. Розробляється вчення про психічний розвиток як визрівання (спричинення психіки людини історією виду) і як формування психічних функцій шляхом научіння (індивідуально-приспосовної життєдіяльності). Тракткування принципів детермінізму і розвитку виявляється взаємопов’язаною при поясненні будь-якого рівня організації поведінки. Так, діалектико-матеріалістичні положення про соціопсихічну детермінацію поведінки підводили до розуміння психічного розвитку індивіда – особистості як такого, котрий здійснюється у процесі присвоєння і творіння суспільно-історичного досвіду. Дещо огрубляючи надзвичайно складні системи рівневих і міжрівневих зв’язків психіки, скажемо, що кожному рівню притаманний свій тип розвитку: організм розвивається у процесі визрівання³⁹ і формування психофізіологічних структур (як зауважив А. Валлон, передчасні вправи без урахування темпів визрівання функції не прискорюють, а навпаки, часто гальмують розвиток. Це стосується лише тих функцій, які характеризують людину як біологічну істоту), індивід – у процесі діяльності присвоєння (засвоєння), особистість – у процесі перетворювальної діяльності.

Щоб запобігти непорозумінню, відзначимо, що у реальному перебігу становлення людської особистості типи розвитку наявні не окремо й однозначно наступно, а “інтегрально”, з послідовним домінуванням одного з них. Висловлювання С.Л. Рубінштейна щодо онтогенетичного розвитку дитини проливає світло на взаємозв’язок типів розвитку: “Дитина не визріває спочатку і потім виховується і навчається; вона визріває, виховуючись і навчаючись, тобто під керівництвом дорослих, опановуючи той зміст

культури, який створило людство; дитина не розвивається і виховується, а розвивається, виховуючись і навчаючись, тобто само визрівання і розвиток дитини у ході навчання і виховання не лише проявляється, а й здійснюється. Організм розвивається, функціонує: людина – доросла – розвивається працює; дитина розвивається, виховуючись і навчаючись”⁴⁰.

Якщо розвиток як визрівання і як навчання притаманний загальнобіологічному і біопсихічному рівням спричинення поведінки, то для соціопсихічного рівня притаманний розвиток у процесі присвоєння суспільно-історичного досвіду. Такий тип розвитку реалізується шляхом цілеспрямованого формування психічних структур у процесі взаємодії з дорослим. Соціальність цього типу розвитку полягає в тому, що він здійснюється: а) за “співробітництва” дитини з дорослим; б) шляхом привласнення допоміжних засобів (знаків і найпростіших знарядь праці); в) у колективі і через певний колектив (сімейний, дитячий, змішаний).

Найбільш складним типом розвитку людини є розвиток у процесі творення суспільно-історичного досвіду. У вітчизняній психології підхід до аналізу цього типу розвитку пов’язаний з іменем Л.С. Виготського, який подолав погляд на процес творчості як на справу вибраних осіб. Він пропонував “дивитися на творчість швидше як на правило, аніж як на виключення”⁴¹. У дослідженнях розвитку уяви і мислення видатний учений відзначав важливе значення творчої діяльності дитини.

Відповідно до вимог принципу розвитку як творення суспільно-історичного досвіду слід пов’язувати процеси розвитку людини як особистості з її творчою діяльністю. Хоча особистісні риси й закладаються ще у творчих формах ігрової та навчальної діяльності, лише у трудовій і суто творчій вони досягають повного розквіту.

Творчість – це не ізольований процес творення нових, суспільно цінних матеріальних речей чи продукування знань і плекання культурно-історичних цінностей. Творчість у своїй основі постає одночасно із творенням самого себе. Адже, щоб створити будь-який суспільно значущий продукт, треба також “створити” і свої здібності. Це не два процеси, а один. Створюючи новий продукт, людина творить саму себе. У цьому й полягає основний спосіб розвитку психічних рис людини як особистості. Йї узагалі творчість можна науково зрозуміти тільки як процес

саморозвитку, самореалізації, самооб’єктивізації особистості на основі привласненого суспільно-історичного досвіду.

Методологічною основою для діалектико-матеріалістичної трактовки розвитку як “творення” є відома теза про те, що “обставини такою ж мірою творять людей, як і люди творять обставини”⁴². При цьому акцент у даному разі робиться на другій частині тези. Для обґрунтування розвитку людини як особистості потрібне вивчення процесів її творчої діяльності. У цьому аспекті видається надзвичайно важливим таке зауваження: “Розум людини розвивався відповідно до того, як вона навчалася змінювати природу”⁴³. Тут підкреслюється той засадничий момент у спричиненні процесу розвитку, що саме в міру зміни людиною навколишньої дійсності змінюється й вона сама.

Ще раз підкреслимо, що всі типи розвитку (шляхом визрівання, навчання, “присвоєння”, “творення”) у реальному онтогенетичному процесі становлення людини як особистості здійснюються не ізольовано, і не зв’язно-послідовно. Вони діалектично переплітаються, тому допустимо лише визнання відносного домінування одного з них на кожному етапі психічного розвитку. Ці типи розвитку притаманні певним способам спричинення поведінки: розвиток шляхом визрівання і навчання властивий для загальнобіологічної і біопсихічної детермінації (рівень організму); розвиток шляхом присвоєння і творення суспільно-історичного досвіду властивий для соціопсихічної детермінації (індивідної та особистісної). У цьому, власне, з особливою силою виявляє себе взаємозв’язок двох найважливіших принципів – детермінізму і розвитку. Виділення якісних типів розвитку (як і рівнів спричинення) не вступає в суперечність з моністичним поясненням процесу психічного розвитку, “оскільки істинний монізм діалектичного матеріалізму утверджує єдність саме в багатоманітності явищ”⁴⁴.

Принцип розвитку треба враховувати і при визначенні методологічних передумов систематизації психологічних категорій. Послідовність етапів розвитку об’єкта дослідження має відтворюватись у логіці розгортання відповідних циклів категорій психології. Об’єктивною основою взаємозв’язку різних циклів категорій має бути взаємозалежність типів розвитку і детермінації поведінки.

Якісні зміни психіки у процесі розвитку мають системний характер. Тому для адекват-

ного відтворення складних внутрішньо-психічних зв'язків і місця психічного у всезагальному зв'язку явищ матеріального світу потрібно вмело використовувати системно-структурний принцип. Відомо, що психологія належить до тих наук, у розвитку яких зароджувався системний підхід. Ще в кінці XIX століття системні ідеї з ідеалістичних позицій розвиваються В. Джемсом, В. Дільтеєм, Е. Махом. Увівши поняття “потік свідомості”, В. Джемс намагався подолати “атомізм” у тлумаченні природи психічного відображення. Йому ж належить спроба викладу психологічних знань не від елементів до цілого, а від опису нерозчленованих цілісних феноменів до їх елементів. Ця спроба реалізована у книзі В. Джемса “Психологія”⁴⁵, де при аналізі психіки особистості він запропонував замість психічних “атомів” розглядати внутрішньо пов'язані структури. Е. Мах у книзі “Аналіз відчуттів” указує на те, що при вивченні чуттєвого відображення слід виходити не з окремих елементів, а з якісних цілісних форм. В умоглядно-спекулятивних концепціях цих авторів системність дослідження психіки лише декларувалася. З відкриттям Х. Еренфельсом і Е. Рубіном таких важливих феноменів у сфері зорового сприймання, як фігура і фон, транспозицію обговорення контрастуючої пари “частина – ціле” з кабінетів було перенесено у психологічні лабораторії.

Експериментальні дослідження гештальт-психологів остаточно підірвали позиції атомістського підходу. Структурний принцип гештальтисти спершу застосували до вивчення процесів сприймання, а згодом поширили на процеси пам'яті, мислення, мотивації. К. Левін спробував використати цей принцип для аналізу соціально-психологічних явищ.

На значення структурного принципу для поступу наукової психології звертав увагу Л.С. Виготський, піддаючи критичному аналізу методологічні засади гештальтпсихології. Він відзначав, що “структурний принцип виявився прогресивнішим тих понять, які він у ході розвитку нашої науки замінив. Тому на шляху до історичної концепції дитячої психології ми повинні діалектично заперечувати структурний принцип, що означає одночасно зберегти і подолати його”⁴⁶.

Піддавши рішучій критиці апіоризм у тлумаченні структурного принципу гештальт-психологами, Л.С. Виготський творчо використовує системні ідеї в аналізі процесу розвитку людської свідомості. Центральною

ідеєю, що пронизує праці, в яких обговорюються питання про природу і структуру свідомості, є ідея зміни міжфункціональних зв'язків і відношень свідомості. Під кутом зору цієї ідеї Виготський намагався розглядати розвиток свідомості як процес зміни не тільки її змісту, а й структури, складових частин та їх зв'язків, як низку історичних станів свідомості. Тим самим учений ще у період становлення системного підходу на конкретно-психологічному матеріалі розкрив його широкі евристичні можливості.

Серед сучасних зарубіжних дослідників, котрі широко використовують системний підхід, першочергово слід відзначити Ж. Піаже, який процес розвитку психіки розглядає як закономірну зміну різних структур. Психіка у розвинутій формі, на його думку, являє собою ієрархію структур, вершиною якої є інтелект. Сам інтелект має системно-структурну організацію, вихідною одиницею якої є поняття операції. Окрема операція невідривна від усієї системи інтелектуальних дій суб'єкта. Про поодинокі операції можна говорити лише умовно, оскільки сутність операцій полягає в тому, що вони утворюють системи⁴⁷. Обмежившись вивченням інтелектуальної сфери психіки людини, Ж. Піаже все ж не зумів розкрити справді системну природу поведінки особистості.

Якщо Л.С. Виготський системний підхід застосував до аналізу розвитку свідомості, а Ж. Піаже – до вивчення генезису інтелекту, то Г. Олпорт використовує його в дослідженні особистості, розглядаючи її як особливу відкриту систему. Не розуміючи суспільно-історичної природи психіки особистості, Г. Олпорт зводить її до особливих структур (рис особистості), генезис і механізм функціонування яких залишився без будь-якого причинного пояснення. Системно-структурний принцип, коли він протиставляється (як у Олпорта) методології діалектичного та історичного матеріалізму, вироджується у схоластичне теоретизування. І навпаки, він набуває евристичного значення, коли враховується діалектико-матеріалістична природа об'єкта, до якого він застосовується. Зокрема, у системі принципів психологічної науки цей принцип виконує важливу пояснювальну функцію, сприяє вирізненню істотних сторін психічної реальності, опису сутнісних зв'язків психіки з відображувальною дійсністю, розкриттю структурної організації психіки.

Психіка у пояснювальному форматі системно-структурного принципу є складною

системою взаємопов'язаних елементів. Кожне психічне явище (пам'ять, воля, уява) має розглядатися не як щось автономне, а як складовий елемент цілого (психіки суб'єкта). Останнє і надає відповідного значення елементам. Психіка – це відкрита система, що долучена до безперервного процесу взаємодії організму і середовища, індивіда і суспільства. І будь-яке психічне явище діє як компонент більш складної системи – біологічної та соціальної. Психічне не існує поза соціальними і біологічними системами, не має власної субстанції, тому системний аналіз і покликаний відобразити ці залежності психіки.

Психіка – це ієрархія структур, і сукупність категорій психологічної науки має відобразити цю ієрархію. Субординація психологічних категорій покликана описати взаємозв'язок ієрархізованих структур психіки. Тому ґрунтовний науково-категоріальний синтез психологічних знань неможливий без творчого використання системно-структурного принципу.

Отже, при вивченні якісних видозмін психіки у процесі розвитку потрібно враховувати їх системний характер. Принцип детермінізму послідовно, через принцип розвитку, конкретизується у принципі системності, відповідно до якого психіка розглядається як особлива відкрита система зі зворотним зв'язком. На кожному рівні спричинення ця система має свої специфічні структурні особливості. На рівні організму психіка увімкнута як підсистема в біологічну систему, на рівні індивіда – в соціальну, на рівні особистості – у створювані культурно-історичні утворення. Принцип системності конкретизує принципи детермінізму, розвитку, відображення, єдності психіки та діяльності у певному аспекті – статичні, цілісної структурної організації психіки.

Аналіз показує, що пояснювальні загальнопсихологічні принципи взаємопов'язані. Поряд з ними вирізняють і спеціально-психологічні принципи, тобто найзагальніші положення спеціальних психологічних дисциплін – педагогічної, соціальної, інженерної психології та ін. Принцип особистісного підходу, певно, належить до системи принципів педагогічної психології. Потреба у прив'язуванні принципів загальнопсихологічної теорії до специфічної проблематики і конкретних завдань, що стоять перед спеціально-психологічними дисциплінами, і є, на наш погляд, одним із джерел продукування все нових “принципів”.

Попередньо окреслимо лінії внутрішньорівневих зв'язків у майбутній системі загальнопсихологічних принципів: а) загальнобіологічна і біопсихічна детермінації (рівень організму) – психічне (сигнальне) відображення – життєдіяльність як спосіб буття і функціонування психічного – розвиток психіки у процесі визрівання та наuczіння – психіка як цілісна система психофізіологічних функцій і підструктура біологічної системи (організм – середовище) зі зворотним зв'язком; б) соціопсихічна детермінація (рівень індивіда) – психічне (знакове) відображення – суспільна діяльність як спосіб буття і функціонування психіки – розвиток психіки у процесі присвоєння (засвоєння) і відтворення суспільно-історичного досвіду – психіка як цілісна система суспільно зумовлених психічних функцій і підструктура соціальної системи (індивід – група) зі зворотним зв'язком; в) вищий підрівень соціопсихічної детермінації (рівень особистості) – психічне (знаково-інтуїтивне) відображення – творча діяльність як спосіб буття, об'єктивування і функціонування психіки особистості – розвиток у процесі творення суспільно неповторних зразків діяльності – психіка як цілісна система особистісних рис і підструктура соціальної системи (особистість – суспільство) зі зворотним зв'язком.

Отже, до системи пояснювальних принципів загальної психології доречно віднести ті, які конкретизують у різних аспектах ключовий принцип – детермінізму: адже в будь-якій теоретичній системі вихідним є положення, що розкриває причинну зумовленість досліджуваних явищ. Учення про зв'язки, причинні залежності – вихідний і заключний пункт теорії. Цьому критерію відповідають проаналізовані вище принципи відображення, єдності психіки та діяльності, розвитку, системності. Зміст цих принципів висвітлює природу психічних явищ у різних аспектах. Принцип відображення пояснює, чим власне є психіка як якісно своєрідний продукт і передумова детермінаційних залежностей. Принцип єдності психіки та діяльності проливає світло на сам механізм спричинення психіки, відповідає на питання: як детермінується психіка і як вона регулює, мотивує, орієнтує поведінку (діяльність). Принцип розвитку розкриває рівневі типи якісних перетворень, якісну динаміку причинних зв'язків, взаємозалежностей психічного. Принцип системності конкретизує по-

ложення про якісну своєрідність статичних утворень психіки, про системну будову психіки (свідомості) людини, про її увімкнутість у рівневі взаємодіючі системи – біологічну та соціальну. Виділені лінії внутрішньо-рівневих зв'язків, гадаємо, стануть у нагоді при розробці системи пояснювальних принципів психології.

Взаємозв'язок принципів психології є методологічною основою вимоги пояснювати будь-який феномен психіки, застосовуючи весь арсенал принципів. Будь-яке психічне явище може бути адекватно і всебічно описане, лише будучи пропущене крізь формат системи (а не одного чи кількох) принципів психології. Воно повинно розглядатись як: а) причинно зумовлене; б) продукт і умова відображення; в) вияв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта; г) особлива система і разом з тим елемент іншої, більш складної системи.

Викладаючи зміст пояснювальних принципів психології та характеризуючи їх евристичні функції, ми намагались показати зв'язок того чи іншого принципу з іншими. Особливо підкреслювався взаємозв'язок принципів детермінізму з іншими принципами психологічної науки. Водночас не можна абсолютизувати значення якогось окремо взятого принципу. В функціонуючій системі психологічних знань усі принципи взаємопов'язані. Сукупність принципів утворює цілісну систему, і в цьому втілено реальний взаємозв'язок усіх сторін і граней досліджуваного об'єкта – психічної діяльності.

З пізнавальною метою, зважаючи на сфери їх застосування, розрізняють принципи, що пояснюють природу і сутність психічних явищ (“пояснювальні”, про які тут переважно йшла мова), та принципи, що описують специфічні закономірності самого процесу психологічного пізнання (“інтерпретаційні”). Принципи історизму, партійності, доповняльності, що інтерпретують природу психологічного пізнання (і знання) у його зв'язку з ідейними та суспільно-історичними факторами розвитку науки, мають стати предметом спеціального дослідження. Зауважимо, що цей розподіл має умовний характер і зроблений задля диференціації сфер дослідницького пошуку. Так, принцип доповняльності застосовується і при характеристиці природи психіки, а не тільки процесу її пізнання.

Генезис наукових ідей тісно пов'язаний з ідейно-соціальним підтекстом епохи. Нові

наукові гіпотези висовуються і розробляються у складній ідеологічній боротьбі. Водночас спостерігається закономірна спадкоємність у генезисі наукового знання, що відображує послідовність стадій розвитку досліджуваного об'єкта. Принцип історизму умовно можна розглядати як поширення принципу розвитку, що є вихідним при аналізі конкретних психічних явищ, на аналіз процесу психологічного пізнання. Розвиток об'єкта (психіки) знаходить відображення в розгортанні психологічного пізнання і у певних межах впливає на його послідовність.

Відповідно до вимог принципу історизму при поясненні розвитку психологічної науки треба виходити з уявлення про стадійність її еволюції, особливо враховувати закономірну послідовність формування *категорій психології*. Вивчення етапів розвитку психологічної думки важливе для визначення перспективних напрямків подальшого її прогресу. Передісторія психології важлива як у теоретичному аспекті, так і в практичному. Адже не можна прогнозувати розвиток психології, не знаючи її історії. Відповідь на питання “звідки йдем?” потрібна для успішного пошуку відповіді на питання “куди йдем?” (О. О. Потєбня). Не поповнюючи свої знання з історичної спадщини психології, дослідник мимоволі скочується на нижчі рівні узагальнення.

Будь-яка спроба нового теоретичного синтезу психологічних знань неможлива без урахування історичної ретроспективи. Категоріальний аналіз психологічних знань, що проводився у радянській психології, ґрунтувався на діалектико-матеріалістичному принципі єдності історичного та логічного. Категоріальний лад психології у світлі цього принципу – продукт історичного розвитку і результат логічного вичленування основних усталених структур, сформованих в історико-психологічному процесі.

Л.С. Виготський першим серед вітчизняних психологів звернув увагу на те, що “окремі психологічні напрямки являють собою окремі розділи психології, кожний з них розробляє ту чи іншу фактичну проблему, той чи інший розділ психології”⁴⁸. Серед позірної хаосу наукових напрямків видатний учений зумів виділити усталене та історичний смисл появи різних шкіл. Завданням історико-теоретичного аналізу є знаходження раціонального, що міститься в тому чи іншому напрямку. Л.С. Виготський виходив з тієї тези, що при такому аналізі слід

спиратися на істинне у тій чи іншій теорії “і за його допомогою викривати наявні в ній і затемнюючі її хибні положення, бо істина, за глибокою думкою Спінози, освітлює саму себе і заблудження”⁴⁹. Ідеї Виготського підготували розробку вихідних принципів категоріального аналізу історії психологічного пізнання. В критичні, переломні моменти розвитку психології закономірно звертаються до її історії. Вивчення історичних тенденцій еволюції психологічних знань сприяє подоланню кризисних станів, що виникають у розвитку психології. Тому принцип історизму є винятково важливим в аналізі історії психологічного пізнання.

Аналіз історії суспільної думки здійснюється з певних класових, партійних позицій. Принцип партійності є спільним для марксистсько-ленінської та буржуазної ідеології, хоча остання і намагається приховати свої справжні світоглядні позиції маскою “об’єктивності”. Особливість принципу партійності в марксистсько-ленінському світогляді полягає у тому, що, керуючись ним, виходять не тільки з інтересів сьогодення, а й з наукових уявлень про майбутнє – з відповідного ідеалу. “На основі наукового, діалектико-матеріалістичного розуміння суспільної сутності людини, суспільства та його загальних законів розвитку у філософії формується поняття комуністичного ідеалу, яке стає центральною категорією наукового комунізму і конкретизується в ній”⁵⁰. Поняття такого ідеалу (як і будь-якого, – гол. ред.) має тенденцію перетворення в особливий принцип, який підкреслює специфіку окремих партійності.

Науково-категоріальний синтез психологічних знань не можна ґрунтувати лише на даних констатувального експерименту чи на узагальненні результатів об’єктивного спостереження та емпіричних замірів. Слід враховувати перспективу розвитку об’єкта дослідження (людини як особистості), тобто виходити з певного соціального ідеалу. Зокрема, при визначенні циклу категорій, які розкриватимуть психологічні особливості особистісного рівня зумовленості поведінки, не можна виходити тільки з наявних чи минулих тенденцій генезису особистості – треба враховувати передусім її спрямованість у майбутнє. “Змоделювати” й описати у системі психологічних категорій гармонійно розвинену особистість вдасться при врахуванні її історичної перспективи, ґрунтуючись на принципі гуманістичного ідеалу. Останній визначає конкретний зміст та ідейну спря-

мованість конкретних психолого-педагогічних прийомів формуального експерименту. Ідейний підтекст таких експериментів визначається принципом людиноствердного ідеалу. Сама психологічна структура особистості з певним наблизенням може розглядатись як система, що скеровується уявленням про майбутнє. <...>

Якщо принцип історизму в психологічних дослідженнях передбачає врахування історичної ретроспективи, то принцип гуманістичного ідеалу вимагає при аналізі конкретно-психологічних проявів особистості і тенденцій розвитку психології як науки виходити з конкретної історичної перспективи – перспективи суспільно справедливого майбуття. Принцип історизму і принцип гуманістичного ідеалу – два взаємодоповнювальні принципи сучасної психології.

Зміст принципів не є незмінним. Він еволюціонує разом із зміною цілісної картини досліджуваного об’єкта. Тому зміст і функції принципів треба розглядати історично – у зв’язку з вирішуваними на їх основі методологічними проблемами психології.

Розділ III ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Однією з перших в історії психологічної думки була поставлена *психофізіологічна проблема*, у рамках якої обговорюється і вирішується питання про природу психічного і його відношення до фізіологічних явищ. У певні історичні періоди у цій проблемі концентрувались усі кардинальні питання психологічної науки.

В історії психології психофізіологічна проблема спершу входила складовою частиною більш загальної проблеми – психофізичної (питання про співвідношення психічних та фізичних явищ), зародок якої спостерігається ще в донаукових уявленнях первісних людей. “Уже з того дуже далекого часу, – писав Ф. Енгельс, – коли люди, ще не маючи ніякого поняття про будову свого тіла і не вміючи пояснити снів, прийшли до уявлення, що їх мислення і відчуття є діяльність не їх тіла, а якоїсь особливої душі, що живе у цьому тілі і покидає його в момент смерті, – уже з цього часу вони повинні були замислюватися про відношення цієї душі до зовнішнього світу”⁵¹.

Зв’язок психічних явищ з мозком констатували ще у період зародження елементарних наукових уявлень про психіку (так, лікар та

анатом Алкмеон ще в VI ст. до н. е. головний мозок розглядав як орган психіки), але пояснювали з різних методологічних позицій. У процесі становлення наукової психології вдавалися до різних способів вирішення психофізичної (психофізіологічної) проблеми, найпоширенішими з яких є: а) дуалістичне протиставлення психічного і фізичного (фізіологічного) як двох різних субстанцій, що найповніше виявилось у концепції психофізичного паралелізму і теорії психофізичної взаємодії; б) “зведення” психічного до різних форм фізичного чи фізіологічного та твердження про їх еквівалентність (редукціонізм і конструктивізм); в) відособлення психічного від його матеріальних основ і розгляд психіки як особливої субстанції у вченнях про так звану психічну причинність. Поряд з цим існували і перехідні форми розв’язку обговорюваної проблеми, що не мають самостійного значення. Якщо дуалістичний та моністичний підходи були властиві як психологам-ідеалістам, так і психологам-матеріалістам, то останні два характерні переважно відповідно матеріалістичній (“зведення”) та ідеалістичній (“відособлення”) психологічним орієнтаціям.

Ці історичні форми вирішення питання про співвідношення психічних і фізіологічних явищ зустрічаються і в сучасній психологічній літературі. Тому їх історико-критичний аналіз не втрачає своєї актуальності.

Поява в історії психології розмаїття форм пояснення взаємовідношення психічних і фізіологічних явищ пояснюється як особливостями ідейно-наукової боротьби, так і складністю об’єкта дослідження, задіяністю його у різні системи зв’язків. Логіка боротьби ідей виявлялась у тому, щй невдоволеність крайнім одностороннім висвітленням проблеми штовхала в іншу крайність.

Історичний смисл виникнення поширених концепцій психофізичного паралелізму та психофізичної взаємодії має суперечливий, двоїстий характер. Їх поява головно спричинена логікою боротьби з теологічними та схоластичними уявленнями про психічне життя людини. Але їх прогресивна роль мала дуже обмежений характер. З утвердженням діалектико-матеріалістичного підходу в психології ці концепції перетворились у щит ідеалізму та індетермінізму.

В найбільш різкій формі дуалістично протиставлені були душа і тіло, психіка та організм у працях Р. Декарта. Концепція психофізичної взаємодії бере свій початок

саме від його винаходів. Відкрита ним рефлексорна природа найпростіших рівнів поведінки поширювалася тільки на тіло, під яким розумівся автомат, що потребує для свого функціонування зовнішніх поштовхів (а не душі як спрямовуючої сили). Душа розумілась як самостійна замкнута субстанція, зміст якої утворюють незалежні від досвіду “вроджені ідеї”.

Визнавши душу і тіло різними субстанціями, Р. Декарт спробував пояснити їх зв’язок за допомогою гіпотези взаємодії: душа здатна змінити напрямок рухів тіла тільки у тому разі, коли тілесні органи самі схильні до цього. В думці про можливу взаємодію тілесного і духовного не знімається їх протиставлення, а акцентується на ньому.

З дещо інших позицій пояснювався характер психофізичної взаємодії в концепції американського вченого Б. Раша, котрий стверджував взаємний вплив психічних і фізичних процесів. Фізичні процеси, як первинні щодо духовних, справляють стимулюючий вплив на останні. Своєю чергою, на думку Б. Раша, діяльність душі здатна впливати на тілесні властивості. Пояснення характеру взаємозв’язку психічного і фізичного мало явну антиідеалістичну спрямованість. Як зазначає М.Г. Ярошевський, “матеріалістичні тенденції вчення Раша виявились у тому, що взаємодія душі і тіла мислилась не як взаємодія двох сутностей, а як окремий випадок властивої органічним тілам взаємної залежності однієї системи від іншої”⁵².

У концепції психофізичного паралелізму психічне і фізіологічне трактувались як два пов’язаних, але незалежних один від одного ланцюжки, які не перетинаються і не взаємодіють між собою. Поширеність цієї концепції в експериментальній психології у певний історичний період пояснюється тим, що вона відтінювала деяку самостійність психічних функцій організму на противагу теоріям, які заперечували специфіку психічного. Адже психофізичний паралелізм не зводить психічні процеси до фізичних, а навпаки, вказує на наявність відмінності між ними.

Згідно з психофізичним паралелізмом, за образною характеристикою В. Джемса, “душевне життя людини уявлялось би нам як перебігаюче поруч з тілесним, причому кожному моменту в одному з них відповідав би певний момент в іншому, але між тим й іншим не було б ніякої взаємодії. Так, мелодія, що ллється із струн арфи, не уповільнює

і не прискорює коливання останніх, як тінь пішохода супроводжує його, не впливаючи на швидкість його кроків”⁵³. Душевні і тілесні явища звершуються начебто незалежно одне від одного через свою внутрішню організацію. З цих міркувань випливає логічний висновок, що психіка (свідомість) позбавлена будь-якого регулюючого і стимулюючого значення в детермінації поведінки. Отож, психофізичний паралелізм у крайніх своїх формах перетворюється в епіфеноменалізм: за психікою не визнається ніякої реальної життєво важливої функції, вона є начебто фіктивним феноменом.

Концепція психофізичного паралелізму своєрідно тлумачиться представниками ідеалістичного та матеріалістичного напрямків у психології. Прикладом матеріалістичної інтерпретації психофізичного паралелізму може бути теорія Д. Гартлі, у якій психічне співвідноситься з тілом не у всезагальному зв'язку явищ всесвіту, а тільки в межах окремого організму. Психічні явища корелюють з внутріорганізованими, нервовими. Останні є первинними. Зв'язок ідей виявляється похідним від нервових процесів: асоціації утворюються відповідно до вібрацій у нервовому субстраті. Вібрації на периферії нервової системи визначають характер і структуру процесів у головному мозку, які й становлять фізіологічний базис ідей. Ідеалістичний варіант психофізіологічного паралелізму втілено в концепції Х. Вольфа, у якого психофізична проблема співвідношення психічних і фізичних явищ перетворюється у психофізіологічну (співвідношення психічного і фізіологічного). Тут душа співвідноситься не зі світом (всесвітом), а тільки з тілом. Вона наділяється самостійною силою, яка нічим не зумовлена. Визнаючи невідокремленість душі від фізіологічного субстрату, Х. Вольф, поряд з цим, приписує їй спонтанну активність, що незалежна від матеріального “супутника” душі – тіла. Отже, тілесний субстрат втрачає свою пояснювальну цінність і перетворюється, якщо не в бездієвого, так у пасивного акомпаніатора вияву душевних здібностей. У такому варіанті психофізичний паралелізм наближається до спіритуалізму, за якого душа – це “артист, котрий керує інструментом, тобто мозком, але як артист може грати тільки тоді, коли є інструмент, так і душа може справляти вплив на тіло тільки у тому разі, якщо є мозок”⁵⁴. Мозок перетворюється в слухняний інструмент душі.

Відтак концепція Х. Вольфа може бути прикладом того, як паралелізм стає формою ідеалістичного та індетерміністичного тлумачення природи психічних явищ.

Різновидністю психофізіологічного паралелізму є концепція ізоморфізму психічних та фізіологічних явищ. Висловлена Лейбніцем ідея ізоморфності (взаємооднозначної відповідності) психічних та фізіологічних явищ була підхоплена гештальтпсихологами, які ввели сам термін “ізоморфізм” і прагнули розробити принцип ізоморфності. В теоріях гештальтпсихологів як ізоморфні розглядаються вже три класи явищ: психічні (феноменологічні), фізіологічні і фізичні. Фізичний гештальт (зовнішнє поле) взаємно відповідає нейрофізіологічному полю, останнє – психічному (феноменологічному). Як правильно зауважує Л.М. Веккер, “ізоморфізм психічного, всередині якого не розкрита специфічність психічного, врешті-решт, а може, й у вихідному пункті, обертається психофізичним паралелізмом”⁵⁵. Психічне у гештальтистів не виводиться ні із зовнішнього, фізичного світу, ні із фізіологічних процесів: вони співіснують паралельно. В такому разі психічні явища не зумовлюються зовнішніми матеріальними структурами, адже вони – якась автономна сутність. Паралелізм не двох, а трьох ланцюгів веде до трактування психічних явищ як спричинених ними ж самими, тобто до ідеалістичного вчення про психічну причинність. Із зазначених трьох полів реальним визнається феноменальне (світ свідомості), оскільки людина не має прямого доступу ні до фізичного, ні до фізіологічного полів.

На відміну від Д. Гартлі, французькі матеріалісти (Ж. Ламетрі, П. Кабаніс, П. Гольбах) стверджували, що зв'язок душевних явищ з тілесними має не корелятивний, а причинний характер. Тому, будучи функцією, породженням мозку, психічне не просто відповідає фізіологічному. Через невідокремленість від мозку воно є наслідком першого. Стверджуючи, що психіка є діяльністю мозку, французькі матеріалісти схильні були приймати психічне за матеріальний процес. Причому вони не прагнули підкреслювати принципову відмінність цієї властивості високоорганізованої матерії від зовнішніх, таких, як теплота і протяжність. Вульгарні матеріалісти (Л. Бюхнер) пішли ще далі – до уявлення про однобічну зумовленість психіки лише внутріорганізованими залежностями.

Відлуння цих підходів мало місце в нашій філософській літературі 50–60-х років, коли деякі автори намагалися розглядати психіку як особливу (хай навіть вищу) форму руху матерії (В.М. Архипов, Ф.Ф. Кальсін, Н.В. Медведєв). Спрощене трактування психофізіологічної проблеми викликало ілюзію її вирішення. Насправді, розгляд психічного як матеріального (фізіологічного процесу) знімає саме питання про співвідношення психічних та фізіологічних явищ. Критикуючи вульгарно-матеріалістичні погляди Й. Діцгена на співвідношення думки і матерії, В.І. Ленін писав: “Що і думка, і матерія є “дійсні”, тобто існують, – це вірно. Але назвати думку матеріальною – значить зробити помилковий крок до змішання матеріалізму з ідеалізмом” (Т. 18, с. 238).

Перехід від субстанціонального до атрибутивного тлумачення матерії сприяв зміні форми “зведення” психічного до матеріальних явищ. Замість субстанціоналістського трактування психіки з’являється “енергетичне”. Поряд з фізичною енергією начебто існує психічна, і вони здатні взаємоперетворюватись (К. Штумпф, Н. Країнський). Спроби поширити закон збереження і перетворення енергії на сферу психічних явищ не сприяли, як здавалося б, утвердженню матеріалізму в психології, а навпаки. “Енергетизм”, зображуючи психіку як особливий вид енергії, що ввімкнута у всезагальний зв’язок явищ у природі, відривав її від матеріальних явищ: “в енергетичному конструктивізмі” матерія “зникла”.

Різноманітні способи зведення психічного до фізичного (фізіологічного) – це спотворені форми реакції на спроби “відособлення” психічного від його нейрогуморальних основ і зовнішнього світу, які мали місце у розмаїтті варіантів учень про психічну причинність. Зі свого боку, концепції про особливу психічну причинність були спрямовані проти вульгарно-матеріалістичних трактувань зв’язку психіки з мозком, у яких ігнорувалася специфіка психічних явищ. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття в умовах ідеалістичної реакції, викликаній посиленням ідейної та політичної боротьби у світі, ці “вчення” набувають поширення. Невдалі спроби використати закон збереження і перетворення енергії для пояснення природи психічних явищ опосередковано “стимулювали” розробку положень, згідно з якими начебто діє особлива причинність, суто психічна, автономна як від внутрішніх, так і від зовнішніх, фізичних факторів.

Спроби знайти головні детермінанти поведінки або у самій психіці, або тільки у зовнішньому полі дій суб’єкта – це своєрідна втеча від питання про те, чи існує причинний зв’язок між психічними і фізіологічними явищами. Як відзначалось, французькі матеріалісти вважали мозок (фізіологічні явища) причиною психічних. Спіритуалісти приписували духовному (психічному) владу над тілом (фізіологічними явищами) і навіть над предметами зовнішнього світу. Ці крайні способи вирішення питання про причинний зв’язок психічних і фізіологічних явищ, як і їх проміжні форми, виявилися безпідставними, тому що саме питання поставлене хибно.

Твердження про причинно-наслідковий зв’язок психічних та фізіологічних процесів веде до заперечення основного положення про зумовленість змісту і механізму психічного відображення предметною дійсністю, підводить до крайнього висновку про спонтанність функціонування фізіологічного і психічного. Так що констатація причинно-наслідкового зв’язку між мозком і психікою не тільки не сприяє адекватному вирішенню проблеми взаємозв’язку психічного і фізіологічного, а й суттєво її спотворює.

Ще Б. Спіноза, розвиваючи теорію психофізичного монізму, відкидав причинну взаємодію душі і тіла на тій підставі, що вони задіяні в один і той же порядок природи, а, отже, визначаються одними і тими ж причинами. Оскільки душа і тіло спричинюються спільними факторами, то вони не можуть справляти причинного впливу одне на одне. Ця глибока думка Спінози зберігає свою цінність і для сучасної науки. Немає ніяких підстав твердити, що першопричиною психічних явищ є фізіологічні явища і навпаки. А.Є. Шерозія, узагальнюючи сучасні дискусії з цього питання, доходить висновку, що “людський мозок (центральна нервова система) не може бути причиною внутрішніх процесів, котрі перебігають у ньому в формі свідомості (психічного як такого взагалі), бо свідомість такою мірою від нього невідривна і такою мірою йому властива, як, скажімо, світло (сонячні промені) Сонцю. Свідомість – атрибутивна властивість мозку людини (центральної нервової системи)... Одним словом, людський мозок (центральна нервова система) не може передувати свідомості і причинно зумовлювати її – бути причиною свідомості. Свідомість не є наслідком людського мозку (центральної нервової системи), вони не перебувають у причинно-наслідковому зв’язку,

оскільки і свідомість, і людський мозок, взяті разом, – суть продукти суспільної практики чи наслідки цієї практики”⁵⁶.

Отже, психічні і фізіологічні явища перебігають не паралельно і, більше того, не перебувають між собою у причинно-наслідковому зв'язку. Вони не підкоряються і принципу взаємодії, оскільки самі є суттєвими і необхідними моментами взаємодії суб'єкта (організму) з об'єктом (оточуючим середовищем). Між психічними і фізіологічними (зокрема, нейрофізіологічними) явищами існує залежність, але не причинно-наслідкового характеру. *Між психікою і центральною нервовою системою наявний функціональний, а не причинно-наслідковий зв'язок.* Адже психічні і нейрофізіологічні процеси здійснюються *одномиттєво* (на цю обставину звертав увагу ще В. Вундт), тоді як причина, відомо, не тільки зумовлює наслідок, а й має передувати йому в часі.

І свідомість, і мозок людини – продукти соціальних умов її розвитку. Природничо-наукові дані свідчать, що формування мозкових структур у тварин завершується переважно до моменту їх народження, тоді як у людини розвиток мозку продовжується і після її народження. Як справедливо зауважував Д.І. Дубровський, “це продовження формування мозкових структур у людини після народження не можна не пов'язувати з дією факторів соціального довкілля і правомірно вважати, що у дітей, вилучених із суспільства, зазначений процес якщо не згасає зовсім, то істотно видозмінюється, бо у постнатальний період він істотно корегується падаючими на рецептори подразниками і способом поведінки”⁵⁷.

Першопричиною як психічних, так і нейрофізіологічних явищ є зовнішній світ, взаємодія суб'єкта з природним середовищем і соціальним довкіллям. Психічні та нейрофізіологічні процеси неподільні, їх реальна динаміка вплетена у процес взаємодії суб'єкта з предметною дійсністю. Це не дві паралельних ріки, як стверджували дуалісти, а єдине річище, увімкнуте у реальну діяльність індивіда, зумовлене нею і її зумовлююче. Психічне і фізіологічне підпорядковані одному й тому ж принципіві – *рефлекторному*. Мозок – орган психічного, як його матеріальний носій, але не як причина чи наслідок психічного. Антиципуюча і регулююча функції психічного відображення виявляються не просто щодо фізіологічних процесів, а щодо поведінки організму

в цілому. Саме формулювання питання про “співвідношення” психічних і фізіологічних явищ не зовсім вдале, оскільки фізіологічне і психічне реально не “співвідносяться”, тому що в природничо-науковому, онтологічному плані вони невідривні – *всі психічні процеси на будь-якому рівні спричинення поведінки є одночасно і психофізіологічними.*

Положення про функціональну залежність між психікою і мозком потребує додаткового пояснення. Слід розрізняти тлумачення функціональної залежності в математиці і психофізіології. Справа в тому, що до емпіріокритики Е. Мах і Р. Авенаріус визнавали функціональну залежність між психічними і фізіологічними процесами, але не у фізіологічному контексті, а в математичному. В останньому не завжди суттєво, що ми розуміємо під функцією, а що під аргументом. А якщо це перенести у психофізіологію, тоді логічно припустити, що мозок є функцією психіки, подібно до того, як психіка визнавалася нами функцією мозку. Саме таке трактування функціонального зв'язку мозку і психіки намагалися насадити Мах та Авенаріус. Діалектико-матеріалістичне розуміння зв'язку мозку і психіки полягає у тому, що психіка як функція мозку розглядається неподільно від відображуваної нею дійсності.

Все ж відношення між органом і функцією у психології вочевидь відрізняється від аналогічного відношення у фізіології. Саме тут і простежується розмежування предметів психологічного і фізіологічного дослідження. Так, у тілесних актах механізм процесу (м'язевий рух), що перебігає в органі певної функції, і його кінцевий результат (скорочення м'язової тканини) віднесені до одного і того ж предмета – органа цієї функції. Локалізація в одному і тому ж просторі механізму і продукту певної функції й становить специфіку фізіологічних процесів. У психічних процесах механізм (мозок) і продукт (образ відображуваного предмета) дані в різних координатах і метричних характеристиках. У психічних процесах їх механізм віднесений до органу функції, а їх продукти – до об'єктів, відтворюваних у психічному відображенні. “Отакій характер відношення між функцією та її органом, віднесеність результату до об'єкта, а внутрішнього процесу до органу даної функції різко відрізняється від звичайних фізіологічних відношень між властивостями і процесами у його носії”⁵⁸.

Подібне уточнення конче потрібне, оскільки ігнорування специфіки локалізації ме-

ханізму і продукту в фізіологічних і психічних процесах веде до зміщення площин психологічного і фізіологічного аналізу. Це виявляється у тому, що деякі дослідники припускають думку, що вивчення природи нейрофізіологічних структур є головним джерелом пізнання невідомих аспектів психічних явищ, яке відкриє нові шляхи цілеспрямованої регуляції психіки (поведінки). І начебто шляхом “розшифрування” нейрофізіологічного коду вдасться досягнути таємниці психіки, її зміст і механізми. Але без вивчення характеру співвіднесення психічного із зовнішнім світом, з відображеною в ньому предметною дійсністю цей уявлюваний шлях безплідний. Тут перед нами рецидив модернізованого “зведення” психічного до одного з класів фізіологічних явищ, відродження в іншій формі твердження про еквівалентність психічного і нервового. Спроба вивести особливості психічного з його нейрофізіологічного коду, ігноруючи при цьому їх залежність від характеру взаємодії суб’єкта з об’єктом, хибна, оскільки будь-яка психічна функція відрізняється від інших функцій живого організму саме тим, що сутнісно охоплює пізнавальне ставлення до дійсності. Сказане аж ніяк не применшує значення досліджень природничо-наукових основ психічного, що проводяться у рамках нової галузі психологічної науки – *нейропсихології*. Знання “граничних” можливостей мозку (які самі собою не фіксовані, а історично розвиваються) конче потрібне для наукової організації управління поведінкою людини в екстремальних (та й не тільки екстремальних) умовах діяльності.

Історія розробки психофізіологічної проблеми свідчить, що будь-які спроби її розв’язання без урахування відношення психічних і фізіологічних явищ до зовнішнього світу, приречені на невдачу: *психофізіологічна проблема неподільна від психогностичної*.

Вивчення співвідношення фізіологічних (фізичних) і психічних явищ закономірно спричинило в історії психології виокремлення вихідного поняття психологічної науки – **поняття психічного**. Проте його всебічний аналіз недосяжний у рамках однієї (психофізіологічної) чи двох (і психогностичної) проблем психології. Розкриття сутності вихідного і центрального поняття психології вимагає інтенсивної розробки всієї сукупності методологічних проблем і системи категорій психологічної науки. Психічне, утверджуючись вихідним поняттям, до-

сягає своєї змістовної наповненості у “вершинних” категоріях психології, до яких належать категорії, що описують особистість.

Розділ IV ПСИХОНОСТИЧНА ПРОБЛЕМА ТА КАТЕГОРІЯ “ОБРАЗ”

Серед методологічних проблем психології чільне місце належить психогностичній проблемі, суть якої коротко можна висловити в запитаннях: як співвідносяться психічний образ і відображений у ньому предмет?, який механізм побудови та функціонування образу?, де локалізується сам відображений образ предмета – у голові, поза головою чи існує за її допомогою?

Зауважимо, що образ як термін (і категорія) використовується у філософії і психології, але при цьому в нього вкладається різний зміст. У гносеології під образом розуміється результативна сторона будь-якої форми відображувальної діяльності (у тому числі й афективно-вольової). Образ як категорія психологічної науки фіксує один з аспектів психічної реальності – пізнавальний – на відміну від практичного та мотиваційного. У психології термін “образ” іноді застосовують ще в іншому значенні, ніж у даному контексті. В психологічних дослідженнях мислення під образом розуміють одиницю оперування мисленнєвим змістом, яка, на відміну від поняття, має наочний характер.

Спроби дати відповідь на ці запитання мають давні історичні традиції, і характер їх висвітлення зумовлюється способом розв’язання загальнофілософської проблеми ідеального, що широко обговорюється в нашій філософській літературі (досить згадати про відому дискусію між Д.І. Дубровським та Е.В. Ільєнковим на сторінках журналу “Вопросы философии” з приводу природи ідеального). Історія розробки психогностичної проблеми, як і всіх інших методологічних проблем психології, є втіленням і виявом боротьби ідеалістичного та матеріалістичного світоглядів. Першим наївно-матеріалістичним розв’язком психогностичної проблеми була висунута ще Емпедоклом так звана гіпотеза “витікання”, згідно з якою від речей відокремлюються “тонкі оболонки”, що проникають у пори такого “предмета”, як органи чуттів. Ця гіпотеза підкреслювала важливість контакту органа чуття із зовнішнім подразником для виникнення відчуття. Причинну зумовленість відчуттів

стверджує і Демокрит, проте він іде далі Емпедокла – аналізує не самі відчуття, викликані дією окремих властивостей речей, а цілісні образи, які за формою відтворюють відображувані речі. Відтак образи відтворюють структурні особливості сполучень атомів, з яких складені речі. У такий спосіб гіпотеза “витікання” перетворюється у Демокріта в теорію образів.

У період утвердження механодетерміністичних поглядів та асоціативної концепції матеріалістичні ідеї Емпедокла–Демокріта набули значного поширення. Пізніше, після відкриття специфічності реакції нервової клітини, яка полягає у тому, що один і той же орган чуття дає схожу за модальністю сенсорну реакцію на різні за типом подразники, було показано обмеженість теорії образів Демокріта. Проте у певний історичний період вона відіграла позитивну роль в утвердженні детерміністичного підходу до пояснення пізнавально-інформаційного аспекту психіки.

Психогностична проблема в загострено ідеалістичному тлумаченні була поставлена Платоном, який уперше сформулював проблему ідеального як важливе теоретико-пізнавальне питання. Він “перебільшив одну з особливостей людської свідомості, але тільки тоді вона і стала помітною”⁵⁹. Його заслуга полягає у самій постановці завдання розробити поняття про ті явища, що не виводяться з чуттєвого досвіду.

В лоні психогностичної проблеми зароджувались і нагромаджувались елементи позитивних знань, які згодом, у період формування науково-категоріального апарату психології, стали основою викристалізування особливої категорії – *категорії “образ”*. В історії розробки психогностичної проблеми вирізняються докатегоріальний та власне категоріальний періоди.

Попередні характеристики окремих граней і рівнів пізнавальної діяльності, що склали згодом зміст категорії “образ”, знаходимо у Р. Декарта, Г. Спенсера, І.М. Сеченова, О.О. Потєбні, котрі виходили з конкретних історичних форм детерміністичного пояснення психіки.

Психогностична проблема розв’язувалася Декартом з позицій механістичного детермінізму. На основі методології механістичного спричинення Декарт розробив причинну теорію відчуттів та асоціативну концепцію. Виникнення чуттєвих образів пов’язувалось з рухом “тваринних духів”, викликаних механічною дією зовнішнього агента. Асо-

ціації розглядались як результат об’єднання у певній послідовності слідів зовнішніх подразників. Ці сліди утворюють у мозку певну конфігурацію, окремі елементи якої здатні актуалізуватись у момент функціонування інших психічних структур. Проте у поясненні мислення як вищої форми пізнавальної діяльності Декарт залишає детерміністичні позиції: мислення не підкоряється принципу асоціацій, воно, на думку філософа, зумовлене “вродженими ідеями”.

Вчення про асоціації як образи психічного життя поширюється Т. Гоббсом і на розумові процеси. Розум розглядається ним як лічильна машина, що тілесно детермінована переміщенням (з’єднанням та роз’єднанням) частинок, які виконують при цьому операції додавання та віднімання. Тепер уже і мислення виводиться із взаємодії речей, а пояснення його природи підпорядковується уявленням про механістичне спричинення. Водночас асоціативна концепція психіки утверджує принцип пасивності свідомості, яка розглядалась як бездіяльний приймач, у якому сходяться різноманітні відчуття, механічно зчеплені один з одним.

Впровадження Г. Спенсером еволюційного підходу до вивчення психічних явищ сприяло подоланню механодетерміністичних поглядів на природу асоціацій, що у період боротьби із середньовічною схоластикою були прогресивними. З позицій загальнобіологічного детермінізму асоціації трактуються як інструменти встановлення відповідності не із внутрішнім, а із зовнішнім середовищем. Асоціація корелює не з внутрішньо-тілесними (“тваринними духами”, “вібраціями”, констеляціями нервових клітин), а із зовнішніми явищами. Образ (свідомість) виконує важливу адаптивну функцію, яка реалізується саме через зовнішню поведінку. Використання принципу розвитку в психології привело до ширшого розуміння природи асоціацій, дозволило пов’язати їх з явищами еволюції і розглядати як продукт взаємодії, а не односторонньої дії зовнішніх чи внутрішніх процесів. Змінилось і розуміння предмета психології, який “не є відношення між внутрішніми явищами, не є також співвідношення між зовнішніми явищами, а це є взаємовідношення між цими двома відношеннями”⁶⁰.

Механістичний атомістський підхід асоціативної психології підточувався окремими спробами вчених показати зумовленість певних структурних компонентів психіки

організацією цілого. Розглядаючи свідомість не як агрегат елементів, а як безперервний потік, В. Джемс тим самим заперечував не тільки атомістські погляди на образ як на пізнавальну сторону психіки, а й уявлення про локалізованість образу у внутрішньо-психічному просторі. Віддаючи належне спенсеровим еволюційним ідеям, В. Джемс відкидає погляд на свідомість, як на вмістище образів, оскільки зміст останніх задається ззовні, тому їх джерело перебуває за межами внутрішнього простору свідомості. Але ця спроба подолати суб'єктивістське трактування образу привела до заміни його моторно-біологічними реакціями. Пояснюючи таку властивість образу як об'єктивність, домарксистська психологія тлумачила її або суб'єктивно-ідеалістично, або вульгарно-матеріалістично.

Дослідження пізнавально-інформативного аспекту психічних явищ дещо випереджало у часі вивчення афективно-мотиваційних та регулятивно-вольових. І категорія образу почала використовуватися раніше категорій дії і мотиву. В тому, що категорія образу була вичленована першою, знайшла вияв не стільки внутрішня, скільки “зовнішня” логіка розвитку психології. Зокрема, характер світоглядних концепцій та їх зміна в ту чи іншу епоху зумовлювали послідовність розробки окремих сторін психічної реальності. Так, раціоналізм, що пронизував світогляд Нового часу, опосередковано вплинув на розуміння предмета психології і зумовив сферу наукових пошуків психологів. Це виявилось в інтелектуалістичній спрямованості психології XVIII–XIX століть: переважала тенденція звужувати предмет психологічних досліджень до пізнавального, образного аспекту психічного. Саме цими ідейно-науковими обставинами пояснюється той факт, що пізнавальний аспект психічної реальності почав досліджуватись раніше мотиваційного та регулятивного.

Значний внесок у розробку образного аспекту психіки внесли природодослідники-фізіологи. Була, зокрема, показана залежність змісту сенсорної діяльності від об'єктів, на які вона спрямована. Так, в експериментах Г. Гельмгольца обстежувані, сприймаючи предмети через різні призми, що спотворювали візуальний образ предмета, швидко навчалися бачити ці предмети правильно. Ці експерименти “беззаперечно доводили, що чуттєве сприймання підкоряється не безпосередньому сенсорному ефекту, котрий

слідує законам оптики, а предмету, яким він існує сам по собі”⁶¹. Е. Вебер і Г. Фехнер показали, що залежність інтенсивності образу від сили фізичного подразника має не лінійний, а логарифмічний характер. Ця залежність, що дістала назву закону Вебера-Фехнера, підкреслила підпорядкованість пізнавальних явищ певним закономірностям, що можуть бути виражені математично.

У розробці категорії “образ” спостерігається послідовна зміна центрації зусиль дослідників на одній з протилежних і взаємопов'язаних сторін психіки: суб'єктивне – об'єктивне, ціле – частина та інше. Подібно коливанню маятника відбувається передислокація зусиль учених і зміна їх пізнавальних інтересів від однієї крайньої позиції до іншої. Цей суто формальний механізм зарубіжні методологи історико-психологічного пізнання називають принципом “контрастуючих діад”, покладаючи особливі надії на вивчення і врахування його в аналізі психічних явищ та шляхів їх дослідження. Але цей принцип стає беззмістовним, коли залишаються поза увагою методологічні та світоглядні аспекти історико-психологічного процесу. За “контрастуючими діадами” слушно бачити методологічні засади дослідників, їх причетність до ідеалістичного чи матеріалістичного табору.

Найбільш чітко виділяються “маятнико-подібні” коливання в аналізі психічного образу в саме таких парах: суб'єктивізм – об'єктивізм; елементаризм – холізм. Перша діада втілена в концепціях В. Вундта та емпіріокритиків. Суб'єктивізація змісту психічного образу найповніше виражена у працях В. Вундта, який розглядав образ як автономне утворення свідомості, котре має внутрішнє походження і не зв'язане іманентно з об'єктивною дійсністю. Образ – це внутрішня мозаїка відчуттів. Регулярний і закономірний перебіг психічних образів, за Вундтом, спричиняється ними самими: психічне є причиною самого себе. Навпаки, емпіріокритики (Е. Мах, Р. Авенаріус) протиставляли вундтівському суб'єктивізму свої твердження про надуману об'єктивність образу. “Приписуючи мозку психіку, ми, згідно з Авенаріусом, здійснюємо недопустиму “інтродекцію” – вкладаємо в нервові клітини те, чого там нема. Образи і думки безглуздо шукати в черепній коробці. Вони знаходяться поза нею. Передумовою такого погляду є добре відоме в ідеалістичній філософії ототожнення образу речі з нею самою”⁶².

Діада “елементаризм – холізм” у тлумаченні психічного образу прозора вирізняється в межах суб’єктивістського напрямку в концепціях В. Вундта–Е. Тітченера та гештальтпсихологів. Вундт шукав найпростіші елементи психіки, подібно виявленим атомам у фізиці, які б стали вихідними одиницями експериментально-психологічних досліджень. Ось чому йому властивий атомістичний підхід до визначення природи психіки, своєрідно поєднаний з вимогою аналізувати структурні утворення психіки. Образ розумівся ним як суто внутрішній, суб’єктивний феномен, котрий розщеплюється на складові частини (елементи) і з’єднується. Ці елементи рівноцінні, порядок їх зщеплення не має суттєвого значення. Під структурами Вундт і Тітченер розуміють ніщо інше, як кількісне об’єднання частин (елементів). Так, відчуття розглядалися як психічні атоми, з яких за механічними законами асоціацій виникають феномени мислення. Свідомість, за образним висловом одного із противників асоціанізму, розумілась як “мішок відчуттів”.

Відчутного удару по атомістській методології асоціанізму завдали гештальтпсихологи, які, зберігши розуміння образу як суто духовного, внутрішнього явища, показали, що образ є цілісною структурою, а не сенсорним конгломератом. Правильно зазначаючи, що цілісність є специфічною якістю образу, гештальтисти перетворювали цілісні структури в особливі сутності, що підкоряються власним законам. Образ суб’єктивувався, відривався від психічних дій, завдяки яким “вичерпується” інформація із зовнішнього світу. Модифікований інтроспективний метод (феноменологічний) не міг нічого іншого відкрити дослідникам, як “внутрішнє поле” свідомості, суб’єктивний момент у психічному образі. Щоб показати предметність, об’єктивованість образу, потрібно було опиратись як на нові об’єктивні методи дослідження, які сформувалися на той час у природознавстві, так і на нову методологію.

Аналіз І.М. Сеченовим такої властивості психічного образу, як об’єктивованість, винесеність за межі “внутрішньотілесного” простору, свідчив про штучність протиставлення суб’єктивних та об’єктивних компонентів психіки. Сеченов відзначав, що образи виникають як результат дії зовнішніх подразників і “локалізуються” у просторі джерела зовнішніх сигналів: всі відчуття відносяться “свідомістю назовні, до зумов-

люючих їх причин”⁶³. Такий підхід до психічних явищ відкривав шлях до розуміння образу як діалектичної єдності зовнішнього і внутрішнього, суб’єктивного та об’єктивного. В марксистській психології, що спирається в розробці пізнавального аспекту психіки на діалектико-матеріалістичний принцип відображення, було показано на базі конкретного дослідницького матеріалу взаємозв’язок у структурі образу цілого і частини, суб’єктивних та об’єктивних компонентів.

Логіка розвитку психологічної науки і потреби психолого-педагогічної практики вимагали дослідження не тільки чуттєвого, а й мисленнєвого образу. На початку ХХ століття починає розроблятися проблема мислення як конкретно-психологічна, а не лише як філософська. Лабораторно-експериментальні дослідження вюрцбурзької школи (О. Кюльпе, Н. Ах, Г. Уатт) показали наявність у свідомості нечуттєвих (“безобразних”, несенсорних) елементів і виявили роль значення слова в інтелектуальних процесах. Але ці дослідження ґрунтувалися на основних ідеях і методології Платона, тому чуттєвий та інтелектуальний рівні пізнавальної діяльності були механічно протиставлені.

У процесі вивчення природи мисленнєвого образу треба було з’ясувати спосіб його об’єктивації, упредметнення. Якщо І.М. Сеченов таку властивість психіки як предметність, об’єктивованість (віднесеність психічного образу до відображуваного предмета, а не до відображувальної системи рецептора) аналізував стосовно чуттєвого образу, то відомий вітчизняний учений О.О. Потєбня з’ясовує її формовияв у мисленнєвих феноменах. Він наголошував на значенні “винесення” (об’єктивації) змісту мислення за допомогою слова для пізнання себе та інших людей. “Назавжди темними залишаються для нас ті особливості нашого душевного життя, які ми не передали ніякими засобами і яких не бачимо ні в кому, крім себе”⁶⁴. Об’єктивованість змісту мислення в мові (точніше, у зовнішньому мовленні) є засадничою умовою продуктивного аналізу мисленнєвих феноменів: “у мові людина об’єктивує свою думку і, завдяки цьому, має змогу затримувати перед собою і піддавати опрацюванню цю думку”⁶⁵. Упредметнення продуктів інтелектуальної діяльності здійснюється не тільки у словесній формі. Продукти людського мислення, за Потєбнею, об’єктивуються в музикальних тонах, графічних формах, кольорах. “Хіба те, що виражається

в музикальних тонах, у графічних формах, у кольорах, – запитує О.О. Потебня, – не є думкою? Якби людською думкою було тільки те, що пов'язане зі словом, то можна було б припустити, що глухонімі стоять поза людським мисленням”⁶⁶. Але здатність об'єктивувати мисленнєві образи в немовних (несловесних) формах є похідною: “не слід, проте, забувати, що вміння мислити по-людському, але без слів, дається тільки словом”⁶⁷.

Характер об'єктивованості мисленнєвого образу відрізняється від об'єктивованості чуттєвого образу. Мисленнєвий образ потенційно здатний упередметнюватись – “осідати” у словах, музикальних тонах, графічних формах і згодом – “відтворюватись” (розупредметнюватись) у діяльності суб'єкта. Чуттєвий образ існує лише в актуальній взаємодії суб'єкта з предметами зовнішнього світу (у часі і в просторі взаємодії суб'єкта з об'єктом). Чуттєвий і мисленнєвий образи – це специфічні рівні пізнавальної діяльності, які відрізняються перш за все характером об'єктивованості.

Таким чином, розробка психоностичної проблеми вела до вирішення рівнів пізнавальної діяльності суб'єкта, що зафіксовані як “рівні” розуміння категорії “образ”. Вихідний рівень спричинення поведінки людини передбачає функціонування чуттєвого образу, який був пояснений з діалектико-матеріалістичних позицій раніше, ніж мисленнєвий. Останній тривалий час був об'єктом ідеалістичних і вульгарно-матеріалістичних спекуляцій у зарубіжній психології. Тільки марксистське вчення про мислення і свідомість людини створило методологічні передумови для пояснення соціопсихічної детермінації мисленнєвого образу. Історія розробки психоностичної проблеми та категорії “образ” свідчить про хибність спроб суб'єктивізації змісту психічного образу, зведення його до частин чи недиференційованих структур, редукції до одного з рівнів.

У висвітленні психоностичної проблеми в сучасній психологічній та філософській літературі є низка суперечливих тверджень. Так, психічний образ (психіка в цілому) трактується то як ідеальний за своїм характером, то як матеріальний; визнається то суб'єктивним, то об'єктивним.

При обговоренні питання про ідеальність-матеріальність психічних явищ у вітчизняній психології висловлено кілька поглядів, які не узгоджуються між собою: стверджується ідеальність результатів психічної діяльності,

а не самого процесу; ідеальними психічні явища розглядаються лише у гносеологічному плані, тоді як в онтологічному вони кваліфікуються як матеріальні; ідеальними визнаються більш чи менш усвідомлювані стани особистості, інші психічні стани належать до класу матеріальних; ідеальне розглядається як атрибутивна властивість психічного відображення реальності. Крім того, психічний образ трактується як єдність ідеального та реального.

Перш ніж аналізувати згадані підходи, висвітливо вихідні положення сучасної психологічної науки про природу психічного образу, важливі для визначення критеріїв істинності чи хибності підходів до вирішення питання про ідеальність-матеріальність психічних явищ. Обмежимося у даному випадку висвітленням принципів положень лише щодо чуттєвого образу, адже твердження про ідеальність мисленнєвого образу не викликає ні у кого заперечень. Для розкриття цього питання суттєве значення має конкретно-наукове висвітлення і пояснення основного психофізіологічного парадоксу, суть якого полягає у тому, що сам психічний образ (зоровий) тривимірний, тим часом як образ на носії зображення (зображення на сітківці ока) двовимірний; психічний образ предмета міститься не у просторі матеріального носія образу (рецепторне чи мозкове поле), а у просторі відображуваного предмета об'єктивної дійсності; просторові характеристики (розміри, частково форма) психічного образу і зображення на сітківці ока (носії зображення) не співпадають. “Це неспівпадання просторових характеристик зображення з просторовими властивостями його носія, взяте у відношенні координат (місця) зображеного об'єкта, становить ту властивість образу, яка завжди привертала своєю парадоксальністю пильну увагу філософів, психологів і фізіологів”⁶⁸.

Для матеріалістичного розуміння психофізіологічного парадоксу важливе значення має зауваження К. Маркса про те, що “світлий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що перебуває поза очима”⁶⁹. Іншими словами, психічний образ є предметним (об'єктивованим) у тому розумінні, що він віднесений до предмета і до простору, що оточує цей предмет. І найскладніші чуттєві образи зберігають свою предметну віднесеність. “Але предметність психічного зображення

має свою специфіку. Вона полягає у тому, що сприймана властивість об'єкта зображена тут не відокремленою від свого носія-предмета та інших його властивостей. У будь-якому фізичному чи технічному зображенні відтворення структури чи зв'язків між елементами подається відособлено від відтворення модальних характеристик самих елементів об'єкта. Так, механічний відбиток відтворює геометрію об'єкта при повному відриві від фізико-механічних властивостей цього об'єкта (пружності, твердості і т. ін.)... Але не можна, наприклад, у тактильному образі відособити сприймання форми від відчуття твердості, пружності, жорсткості і т. д."⁷⁰. Саме цим предметність психічного образу принципово відрізняється від "предметних" зображень у фізичних і технічних системах, які відтворюють ізольовані властивості предметів поза полем розміщення цих предметів.

Дані сучасної психології показують, що психічний образ не наділений матеріальними властивостями ні відображеного в ньому предмета, ні апарата, за допомогою якого здійснюється психічне відображення. Образ не відтворює властивості свого носія (матеріального субстрату), як не відтворює, а лише відображує більш чи менш адекватно властивості зовнішнього предмета. Будучи об'єктивним (віднесеним до відображуваного предмета), психічний образ існує в реальній взаємодії суб'єкта з об'єктом. Висловлювання Е.В. Ільєнкова, що ідеальне "народжується та існує не в голові, а за допомогою голови в реальній предметній діяльності людини"⁷¹, можна віднести і до психічного образу.

Все ж чуттєвий психічний образ психологи і філософи обачно не наважуються називати ідеальним. Загальноприйнято пов'язувати ідеальне з явищами людської свідомості, зі здатністю до рефлексії на основі соціальних знакових (мовних) систем. Ідеальне розглядається лише як властивість людської психіки, як продукт і форма суспільно-історичного духовного виробництва.

Проте в конкретно-психологічному контексті таке трактування ідеального наштовхується на низку перешкод. Аналіз основного психофізіологічного парадоксу дає підставу визнати неаргументованими спроби оголосити психічний образ, котрий існує не у просторі носія зображення, а у просторі джерела зображення, матеріальним. Але й визнати його ідеальним немає достатніх підстав. Адже і в психології прийнято розуміти під ідеаль-

ним планом дії саме нечуттєву, мисленнєву діяльність. Тут, певно, потрібна деяка видозміна загальноприйнятої термінології чи введення особливих "кентавроподібних" термінів.

Психологія як наука має справу із сутностями, які не належать окремо ні до внутрішніх (фізіологічних), ні до зовнішніх (фізичних, біологічних, соціальних) явищ. Психологія досліджує явища, що функціонують на певній фізіологічній основі, а за змістом є відображенням багатоманітних проявів зовнішнього світу. Це відображення, як уже відзначалося, локалізовано у площині відображуваного предмета і представлене в його (а не носія зображення) реальних розмірах. У процесі відображення предметного середовища у тварин образ предмета "локалізований" у просторі джерела зображення, і саме за цієї умови психіка тварини виконує орієнтовно-приспосовну функцію. Отже, об'єктивований (предметний) образ, що регулює життєдіяльність тварин, не можна назвати матеріальним, так само як не можна без застережень називати й ідеальним. Основний психофізіологічний парадокс у контексті проблеми ідеального перетворюється у "психолого-філософський парадокс": чуттєвий психічний образ людини і тварини не можна у філософському аспекті назвати ідеальним (термін "ідеальне" походить від грецького слова "ідея" – думка, слово – і застосовується повсякчас для позначення мисленнєвих, раціональних феноменів) і не можна у психологічному плані визначити його як матеріальний. Гадаємо, що цей парадокс приверне увагу дослідників і згодом дістане адекватне висвітлення.

У психологічній літературі питання про "ідеальність-матеріальність" психічного висвітлюється суперечливо. С.Л. Рубінштейн у праці "Буття і свідомість" ідеальним у психічних явищах називає сам їх результат: "Характеристика психічного як ідеального відноситься, власне, до продукту або результату психічної діяльності – до образу або ідеї в їх відношеннях до предмета чи речі"⁷². Водночас він зауважує, що "образ невіддільний також від процесу відображення"⁷³, тобто чітко визначає процесуальність образу. А оскільки ідеальність і процесуальність є властивостями одного і того ж психічного образу, то і сам процес його побудови і протікання також слід визнати ідеальним. Як бачимо, критерій розрізнення ідеальності-матеріальності психічного недостатньо чіткий. Щоправда, у праці "Основи загальної

психології” С.Л. Рубінштейн займає дещо іншу, гадаємо, більш правильну позицію. Стверджуючи, що “будь-який психічний факт – це і кусок реальної дійсності і відображення дійсності – не або одне, або інше, а і те й інше; саме у тому й полягає своєрідність психічного, що воно є реальною стороною буття і його відображенням, – єдністю реального та ідеального”⁷⁴, отождивомий учений тим самим указує, що будь-який вияв психічного життя (і результат, і процес) має ідеальний характер.

Не менш метафізичним, ніж диференціація психічного на ідеальне і матеріальне за результатом і процесом, є розрізнення “ідеальності–матеріальності” психічного у двох аспектах – гносеологічному та онтологічному. Погляд на психічне як на ідеальне у гносеологічному плані і на матеріальне в онтологічному вимірі⁷⁵ є запізнілим відгуком і відбитком метафізичного розмежування філософії на онтологію і гносеологію. Відомий вітчизняний філософ П.В. Копнін показав, що діалектичний матеріалізм не може розподілятися на гносеологію та онтологію⁷⁶. Тому сама основа розрізнення ідеальності–матеріальності психічного є хибною. Справедливо зауважив з цього приводу О.Г. Спіркін, що не можна “погодитися з тим, що свідомість у гносеологічному відношенні ідеальна, а в онтологічному – матеріальна. У свідомості нема самостійної онтології. Вона існує як функція мозку лише у відношенні до об’єкта”⁷⁷.

Спроба розглядати психічне поза його відношенням до зовнішнього світу (в так званому онтологічному плані) веде до утвердження думки про особливу онтологію психічного, до його субстанціоналізації, яка піддавалась різкій критиці з боку вітчизняних психологів. Адже “психічне не має самостійного існування. Воно, за визначенням Спінози, є не субстанція, а атрибут”⁷⁸.

Не витримує критики і точка зору, згідно з якою усвідомлені психічні явища є ідеальними, а неусвідомлені – матеріальними. На думку Д.І. Дубровського, всі психічні явища можна розділити “на дві групи – ідеальні та матеріальні. Якщо до першої з них належать явища, котрі утворюють суб’єктивну реальність, тобто добре відомі кожному з нас, і переживаються як більш чи менш усвідомлені стани особистості, то до другої – явища, які становлять об’єктивну реальність особистісних процесів, тобто дії особистості і ті інформаційні процеси, що перебігають

на рівні головного мозку і які значною мірою відповідальні як за результат і динаміку свідомих станів, так і за реалізацію дій особистості, але не усвідомлюються нею або в даний момент, або взагалі”⁷⁹. Але неусвідомлюваний (нерефлектований) психічний образ не втрачає у процесі функціонування на неусвідомлюваному рівні таких властивих йому рис, як об’єктивованість (проекція), константність, предметність і, отже, не стає матеріальною копією відображуваного предмета. Набуваючи низки специфічних властивостей при переході від усвідомлювання до неусвідомлювання його суб’єктом, психічний образ не перетворюється з ідеального в матеріальний: і усвідомлений, і неусвідомлений образи відкриваються нам як існуючі поза нами, як картина зовнішньої предметної дійсності. Тому неправомірним є і розподіл психічних явищ на матеріальні та ідеальні за ступенем їх усвідомлення.

Найбільш правильна, хоча і не в усьому послідовна, позиція у вирішенні питання про матеріальність–ідеальність психіки належить О.Г. Спіркіну, для якого “ідеальне є атрибутивною властивістю психічного відображення дійсності”. Цей підхід у загальних рисах співпадає з позицією С.Л. Рубінштейна, виголошеною у праці “Основи загальної психології”, де психічне розглядалось як єдність реального та ідеального. О.Г. Спіркін справедливо зазначає: “Перша ознака психічних явищ – це їх відображувальний характер, а друга – це їх невидимість, невідчужаність, позаппросторовість, недоступність чуттєвому сприйманню, тобто ідеальність”⁸⁰. Але, оголошуючи неідеальними “такі психічні властивості, як характер, темперамент та інші”⁸¹, Спіркін відхиляється від висунутого ним правильного положення, що ідеальність є ознакою, атрибутивною властивістю психічного. Хіба характер, який є продуктом присвоєння суспільно-історичних норм і прийомів організації поведінки і діяльності, зводиться до його нейрофізіологічних основ і є неідеальним (матеріальним) явищем? Характер, за Л.С. Виготським, є “соціальним чеканом”, продуктом присвоєння соціального досвіду. “Він – затверділа, відкрystalізована типова поведінка особистості у боротьбі за соціальну позицію”⁸². Тому помилково буде кваліфікувати характер як матеріальне явище, хоча він об’єктивується тільки у процесі упредметнення людиною своїх сутнісних сил у реальній матеріально-предметній діяльності. Характер

можна визначити в даному контексті як потенціально ідеальне.

Адекватне розв'язання проблеми ідеального у психології та філософії має важливе значення в боротьбі з ідеалістичним світоглядом. Відомий французький філософ-марксист Л. Сев зазначав, що для перемоги матеріалізму над спіритуалізмом потрібно “відповісти більш правильно, ніж сам спіритуалізм, на питання про те, що може бути правильним у самій тезі про нематеріальність душі, а саме: незводимість динаміки конститутивних відношень особистості до їх фізіологічної опори”⁸³.

Але висвітлення питання про ідеальність психічного образу є лише передумовою розгорнутої характеристики інших його сторін і властивостей, адже “неточно визначати ідеальне як просто суб'єктивний образ. Ідеальне – це лише одна із особливостей образу, відображення, а не сам образ, не саме відображення”⁸⁴.

Вивчення історії розробки категорії “образ” і психогностичної проблеми показало, що найбільш адекватним є діалектико-матеріалістичне трактування образу як єдності суб'єктивного та об'єктивного: а) образ суб'єктивний у тому розумінні, що його носієм є суб'єкт: приналежність індивіда, суб'єкта – “перша характерна особливість усього психічного”⁸⁵. У зв'язку з цим слід нагадати, що В.І. Ленін відзначав, що не існує нічиїх відчуттів, думок, почуттів. “Відчуттів (людських) без людини не буває”⁸⁶; б) суб'єктивність психічного образу полягає ще і в тому, що саме він, а не предмет, відображений в образі, є продуктом діяльності суб'єкта і належить суб'єкту; в) під суб'єктивністю образу розуміється і те, що він значною мірою зумовлений попереднім онтогенетичним досвідом суб'єкта, а не є однозначною функцією зовнішньої стимуляції. Сам суб'єкт у процесі діяльності “вичерпує” зміст образу в зовнішній предметній діяльності. Крім того, психічний образ є суб'єктивним у тому вузькому (нерідко життєвому) значенні цього слова, що предметне оточення відображується в ньому з різною повнотою і глибиною проникнення в сутність предметів пізнання.

Відповідно до вимог принципу доповняльності та результатів конкретно-психологічних досліджень характеристика психічного образу як суб'єктивного не суперечить, а навпаки, передбачає його опис як об'єктивного. Об'єктивність образу полягає у тому, що: а) його зміст і характер перебігу зумовлюється перш за все взаємодією суб'єкта з об'єктом. Образ є нічим іншим як відоб-

раженням об'єктивного стану речей. Об'єкт – вихідна засада у виникненні і функціонуванні психічного образу. Чуттєвий образ визначається об'єктивними умовами предметного сприймання: “Образ речі так же об'єктивно, закономірно залежить від умов її сприймання, як сама річ від умов її існування”⁸⁷; б) образ існує не в якомусь внутрішньо замкнутому суб'єктивному психічному просторі, а у зовнішньому об'єктивному предметному полі в процесі реальної взаємодії суб'єкта з дійсністю. На такий спосіб буття образу вказує й така його властивість, як винесеність за межі рецептивної системи, об'єктивованість; в) на рівні людини зміст образу спричинюється продуктами суспільно-історичної практики, що у певному аспекті незалежні від бажань і суб'єктивних намірів окремих індивідів.

Суб'єктивність та об'єктивність психічного образу – взаємодоповняльні його характеристики. Подібно до того, як природу світла неможливо розкрити лише як хвильову або як лише корпускулярну, так не можна образ описувати або тільки як суб'єктивний, або лише як об'єктивний. Принцип доповняльності, що здобув поширення при інтерпретації фізичних знань, набуває особливого сенсу в поясненні явищ психіки. В той же час якісний характер взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного на різних рівнях образу – чуттєвого і мисленнєвого – не є одним і тим же: “співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в мисленні інше, ніж у відчутті і сприйманні”⁸⁸. На рівні мислення виникнення нового образу пов'язано з подоланням раніше зафіксованих пізнавальних структур.

Чуттєвий і мисленнєвий образи будуються і реально функціонують у взаємозв'язку з діями, у зовнішній предметній діяльності. Образ виявляється залежним від операцій (дій), на основі яких він формується. Своєю чергою, образ, утримуючи інформацію про результати виконання дій суб'єктом, виконує регулятивну функцію. “Регулювання діяльності – це та робота, яку практично виконує образ, психічне відображення”⁸⁹. Отож образ, оскільки в ньому відображена навколишня дійсність, є регулятором і координатором дій суб'єкта.

Взаємозв'язок образу і дії, який реально існує в діяльності суб'єкта, є об'єктивним підтвердженням положення, “що процес відображення є результатом не діяння, а взаємодії, тобто результатом процесів, котрі прямують немовби назустріч один одному. Один з них – це процес дії об'єкта на живу

систему, другий – активність самої системи стосовно об'єкта дії"⁹⁰.

Суттєвою хибою багатьох досліджень об'єктивного, пізнавального аспекту психіки, що не спираються на методологію діалектичного матеріалізму, є ігнорування або недооцінка значення регулятивних і мотиваційних сторін психічної реальності. Образ залежить як від системи операцій (дій), на основі яких він формується, так і від спонукань (мотивів поведінки), які його забезпечують потрібною "енергією". Динаміка мотивації поведінки суттєво впливає на динаміку побудови і перебігу психічного образу. Завдяки мотивам образ набуває вибіркового характеру. Селективність, вибірковість образу зумовлюється як попереднім перцептивним досвідом, так і актуалізованою системою спрямованості особистості. Тому без урахування впливу мотивів на процес пізнання не можна зрозуміти дійсну природу тих психічних явищ, які фіксуються категорією образу. Категорії "образ", "мотив", "дія" взаємопов'язані, оскільки вони відображують реальний взаємозв'язок пізнавальних, спонукальних та регулятивних сторін психічної реальності на психофізіологічному рівні організації поведінки. Тому дослідження процесу розробки будь-якої з цих категорій не може проводитись ізольовано, відірвано від інших. Повнота і глибина змісту категорії "образ" збагненна вочевидь лише через систему психологічних категорій.

Розділ V **ПСИХОПРАКСИЧНА ПРОБЛЕМА** **І КАТЕГОРІЯ "ДІЯ"**

Однією з важливих методологічних проблем психології, пов'язаних із висвітленням шляхів і способів дослідження регулятивного аспекту психічної реальності, є *психопраксична проблема*. Розв'язання цієї проблеми передбачає виявлення ролі і функцій психічних факторів у регуляції діяльності людини та значення предметних дій у побудові внутрішнього плану поведінки.

Якщо рання антична філософія залишила низку цінних матеріалістичних підходів до розв'язку психофізіологічної (положення Алкмеона про зв'язок психіки з мозком та ін.) і психогностичної (гіпотеза "витікання" Емпедокла і теорія образів Демокріта) проблем, то психопраксична проблема успадкована сучасною психологією зі значним вантажем ідеалістичних інтерпретацій.

У найбільш загальній формі психопраксична проблема ставиться й аналізується Аристотелем у трактатах "Про душу", "Нікомахова етика" у зв'язку з поясненням природи практичного розуму. Практичний розум розглядався як особливий вид діяльності, що відрізняється від теоретичного і "поетичного" (художнього) його специфічною спрямованістю і ставленням до вирішення загальних й окремих завдань. Розум, котрий спрямований на певну ціль, від теоретичного розуму "відрізняється цілеспрямованістю. Всяке прагнення також виявляється заради чого-небудь. Те, ради чого виникає прагнення, становить вихідну точку практичного розуму: кінцева (ціль) і є джерелом діяльності"⁹¹.

Якщо теоретичний розум спрямований на пізнання всезагального, то практичний – завжди звертається до окремого, перед ним ставиться завдання застосування загального до окремих випадків. Хоч Аристотель вважав загалом, що теоретичний розум є вищою здатністю душі, все ж іноді припускав, що робота практичного розуму в певному плані складніша, оскільки передбачає знання загального і знання окремого.

Аналіз Аристотелем практичного розуму заслуговує на увагу тим, що в ньому було поставлено завдання вивчення вищих "нашарувань" регулятивно-праксичного аспекту психічної реальності, що ігнорувалось такими напрямками, як бігевіоризм, який звів регуляцію лише до моторного "рівня". Певну історичну цінність для розробки психопраксичної проблеми мали висловлювання Аристотеля про те, що характер людини формується у реальній діяльності. Однак в епоху середньовіччя ці оригінальні положення древньогрецького генія, які мали стихійно-матеріалістичну спрямованість, були вихолощені представниками ідеалістичного світогляду.

Демокритівські уявлення про "жорстке" спричинення руху атомів обмежували можливість аналізу психопраксичної проблеми. Відхід від жорсткої детермінації Демокріта, який виявився у визнанні Епікуром здатності атомів до спонтанних відхилень від прямих шляхів, відкривав перспективу матеріалістичної інтерпретації вольових дій. "Можливість спонтанних змін у природі створювала (враховуючи єдність людини зі світом) передумови для пояснення свободи волі не як надзвичайного багатства людської особистості, а як окремого виразу природи речей"⁹². Водночас обмеженість вульгарно-

матеріалістичних підходів до вирішення питання про природу волі привела до того, що довгий час психопраксична проблема залишалась сховищем індетермінізму і волюнтаризму.

З відокремленням в еліністичний період античної філософії психічних явищ від загальнобіологічних зароджуються уявлення про активність суб'єкта не тільки щодо зовнішнього предметного світу, а й стосовно своїх внутрішніх психічних процесів. Активність душі уявлялась як інтелектуальна (Плотін), або як вольова (Августин). В Августина як домінуюча сила душі розглядалась воля, котра керує діями душі. Завдяки вольовому акту, який виявляється в увазі, здійснюється перетворення відбитків речей в одиниці відчуттів. Регулятивну роль психіки Августин підміняв спонтанною активністю душі. Ідеалізм спекулював на нездатності матеріалістів пояснити джерело активності поведінки.

Відкритий Декартом рефлекторний принцип життєдіяльності розповсюджувався лише на тіло, яке тільки рухається. Свідомість і воля (як фактор регуляції поведінки) розглядались як самодетерміновані внаслідок "чистого" бажання акти, здатні впливати на рух тіла. Отож у вченні про свідомість і волю Декарт утверджував інтроспективний підхід.

Протягом століть вважалося, що детермінізм не здатний пояснити проблему свободи вибору й активності психіки. На цьому позначилися не тільки вплив волюнтаристської концепції Августина, а й обмеженості попередніх форм детермінізму та уявлень про природу рефлекторної діяльності, нездатних пояснити доцільність і варіативність реакції людини.

Для експериментальної розробки окремих положень, які мають вагоме значення для розкриття змісту категорії дії, прислужилися досліди з вивчення часу реакції Ф. Дондерса, що показали специфіку психічних процесів на відміну від тілесних.

Ч. Дарвін у своїй еволюційній теорії пояснює доцільність поведінки, не звертаючись до телеологічних суджень, до поняття цілі. Завдання пристосування організму до змін умов зовнішнього середовища реалізується через адаптивні дії. Тілесні процеси і функції розглядаються на основі принципів загальнобіологічного детермінізму, головню як продукти і засоби пристосування до зовнішнього середовища. У психологічних поглядах Дарвіна зустрічаються окремі положення стосовно поведінки (системи дій), які в подальшому сприяли розробці дії як особливої категорії психології.

Протягом історії психологічного пізнання вихідні матеріалістичні уявлення про дію як психологічну категорію формувалися під впливом рефлекторної концепції. Недоліки класичної схеми рефлексу, які не дозволяли пояснити регулятивні механізми поведінки, були переборені І.М. Сеченовим. Раніше дію зводили до рефлексу (зовнішнього вияву), ігноруючи її внутрішню програму, внутрішній план. У рефлекторну схему Сеченов додав принцип саморегуляції, не відкидаючи при цьому положення про визначну роль зовнішніх дій у спричиненні життєдіяльності організму. Життєва практика потребувала об'єктивного і детерміністичного пояснення, а не простого опису адаптивної дії. Причинно пояснювався тільки рефлекторний акт, а психічна активність пов'язувалася з діяльністю тієї ж горезвісної душі.

У підсумку І.М. Сеченов у запропонованому ним поясненні психічної активності показав, що без долучення категорії образу (це зафіксовано у терміні "сигнал") неможливо зрозуміти доцільність і варіативність дії, завдяки якій організм стає відносно самостійним щодо умов середовища, що безперервно змінюються. За Сеченовим, дія стає адаптивною, оскільки вона регулюється сигналом (сприйнятим зовнішнім подразником, що несе відомості про навколишнє середовище і результати впливу на неї суб'єкта). Сигнал інформує про джерело впливу і цим самим спрямовує, корегує перебіг дії, яка тільки завдяки цьому із механічної перетворюється в адаптивну. Відтак відкриття Сеченовим гальмівної ролі нервових центрів проливало світло і на механізм вольової дії.

Остання розумілась як здатність організму протистояти зовнішнім і внутрішнім стимулам. Психічний акт трактувався як трикомпонентний, причому важливе значення надавалось третій, останній ланці акту – м'язовій реакції, яка розглядалася не тільки як виконавчий орган, а і як апарат, що передає інформацію про умови дії. Вивчення Сеченовим чутливості м'язів підводило до з'ясування природи саморегуляції рухів. Ефекти роботи системи м'язів виконували одночасно спрямовуючу і регулювальну функції, завдяки інформуванню про результати й умови дії. "М'язеві відчуття виступили не тільки у їх відношенні до моторного акту як його регулятори, а й до зовнішнього об'єкта, як обов'язкові чинники відтворення цього об'єкту в чуттєвому, а потім і в мисленнєвому образі"⁹³.

Подальше вивчення вітчизняними психологами моторних компонентів сприймання показало, що тільки завдяки перцептивним діям уможлиблюється об'єктивованість, винесеність назовні чуттєвого образу, тобто його предметність, віднесеність до відображуваного об'єктивного предмета (О.В. Запорожець, Л.А. Венгер, В.П. Зінченко). Тим самим була обґрунтована як залежність дії від її інформаційного забезпечення (образу), так і залежність образу від виконуваних суб'єктом різномірних дій – перцептивних, мнемічних, інтелектуальних.

У вирішенні історичного завдання розкрити доцільність дій було зроблено певний крок уперед, коли були здобуті необхідні методичні засоби з утвердженням еволюційно-біологічного способу пояснення життєдіяльності організму. В межах цього способу пояснення доволі чітко були протиставлені два протилежних підходи – суб'єктивістський та об'єктивістський, представлених у концепціях функціональної психології і бігевіоризму. В розробці категорії дії простежується контрастуюча пара “суб'єктивізм-об'єктивізм”, яку конституювали зазначені концепції.

Функціональна психологія (Д. Дьюї, Д. Енджел, Р. Вудворте) апогетизувала суб'єктивний компонент психічної дії, розуміючи під останньою вияв активності внутрішнього психічного середовища, відірваного від реальної діяльності у зовнішньому полі. Дія розглядалась у теоретичних побудовах функціоналістів як суб'єктивний акт свідомості, спрямований на певний предмет сприйняття, уявлення, мислення.

Якщо структуралісти йшли до психологічних проблем від фізіології відчуттів, надихаючись ідеями і методами Й. Мюллера, Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, то функціоналісти рухалися від загальної біології (теорії еволюції), керуючись ідеями Спенсера, Дарвіна. Передвісником ідей функціональної психології був В. Джемс, який запропонував трактувати свідомість як одну з функцій організму.

Іншою фігурою, яка надихала функціоналістський напрям, був Ф. Brentano, котрий зіграв важливу роль у боротьбі проти “психології змісту” структуралістів за утвердження “психології актів”. Brentano вважав, що психологія повинна вивчати не зміст і не структури, а внутрішні духовні акти або функції. Відомо, що структуралісти твердили: психологія має вивчати зміст свідомості. Але при послідовному здійсненні цієї вимоги, психологія поглинула б інші науки. Brentano, і слідом за ним функціоналісти,

вказували на цей суттєвий недолік структурної психології і висували свою дослідницьку програму: психологія своїм об'єктом повинна мати акти психіки (акти судження, акти уявлення та ін.).

Обмеження сфери прояву дії внутрішнім полем свідомості вело до її суб'єктивізації, відриву від реальної тілесної дії. Тому в теоретичних побудовах функціоналістів внутрішнє і зовнішнє, духовне і тілесне виявилися розірваними внаслідок того, що психіка тлумачилася в інтроспективному дусі. Тому функціональна психологія стала такою ж теоретичною безвихіддю, як і структурна.

Крах функціональної психології розчистив шлях для переможного походу бігевіористичного напрямку (Д. Ватсон, У. Хантер, Е. Толмен, К. Халл, Б. Скіннер та ін.). Хоч бігевіоризм і виник як антипод функціоналізму, все ж він продовжував його лінію. Частково видозмінивши методологічну орієнтацію, бігевіористи розв'язували ті ж завдання, що й їх попередники. Згідно з філософією прагматизму, треба було створити психологічну теорію такого типу, яка б змогла озброїти прихильників “американського способу життя” знанням психологічних механізмів по-утилітаристському зрозумілої пристосовної діяльності індивіда. Саме на цей запит відгукнулись як функціоналісти, так і бігевіористи.

У витоків прагматизму і бігевіоризму стоїть одна й та ж фігура – В. Джемс. І це не випадково. Філософська методологія і психологічна теорія бігевіоризму “взаємопороджували” одна одну. Джемса, як передвісника і фундатора прагматизму, не можна уявити без Джемса як передвісника бігевіоризму. Бігевіоризм і прагматизм еволюціювали й “збагачувались” одночасно. Мова в даному випадку йде про теоретичну програму бігевіоризму, а не про те, як вона заломлювалась у конкретних сферах вивчення психіки.

З позицій прагматичної філософії бігевіоризм зробив спробу дослідити таку грань психіки, як психофізіологічну, моторну дію. М.Г. Ярошевський оцінює розповсюджене твердження, нібито бігевіоризм відкинув психіку як необґрунтоване, бо якщо дотримуватись погляду на психіку тільки як на систему внутрішніх дій, то бігевіоризм дійсно відкинув психіку. Але психіка не зводиться до дій, тим більше внутрішніх. Бігевіоризм зробив крок уперед порівняно з функціональною психологією, оскільки розпочав розробку категорії дії як таку, що описує не тільки внутрішню, а й реальну, тілесну дію.

На зміну суб'єктивістському розумінню дії приходять об'єктивістське трактування регулятивної сторони психічного. В логіці розвитку психологічної науки "спрацьовує" принцип діад, "контрастуючих пар", проте лише у зв'язку з еволюцією змісту категорій психології. Цей формальний принцип оцінки еволюції психологічних ідей набирає певного змісту тільки при його застосуванні до розвитку категорій психології, задіяних у загальну еволюцію конкретно-наукових і загальнометодологічних уявлень.

Історичний сенс виникнення бігевіоризму полягає у тому, що вводиться і розробляється категорія дії, яка відображує об'єктивний зміст моторної, тілесної діяльності суб'єкта. Завдання вимагало того, щоб пояснити адаптивну, а не механічно виконувану дію, оскільки раніше причинно пояснювався тільки рефлекторний акт, психічна ж активність залишалася під нашаруванням містико-ідеалістичних конструкцій.

Пояснення адаптивної дії, запропоноване І.М. Сеченовим, торкалося раніше відкритих схем поведінки, які запускались і регулювались сигналами, котрі надходять від зовнішніх подразників. Завдяки сигналам відбувається саморегуляція організму, яка трактувалася Сеченовим на зразок інших життєвих процесів. Але при такому поясненні функціонування раніше сформованих дій через механізм саморегуляції залишилося відкритим важливе питання психологічної науки: яким чином організм збагачується новими способами дії? Пояснити механізм саморегуляції – це ще не означає пояснити механізм придбання організмом нових способів дій. Правильна відповідь на останнє питання має величезне значення, тому що вона відкриває шлях до керування поведінкою. Принцип саморегуляції не пояснює причин і механізмів появи нових адаптивних дій, він дозволяє зрозуміти умовленість функціонування раніше вироблених схем дії. Треба було перейти від пояснення набутих адаптивних дій, від учення про саморегуляцію до теорії навчіння.

Виникло два напрями, які претендували на пояснення шляхів набування організмом нових функціональних систем – вчення І.П. Павлова і вчення Е. Торндайка–Б. Скіннера. Обидва вчення не обмежилися вивченням саморегуляції організму, вони відкривали природу навчіння (придбання організмом нових способів дій), і цим самим зблизили психологію з практикою. І.П. Павлов йшов шляхом вивчення процесів навчіння з точки зору ролі ін-

формаційних (пізнавальних) аспектів життєдіяльності, відобразивши у своїй теорії динамічні закономірності поведінки тварин. Е. Торндайк і Б. Скіннер у своїх побудовах зафіксували ймовірний характер процесів навчання.

Лінія Торндайка-Скіннера розвивала вихідну формулу R-S, а не S-R. Остання стала теоретичною основою для всієї експериментальної психології і для ватсонівського бігевіоризму, який вивчав значення зовнішньої стимуляції у виникненні й перебігу моторної дії. Організм, згідно з формулою R-S, виконує низку дій за певних умов, зміна умов (у результаті виконаних дій), зі свого боку, виявляє стимулюючий вплив. Тобто дія (R) викликає стимул (S), який у майбутньому, згідно зі статистичними законами, спричинює саму дію і поведінку загалом. У подібній експериментальній ситуації відтворювались найбільш характерні особливості набування нових функціональних систем. Ця формула віддавала належне впливу результатів реакції суб'єкта на його наступну поведінку. Класичний бігевіоризм (Д. Ватсон та ін.) підкреслював детермінацію дій зовнішніми стимулами, не бігевіоризм (Б. Скіннер) хотів показати зміну стимуляції внаслідок власних дій суб'єкта.

Механізм формування нових способів дій Б. Скіннер розглядає як механізм оперантного рефлексу. Оперантна реакція відрізняється від умовнорефлекторної тим, що при відсутності підкріплення реакція не згасає, а навпаки, її сила різко збільшується. В оперантному рефлексі кожна дія стає скерованою, що досягається підкріпленням. Кожна дія в дослідах Б. Скіннера або підкреслювалась, або не підкреслювалась, тим самим поведінка тварин в експериментальних умовах програмувалась. Таким чином, пояснення природи навчіння потребувало підключення до аналізу дій категорії образу (І.П. Павлов про значення зовнішніх перцептивних сигналів) і мотивів (Б. Скіннер про значення підкріплення).

В класичному бігевіоризмі категорія дії виявилася відірваною від образу. Без інформації, без зв'язку з пізнавальними компонентами дія стає механічною, сліпою, позбавленою орієнтації. Як правильно вказував С.Л. Рубінштейн, "дія не зводиться до своєї виконавчої частини, в неї обов'язково входить також чуттєва, пізнавальна частина, аферентація з периферії, ззовні, аналіз і синтез чуттєвих сигналів, що надходять звідти, завдяки яким дія регулюється"⁹⁴. Дія регулюється чуттєвими сигналами (І.М. Сеченов), завдяки ідеальності образу відображе-

ного предмета реалізується функція передхоплення безпосередніх дій з об'єктами. Дія стає “узагальненою” внаслідок її іманентного зв'язку з образом. Класичний бігевіоризм відривав дію також і від мотиву, рушійних сил поведінки та ігнорував зв'язок виконуваних дій людини із суспільно-історичним середовищем. Дія трактувалася як суто психофізіологічна. Внутрішні суперечності бігевіористичної концепції визначили її розпад у 30–40-і роки ХХ століття. Невдоволення фізіологічним редукціонізмом у поясненні дій людини привело до появи кількох необігевіористичних “підшкіл”, які виникли на розвалинах класичного бігевіоризму.

Бігевіористична редукція дії до її зовнішнього виконавчого боку сприяла появі “моторних” теорій сприймання, уваги (Т. Рібо, М. Ланге), емоцій (В. Джемс, Г. Ланге), мислення (Г. Дженнінгс) і сама на них базувалася. Скажімо, вивчення моторних компонентів психічних процесів само собою не несе відбитку редукціонізму. Така інтерпретація з'являється в механічних та ідеалістичних концепціях. Обмеженість моторних теорій психіки не в тому, що вони хотіли вказати на наявність особливих моторних компонентів психічного, а у тому, що психіку вони обмежували лише локомоціями, ігноруючи предметний зміст дії.

Спроба поєднати дію з образом призвела, як показано у працях М.Г. Ярошевського, до появи когнітивного (пізнавального) бігевіоризму. Е. Толмен ставив на учіння залежність від пізнавальних факторів (так званих “пізнавальних карт”, “гіпотез”). Він показав, що процес учіння здійснюється і тоді, коли підкріплення може не бути (так зване “латентне учіння”). Якщо Е. Толмен намагався поєднати тілесну дію з образом, то К. Халл спробував поєднати дію з мотивом. Але внаслідок відсутності чіткої диференціації між мотивом і дією, а також через ігнорування пізнавально-інформаційного аспекту психіки саме трактування категорії дії виявилось спотвореним. Третій варіант необігевіоризму, запропонований уперше Д. Мідом, поєднував тілесну дію людини із психосоціальними відносинами. Людські дії відрізняються від дій тварин тим, що вони формуються у процесі колективної діяльності, у спілкуванні. Спілкуючись з іншими, людина не тільки спостерігає, а й програє мимоволі дії інших людей. Соціал-бігевіоризм запропонував теорію рольової поведінки, яка набула популярності за кордоном.

Ніякі модифікації бігевіоризму виявилися неспроможними подолати хибні конкретно-наукові і методологічні передумови, на яких ґрунтувалися його перші варіанти. Тому бігевіоризм, асимілюючи інші психологічні напрями (гештальтизм, теорію мотивації), лише “пом'якшився”, але не перетворився на більш адекватну предметові дослідження концепцію.

Дія як центральна категорія у системі психологічних знань постала в концепціях П. Жане, Ж. Піаже і в дослідженнях представників теорії поетапного формування розумових дій (П.Я. Гальперін, Н.Ф. Талізін). П. Жане як предмет психології розглядав дію: “Наукове психологічне дослідження може бути вивченням усіх психічних явищ винятково як дій, або ж їх рівнів”⁹⁵. Заслуга П. Жане не у підкреслюванні значення розробки категорії дії і в її аналізі (це було зроблено функціоналістами і бігевіористами), а в показі наявності і в дослідно-теоретичному аналізі рівнів, “нашарувань” дії. Він виділив кілька генетичних рівнів дії, починаючи з рефлекторного, котрий функціонує тільки при досягненні відповідної інтенсивності зовнішньої стимуляції, і завершуючи рівнем усвідомлення свободи і необхідності виконання соціальних за структурою і походженням дій, усвідомлення власних перспектив прогресу людини як особистості.

Проміжні рівні дії являють собою, за Жане, послідовний перехід від психофізіологічних до психосоціальних механізмів їх функціонування. Використовуючи дані клінічних спостережень та окремих клінічних проб, П. Жане намагався пояснити природу психічної дії, яка “особливо важка, коли вона соціальна, коли повинна пристосуватися не тільки в фізичному, а й у соціальному середовищі, в яке ми занурені, дія ще більш важка, коли вона покликана в наших очах набути характер свободи, індивідуальності”⁹⁶.

Лінію Жане продовжив Ж. Піаже, який намагався тлумачити виникнення інтелектуальних операцій як продукту поступового переходу зовнішніх, фізичних дій у внутрішні, розумові дії. При цьому він не ігнорував значення соціальної взаємодії дитини із суспільним довкіллям. Але соціальність Піаже розумів позаісторично: дитина при оволодінні інтелектуальними операціями немов би конструює їх у практиці спілкування з людьми, а не відтворює предметно-історичні особливості їх формування.

Практичний, регулятивний аспект психічного на його вищому соціальному рівні

аналізувався у вітчизняній психології в теорії установки. Вольова регуляція розглядається тут як суспільно-історична за походженням та механізмами: “Понятійне мислення і воля є формами активності, що виникли лише на підґрунті соціальних умов”⁹⁷. Вольова поведінка характеризується як спрямована на одержання продуктів, що мають об’єктивне значення, об’єктивну цінність, незалежну від ситуативних волінь суб’єкта. Функція волі – психосоціальна регуляція діяльності суб’єкта. Вольове рішення виникає як продукт “присвоєння”, інтеріоризації в історії індивіда розпоряджень, які виходять із соціального довкілля і згодом перетворюються у внутрішній наказ, “самонаказ”.

Віднесеність волі до регулятивно-практичного аспекту психіки підкреслював і С.Л. Рубінштейн: “Вивчення вольового акту – це і є вивчення дії у відношенні способу її регуляції”⁹⁸. Але вольовий рівень регуляції поведінки – це вже особливий тип регуляції, відмінний від психофізіологічного, хоч на ньому ґрунтується. “Вільний вибір і вольова поведінка людини виявляється... специфічним, соціально детермінуючим, окремим випадком того загального принципу психічної регуляції дій, який на аналізованому елементарному рівні використовується як варіативність моторних рішень, котрі задаються сукупно структурою сигналу – зображення”⁹⁹.

Отже, у зв’язку з розв’язанням психо-практичної проблеми в історії психології відбувалося вичленування категорії дії та її структурних “нашарувань”. Такими “інваріантними” рівнями дії виявилися психофізіологічний (І. М. Сеченов, Ф. Дондерс), психосоціальний (П. Жане, Ж. Піаже, Д.М. Узнадзе) та особистісний, пов’язаний зі спрямованістю на досягнення свободи, на утвердження індивідуальності (П. Жане).

Обговорення питання про природу психо-соціальної й особистісної дії доцільніше продовжувати у зв’язку з розглядом категорій, що описують рівні індивіда та особистості. При цьому проведений аналіз дозволяє виділити основні ознаки психофізіологічної дії, які вирізнялися в історико-психологічному процесі й увійшли до фонду сучасної науки. Виокремлення цих ознак важливе тим, що інші рівні дії їх “знімають”, оскільки будуються на фундаменті системи психофізіологічних дій. Найзагальніші істотні властивості психофізіологічної дії як цілісного акту взаємодії суб’єкта з об’єктом – це предметність, цілісність, константність,

вибірковість. Решта її властивостей (програмованість, антиципованість) виводиться з перших.

Найбільш принциповою у характеристиці психофізіологічної дії є така її властивість, як *предметність*. Істотно, що завдяки предметності дії відображується структура того об’єкта, на який дія спрямована. “Те, які сили приведе суб’єкт в дію, яка буде ця дія, залежить від потрібного суб’єкту предмета, на який він спрямовує свої сили: особливості дії, активності поведінки визначаються предметом. Активність має завжди предметний характер, безпредметна дія завжди була б хаотичною, безглуздою, позбавленою будь-якої визначеності...”¹⁰⁰. Предметний характер дії на широкому експериментальному матеріалі розкрили у цілій низці досліджень Б.Г. Ананьєв, Л.М. Веккер, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов та ін. Було показано, що психофізіологічна дія “уподібнюється” предмету дії (гіпотеза “уподібнення” О.М. Леонтьєва), разом з тим характер її протікання опосереднюється також вирішуваною суб’єктом задачею (О.В. Запорожець, В.П. Зінченко).

На перший погляд, суперечливі судження (гіпотеза “уподібнення” й активно розроблюване нині положення про детермінацію дії вирішуваною індивідом задачею) насправді, на основі загальнонаукового принципу доповнювальності, розкривають різні сторони причинного зумовлення дії, взаємодоповнюють одне одного. Загалом *цілісність* дії виявляється у закономірній послідовності виконання складових її елементарних операцій і в тому, що “значенню сигналу усвідомлювальної інформації можуть відповідати різні моторні реакції, які визначаються не ізольовано взятим елементом сигналу (образу сприйняття), а й усією цілісною структурою об’єкта”¹⁰¹. Отож цілісність структури об’єкта первинна щодо цілісності психофізіологічної дії. Остання відтворює цілісну характеристику об’єкта дії.

Психофізіологічна дія має вибірковий характер, оскільки здійснюється варіативно і найбільш економним шляхом. Дія має певну свободу траєкторії руху, здатність варіювати прийоми дій, змінювати їх послідовність і число залежно від зміни умов і завдань діяльності.

Дії властива також антиципація, екстраполяція та інтерполяція. Антиципація як засаднича умова виконання дії була виявлена ще в досліджах В. Брайяна і Н. Хартера з формування навичок телеграфіста. Було показано, що успішність виконання дії залежить від сприймання тих відрізків тексту, які повинні

стати об'єктом подальшої реакції; “випереджає” сприймання потрібне ж для перехоплення майбутніх дій. Антиципація дії пов'язана з “випереджаючим” відображенням як властивістю чуттєвого образу.

Екстраполяція психофізіологічної дії полягає у здатності її до “переносу” з одного виконавчого органу на інший. Програма дії може бути реалізована різними органами. Антиципація, екстраполяція та інтерполяція психофізіологічної дії забезпечують її цілеспрямованість і планомірність. Програма дій успішно реалізується на основі різноманітних систем зворотного зв'язку, що забезпечують організм бажаною інформацією про результати виконання кожної операції.

Планомірність, програмованість дії значною мірою зумовлюється властивостями предмета, без урахування яких ніяка “внутрішня” програма дії не буде успішно реалізована. Але і без останньої дії будуть хаотичними, випадковими. У предметному характері дії знаходить конкретне втілення єдність “внутрішньої” і “зовнішньої” програми поведінки, суб'єктивного та об'єктивного. Завдяки цьому психофізіологічна дія виявляється здатною до цілеспрямованого перетворення об'єкта (М.О. Бернштейн, А.К. Гастев, О.О. Ухтомський). Відносна незалежність психофізіологічної дії від предмета дії, її підпорядкованість внутрішній програмі пов'язані з такою його властивістю, як константність.

Найважливіші фундаментальні властивості психофізіологічної дії мають своїх “двійників” у чуттєвому образі і мотиві. Предметність, цілісність, вибірковість, константність властиві і чуттєвому образу, й біопсихічній мотивації. Це свідчить, що внутрішньорівневі зв'язки психічного (в даному випадку біопсихічного) рівня чи “горизонтальні декалянжі” (за Ж. Піаже) є досить однотипні, надійні і стійкі. Тому в процесі вивчення і регулювання психічних утворень слід виходити з наявності зазначених рівнів організації психічного.

Діалектико-матеріалістичний принцип практики є методологічною основою розв'язання психопраксичної проблеми і розробки категорії дії. Розуміння практики як революційно-перетворювальної діяльності людини, як єдності суб'єктивного та об'єктивного, зовнішнього і внутрішнього – неодмінна умова правильного відображення суперечливих сторін регулятивного аспекту психіки в категорії дії.

Антитеза функціоналізму і бігевіоризму – внутрішньою чи зовнішньою є психічна дія – долається в марксистській психології, у якій дія розглядається як діалектична єдність внутрішнього і зовнішнього, екстеріоризованого та інтеріоризованого. Виникнення нових психічних дій розглядається не як продукт інтеріоризації моторних дій, а як результат складного і тривалого процесу їх формування, взаємопов'язаними сторонами якого є інтеріоризація та екстеріоризація. Дії, як переконливо було показано І.О. Соколянським на прикладі формування психіки сліпоглухонімих, першочергово формуються у спільному діянні дитини і дорослого, потім – у спільно розділеній і самостійній діяльності.

Марксистська психологія характеризується тим, що вона надає важливого значення зовнішнім детермінантам поведінки. У Л.С. Виготського це виявилось при аналізі як біопсихічного, так і соціопсихічного рівня регуляції поведінки. В конкретно-науковому плані він продовжував традиції І.М. Сеченова (про значення зовнішньої, моторної ланки рефлексу) і О.О. Потєбні (про роль зовнішніх знаків і знарядь в організації поведінки), в методологічному розрізі керувався основними положеннями марксистської філософії, зокрема, положенням про вирішальну роль матеріальних умов для формування свідомості. Лінія поглибленого аналізу зовнішніх біо- і соціодетермінант психіки, що йде через Л.С. Виготського, зміцнювалася працями його учнів і послідовників.

Але у боротьбі з ученням про психічну причинність, що утверджує постулат про іманентну зумовленість психічного і його незалежність від зовнішніх детермінант, непомітно виявляється тенденція переоцінки зовнішніх складових. Це стосується концепції інтеріоризації зовнішніх матеріальних дій у внутрішні, інтелектуальні дії. С.Л. Рубінштейн справедливо заперечував, що нібито у процесі перетворення матеріально-предметних дій у розумові відбувається перехід від допсихічних (матеріальних) до власне психічних (інтелектуальних) дій. Справді дії для свого функціонування потребують психічної регуляції. І хоча прибічники концепції інтеріоризації розумових дій вважають, що вони виходять з ідей Л.С. Виготського, насправді це не зовсім так. Адже Виготський під інтеріоризацією розумів перехід від інтерпсихічного (існуючого як зв'язок людей у колективі) до інтрапсихічного (індивідуального психологічного, що залишається

соціальним), а не від зовнішнього (матеріального) до внутрішнього (ідеального).

Здійснення дії на будь-якому рівні передбачає єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного. Тому не можна погодитися з виділенням особливих неpsychічних “матеріальних” дій на відміну від ідеальних, psychічних. Будь-яка дія відрізняється від сліпого, механічного руху тим, що вона “ідеальна”, тобто має свою програму, план, які їй надають їй доцільного характеру.

Psychічна дія – це самий суттєвий компонент тілесної дії. Але тільки останню у повному розумінні цього слова можна назвати матеріальною. Такі властивості psychічної дії як її програмність, константність, цілісність, вибірність, якщо і не свідчать прямо про її “ідеальність”, то і не дозволяють віднести її до власне матеріальних процесів. Однак з цього не випливає, що psychічну дію можна розглядати поза матеріальним субстратом, до якого вона “онтологічно” приурочена. Дія – це особливим чином структурована поведінка, спрямована на доцільне перетворення об'єкта як у зовнішній, так і внутрішній, розумовій формі. Вона має відповідну програму і тим відрізняється від хаотичних рухів, локомоцій.

Дія (психофізіологічна, психосоціальна) – це продукт та умова інтеріоризації й екстеріоризації psychічних властивостей суб'єкта. Людина взаємодіє з предметами соціального оточення, в яких “інкорпоровані” людські сутності сили. Предмет стає немовби продуктом “екстеріоризації” дій людини. Присвоюючи (“інтеріоризуючи”) продукти суспільного виробництва, людина здійснює стосовно них дії, адекватні тим, які використовувались у процесі упредметнення (“екстеріоризації”) людських сутнісних сил.

Ефективність здійснення дії залежить від її “інформаційного забезпечення” – від різних, пізнавальних компонентів. Спрямованість же дії спричинена системою мотивів діяльності суб'єкта. Тому подальший методологічний аналіз взаємозв'язку різноманітних граней, сторін psychіки потребує розгляду природи спонукальних сил, мотивів поведінки.

Розділ VI

КАТЕГОРІЯ МОТИВУ

I ПРОБЛЕМА АКТИВАЦІЇ ПОВЕДІНКИ

Пізнання причинного зумовлення psychічного здійснюється перш за все шляхом вивчення рушійних сил, мотивів поведінки людини,

тому “вчення про мотивацію постає як конкретизація вчення про детермінацію”¹⁰². Через розкриття природи і суті мотивації відкриваються реальні перспективи з'ясування характеру детермінації, поведінки, що має важливе науково-практичне значення для теорії і практики управління діяльністю людини.

Як указували К. Маркс і Ф. Енгельс: “Люди звикли пояснювати свої дії зі свого мислення, замість того щоб пояснювати їх із своїх потреб (які при цьому, звичайно, відображуються у голові, усвідомлюються)”¹⁰³. Це положення класиків марксизму підкреслює важливість вивчення активності людини, її рушійних сил. Воно спрямоване проти інтелектуалістичних концепцій у розкритті причинної зумовленості дій, діяльності людини і має важливе методологічне значення, пояснюючи природу активності поведінки особистості.

Питання про спонукальні сили поведінки, про мотиваційний аспект psychічної реальності становить стрижень *психоактиваційної проблеми*. Активно-спонукаючий бік psychіки, на відміну від відображаючого і регулятивного, був зафіксований в історії психології в категорії мотиву (під різноманітними назвами). Psychіка виконує не тільки орієнтувальну і регулятивну функції, а й функцію оцінки корисності-шкідливості об'єктів взаємодії і визначення вектора та інтенсивності спонукань. У плані психоактиваційної проблеми psychіка виступає як важливий механізм визначення користі (для тварин) і цінності (для людини) предметів і явищ оточуючого природного середовища і суспільного довкілля. У зв'язку з цим у мотивації розрізняють такі функції, як спонукальну та смислоутворювальну, які властиві різним рівням організації поведінки.

Дослідження рушійних сил (мотивів) поведінки повинно проводитися з урахуванням якісних рівнів причинної зумовленості psychічного. Вимога порівневого аналізу спричинення psychіки стосується і вивчення мотиваційного аспекту psychічної реальності. Проблема співвідношення біогенної і соціогенної мотивацій, яка стала нині актуальною, постає як питання про взаємовідношення рівнів детермінації (мотивів) поведінки людини.

Аналіз ієрархічних зв'язків у мотиваційній сфері psychіки людини передбачає з'ясування особливостей, загальних для всіх рівнів мотивації, специфіки функціонування мотивів на кожному рівні детермінації поведінки, закономірностей переходу від одного рівня

мотивації до іншого; умов домінування одного рівня мотивації над іншим.

У цьому розділі, на підставі історико-критичного аналізу, здійснено спробу розглянути методологічні аспекти розвитку категорії “мотив” і в найзагальнішій формі поставити питання про умови домінування соціогенної мотивації у поведінці людини.

Психологічні теорії, що ґрунтувались на принципах механістичного детермінізму, навіть не порушували питання про мотивацію поведінки живих організмів. Зовнішні механічні сили (“зовнішній поштовх”) задавали, згідно з механодетерміністичними поглядами, спрямованість та “енергетичну зарядженість” дій суб’єкта. Тому відпадала потреба у вивченні спрямованості, енергетичної забезпеченості поведінки. Тільки з переходом від механістичного детермінізму до загальнобіологічного проблема мотивації стала особливо гострою. Треба було знайти об’єктивні рушійні сили поведінки, докорінно відмінні від механічного поштовху. І хоч в історії психологічного пізнання переважно досліджувалися загальні закономірності мотивації без урахування її якісних форм прояву в реальній поведінці, все ж можна простежити загальну тенденцію руху дослідницької думки від вивчення мотивів одного рівня (біологічно зумовлених) до аналізу мотивації інших рівнів (соціальне зумовлених). При цьому нерідко встановлені у процесі вивчення особливостей одного рівня мотивації (частіше біопсихічного) закономірності доволіно екстраполювалися на якісно відмінні рівні.

Відправною точкою у розробці категорії мотиву в історії психології був погляд на рушійні сили поведінки як на зумовлені органічними факторами. У вченні Ч. Дарвіна про інстинкти і виразні рухи при емоціях наявні були зачатки позитивного знання про психічні явища, що описуються в категорії мотиву. Мотивація пов’язувалася з тілесними афективними інстинктивними діями, однак вона не відмежовувалась від виконавчорухових реакцій. Якщо інтроспекціоністи відносили мотивацію до внутрішніх актів хотінь, бажань, котрі надходять від суб’єкта, то природничо-науковий напрям пов’язував мотивацію з тілесними імпульсами, які біологічно зумовлені характером взаємодії організму із середовищем. Загальнобіологічний детермінізм пояснював генетично зумовлені спонукальні сили тваринного організму – інстинкти. Однак такі психологи,

як Мак-Дауголл, почали поширювати поняття інстинкту і на людську поведінку, що призвело до реакційних ідеологічних висновків.

Подальша розробка категорії мотиву пов’язана з іменем З. Фрейда, котрий, як і всі представники класичного психоаналізу, біологізував і суб’єктивізував природу людських мотивів, розглядаючи їх як внутрішню “енергію” організму. В загостреній формі питання про природу мотивів поведінки було поставлене не у зв’язку з вивченням адаптивної дії, а внаслідок клінічних спостережень за дезорганізованими діями. Факти одноманітного повторювання пацієнтами помилкових дій (описок, обмовок, забуття, помилкових рухів), незважаючи на те, що суб’єкт усвідомлює їх неадекватність умовам життєдіяльності, спонукали шукати джерело подібної деструктурованої поведінки. Якщо суб’єкт неодноразово повторює дезадаптивну дію, тоді виникає питання: яка сила штовхає його до виконання подібних дій? Відповідь З. Фрейда була такою: є особлива психічна енергія, яка знаходиться не зовні, а всередині організму. Ця енергія – енергія статевого потягу (лібідо).

У працях М.Г. Ярошевського показано, що вчення З. Фрейда виникло як відповідь на запити логіки розвитку психологічної науки в розробці категорії мотиву. Відповідь Фрейда на поставлені ходом психологічного пізнання питання виявилась явно невдалою. Але сама постановка проблеми мотивації поведінки була кроком уперед порівняно з пануючим інтелектуалістичним настановленням інтроспективної психології. Вивчення дезадаптивної поведінки дозволяло вичленувати “мотив” у “чистому вигляді” з реального контексту протікання психічних явищ, оскільки в адекватній дії мотив не виступав на передній план і “маскувався” ефективно протікаючим процесом і продуктами взаємодії суб’єкта й об’єкта.

Намагаючись розповсюдити закон збереження і перетворення енергії на психічні явища, З. Фрейд мотивацію подавав у вигляді особливого виду енергії. Чи є підстави для такого тлумачення мотивації? Вочевидь є, якщо ми будемо розуміти під енергією не особливу енергію, подібну фізичній, а енергетичну забезпеченість поведінки... “Якщо говорити про психічну енергію у переносному значенні, то, імовірно, що, подібно іншим метафоричним зворотам, слово “енергія” в даному контексті зовсім не є пустим. Воно вказує

на реальні особливості мотивації, що існують незалежно від того, яка їх проекція у свідомості¹⁰⁴. “Енергетизація” поведінки суб’єктивно виявляється у протіканні емоційних явищ. Однак не можна ототожнювати мотиви та емоції. Мотиви в найбільш типовій формі виявляються як потреби і суб’єктивно переживаються індивідом як емоції і почуття. “Мотив неможливий без одночасно виникаючої і пов’язаної з ним емоції. Не існує неемоційних мотивів”¹⁰⁵. “Виступаючи як прояв потреби – як конкретна психічна форма її існування, емоція виражає активну сторону потреби”¹⁰⁶. Ж. Піаже відмічав, що саме “почуття дає дії необхідну енергію, тим часом як знання накладає на поведінку відповідну структуру”¹⁰⁷. Отож емоційні процеси забезпечують загальну “енергетичну” основу поведінки і є способом вияву та існування мотивів, хоч і не зводяться до останніх.

Мотив має об’єктивну динаміку в системі відношення індивіда і середовища, тому не можна порівнювати мотив з його поданістю у свідомості. Він існує незалежно від його усвідомлення, як образ і дія. Ця особливість мотиву спотворено інтерпретувалась у психологічній концепції З. Фрейда, який мотивацію зобразив як несвідомі потяги, а свідомість – як їх інструмент. Джерело несвідомих потягів (мотивів) – глибини організму. Несвідома мотивація у Фрейда розглядалась тільки як внутрішнє і біологічно зумовлене явище, організм – як “акумулятор” внутрішньої лібідонозної, сексуальної енергії (мотивів), який при контакті із зовнішнім середовищем розряджується. Відтак біологізація мотиву поєднується з його суб’єктивізацією.

З. Фрейд абсолютизував один з боків психічної реальності – мотив, ігнорувачи регулятивний і пізнавальний аспекти психіки. В той же час його дослідження сприяли впровадженню у психологічну науку нової категорії – *категорії мотиву*. На важливість мотиваційного аспекту серед інших сторін психічного звертає увагу М.Г. Ярошевський: “Які б дії не розпочинала людина, яким би високим не був ступінь їхньої усвідомленості і логічної продуманості, жоден зовнішній чи внутрішній акт поведінки не може бути виконаний без його мотиваційної, а значить – енергетичної забезпеченості. Без енергетичного аспекту психічна діяльність також неможлива, як і без інформаційного”¹⁰⁸.

І хоч З. Фрейд намагався охопити не тільки біологічний рівень мотивації поведінки, а й мотиви, які залежать від характеру

взаємовідношень індивіда з іншими людьми, загальна оцінка його концепції мотивів як біологізаторської залишається в силі. Справа у тому, що вплив спілкування на спрямування і змістовність мотивів, що виразилося у понятті “Едипів комплекс”, має тільки ендогенну, успадковану природу. Його ідея “родових згадувань”, у яких елементи індивідуального несвідомого відповідають елементам родового несвідомого, виявилася самим слабким пунктом теорії класичного психоаналізу, з якого розпочалася його реформа і модернізація.

Крайню форму суб’єктивізації і біологізації мотиви дістали у гормічній психології Мак-Дауголла. Мотиваційна сфера психіки зводиться до інстинктів, які Мак-Дауголл представив як камеру, в якій безперервно накопичується газ, що потім через проміжні шляхи запускає в дію виконавчі органи. Найважливішим елементом інстинкту є його “спонукально-афективне ядро”. Зміст і спрямованість поведінки людини, за Мак-Дауголлом, спричиняється вродженими формами поведінки. Відзвуки цих хибних думок зустрічаються в сучасній екології (К. Лоренц, Н. Тінберген).

Спонукальні сили поведінки виявилися “винесеними” за межі організму в концепції К. Левіна, який виступив проти пошуків детермінант поведінки всередині ізолювано взятого суб’єкта. Дальший крок уперед, порівняно з вченням З. Фрейда, полягав у тому, що долався погляд на мотивацію як потаємну внутрішню енергію, діючи незалежно від умов взаємодії суб’єкта із середовищем. Л.С. Виготський високо оцінив вирішення К. Левіном спонукальної функції зовнішніх предметів. Характеризуючи структурну теорію інтересів, він відмічав, що “предмети навколишнього світу починають впливати на нас, вони ніби вимагають від нас певних дій, викликають на них, притягують або відштовхують, наказують, тягнуть або відкидають, вони відіграють активну, а не пасивну роль щодо самої потреби”¹⁰⁹.

Л.С. Виготський пішов далі К. Левіна й у цьому підході вбачав перспективу об’єктивної регуляції поведінки: “Людина якби діє на себе через зовнішні речі, створюючи відомі потреби, користуючись тим, що речі можуть мати спонукальну силу стосовно них... людина, бажаючи опанувати власною поведінкою, оволодіває нею через спонукальний характер речей. Людина оволодіває собою ззовні, через оточуючі її предмети,

примушуючи їх діяти на себе і спонукати до відомих учинків”¹¹⁰.

Не відходячи від методологічного кредо гештальтпсихології, К. Левін розглядав мотиви як цілісні структури. Боротьба з атомізмом у вивченні сфери потягів, мотивів людини – безперечна заслуга К. Левіна. Суттєвим недоліком його теорії мотивів було те, що він ігнорував пізнавальний аспект психічної реальності, не враховував предметно-сислового змісту ситуації взаємодії суб’єкта зі світом речей. При розробці категорії мотиву К. Левін випустив з поля зору категорії образу, дії та особистості. І хоч структурна теорія мотивації (у працях учнів К. Левіна, Т. Дембо, Ф. Хоппе, А. Карстен) перекидала місток від вивчення загальнопсихологічних мотивів до аналізу власне людських особливостей мотивів поведінки, в цілому вона залишалась у рамках фізикалістського конструктивізму.

Біопсихічний рівень детермінації поведінки характеризується, з деякими застереженнями, здатністю “насичення” мотивів. К. Халл свого часу сформулював теорію редукації мотивів, що отримала широке розповсюдження серед психологів зарубіжних країн. Суть її зводиться до такого: приближення суб’єкта до цілі інтенсифікує зростання мотивації (так званий градієнт цілі К. Халла). При досягненні певного рівня мотивації продуктивність діяльності виявляється найвищою. Подальше збільшення інтенсивності мотиву не покращує, а погіршує і навіть дезорганізує діяльність (закон Йеркса-Додсона). Отримані залежності були екстрапольовані й на інші рівні зумовленості поведінки. Але ж теорію редукації мотивів Халла можна застосувати, та й то із значними уточненнями, лише до біогенної мотивації і в окремих випадках до вияснення індивідуалістичних дій соціального індивіда.

Градієнт цілі був виявлений вітчизняними психологами школи В.С. Мерліна в досліджах із спортсменами (П.Л. Горфункель) і старшими дошкільниками (А.П. Оконешникова). Було також показано, що він має обмежену зону вияву і залежність від змісту мотиву, зокрема, від його соціальної спрямованості. Емпіричне дослідження підтверджує, що “градієнт цілі виявився лише у егоїстичному мотиві і не виявився в альтруїстичному”¹¹¹. Отже, такі закономірності, як градієнт цілі К. Халла, закон Йеркса-Додсона, не мають загального характеру, вони торкаються чітко визначеного рівня мотивації.

Біопсихічний мотив має константний характер, його інтенсивність і стрімкість не є прямим продуктом зовнішньої чи внутрішньої стимуляції. Мотив, досягнувши певної інтенсивності, не зростає при подальшому збільшенні стимуляції (“ефект Креспі”). Й. Лінгарт на підставі даних експериментів Креспі і своїх власних доходить висновку, що “індивід виробляє для себе за допомогою відповідної системи відносин об’єктивну міру оцінки як підкріплення, так і результатів своєї власної діяльності”¹¹².

У 20–30-ті роки ХХ століття розвиток психології проходив під егідою “соціалізації” всіх психічних явищ. Виникають теорії соціальної перцепції, соціального походження волі, пам’яті, уваги. Не обминув цей процес і мотиваційний аспект психічної діяльності. Неофройдизм спробував подолати організмий редукаціонізм і фізикалістський конструктивізм у трактуванні мотивів людини, але підкреслювання впливу соціально-психологічних факторів без розкриття їх природи і джерел розвитку не дозволило виявити сутність суспільно-історичного спричинення людської діяльності.

В теоріях самоактуалізації особистості (Е. Кентрил, А. Маслоу, Г. Олпорт та ін.) помітно прагнення здолати уявлення про гомеостатичність людських потреб шляхом розкриття ролі мотивів самовиразу, самооб’єктивації, яким властива тенденція не зменшувати напруження, а збільшувати. Теорії “редукції потреб” протиставляється теорія “пошуку напружень”. Ці мотиви належали до особистісних. Але, як відмічає Л.І. Анциферова, “поняття самоактуалізації лише з формального боку описує процес розвитку людської особистості, ігноруючи при цьому суспільну детермінацію самоактуалізації конкретно-історичними умовами соціального буття особистості”¹¹³.

Вивчення соціопсихічних і творчих мотивів (потреби самовдосконалення і самоактуалізації) ґрунтується в зарубіжній психології на методологічно хибних позиціях, спотворюючих навіть ті незначні позитивні досягнення, що наявні у цих теоріях. Особливості особистісної мотивації зарубіжні психологи розробляють на основі принципів філософії індивідуалізму, вітчизняні – на основі принципу розвитку, розуміючи становлення особистості як розвиток у процесі її творчої діяльності. У цьому полягає діаметральна протилежність зазначених підходів до вивчення особистісної мотивації. Зокрема, від-

значимо дослідження Л.І. Божович, у яких розглядаються не лише питання природи психосоціальних, а й особистісних мотивів поведінки, а також дана переконлива критика буржуазних концепцій мотивації поведінки.

І не лише в суто теоретичних концепціях мотивації зафіксована наявність специфічних рівнів рушійних сил поведінки людини. В такій науково-прикладній галузі психологічної науки, як промислова психологія, досить помітна тенденція зміни напрямку пізнання рушійних сил поведінки людини від біопсихічної до соціопсихічної і далі – особистісної мотивації. На зорі розвитку промислової психології людина осягалась як відособлений психофізіологічний організм із властивою йому сукупністю ознак. Як стимули діяльності бралися до уваги в основному матеріальні потреби, які в даному контексті назвали б, дещо спрощуючи їх сутність, біопсихічними. Але ж такий підхід у трактуванні мотивів і природи психіки у цілому, тісно пов'язаний із практикою стимуляції та організації праці робітника, виявився насправді неефективним ні у пізнавальному, ні в утилітарно-практичному аспектах. Система тейлоризму вичерпала свої можливості перш ніж встигла ствердити себе; вона, за влучною оцінкою В.І. Леніна, поєднувала у собі, з одного боку, “витончене звірство буржуазної експлуатації”, а з іншого, – “низку багатших наукових завоювань”¹¹⁴ в організації праці.

Звичайно, у промисловій психології починають шукати нові пояснювальні підходи до вивчення мотивації діяльності людини, нові засоби стимулювання та управління поведінкою робітника на підприємстві. Засяли райдужні надії у зв'язку з переорієнтацією досліджень промислових психологів і соціологів з психофізіологічних на психосоціальні особливості мотивації людини. Тепер уже людина постала не тільки зі своїми біологічними потребами і психофізіологічними особливостями, але й як індивід, наділений сукупністю соціально-психологічних рис (зокрема, соціальними установками і потребами), врахування яких, за задумом недалеких ідеологів, повинно було допомагати більш успішній експлуатації робітників на підприємстві. Людина стала вивчатися з точки зору впливу соціально зумовлених мотивів діяльності на продуктивність її праці. Вивчається стимулююча роль колективу і місця в ньому індивіда на зменшення плинності кадрів, визначається вплив стилю керівництва на

формування позитивного ставлення до праці у робітників (Е. Мейо та ін.). Тим самим й у прикладній галузі психології було показано наявність специфічного рівня мотивації діяльності людини і можливі шляхи управління нею.

Але невдовзі практика соціально-психологічного маніпулювання мотивами діяльності робітників показала недостатність подібного способу впливу на спонукальні сили поведінки особи. Потрібно було шукати інші шляхи і засоби впливу на мотивацію виробничої діяльності робітника і цілого колективу.

На наступному етапі розвитку промислової психології об'єктом пізнання й управління виявився особистісний рівень мотивації поведінки. Одним з перших представників зарубіжної промислової психології, який звернув увагу на особливу природу і значимість у трудовій діяльності особистісної мотивації, на відміну від біопсихічної і соціопсихічної, був Ф. Герцберг. Його дослідження, незважаючи на відому недовершеність методики і техніки аналізу, підкреслили значущість ставлення особистості до самого процесу праці. Процес праці і ставлення до нього людини почали розглядати як важливі детермінанти поведінки.

В іншій галузі психології – педагогічній – також указується на значення особистісної мотивації в забезпеченні бажаного рівня продуктивної діяльності (переживання “відкриття нового, задоволення від напруження у складній інтелектуальній діяльності”)¹¹⁵. Отож вивчення особистісного рівня спонукання до діяльності охоплює значні можливості для підвищення ступеня довільної регуляції поведінки особистості.

Значення соціальних факторів (колективної праці) у виникненні особливих суспільно зумовлених мотивів поведінки людини відмічали класики марксизму: “Але й крім тієї нової сили, яка виникає із злиття багатьох сил в одну спільну, при більшості продуктивних робіт уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії (animal spirits), що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб”¹¹⁶. Для марксистських психологів це положення стало засадничим у вивченні соціально орієнтованих форм мотивації людини.

Психологічна природа соціально зумовлених мотивів не є лише результатом ускладнення біогенної мотивації. Соціопсихічні мотиви – це якісно нова форма мотивації. Це окремо підкреслює французький філософ

Л. Сев: “Виняткове терпіння щодо незадоволеності, яке відрізняє розвинуті людські потреби, не може бути зведене до ускладнення (потрібно назвати його “надзвичайним”) тваринної моделі потреби за допомогою соціалізації її форм і норм. Насправді мовиться про справжню інверсію сутності. Продукт зі своїми абстрактними соціальними аспектами, детермінованими навіть поза індивідом, відіграє вирішальну роль в особистісній діяльності, адже те, що спонукає до дії, є не потреба сама собою, взята окремо, а пропорції й умови, за яких певна діяльність здатна її задовольнити”¹¹⁷. Звідси зрозуміло, що соціопсихічна мотивація має предметний характер, але не у розумінні віднесеності і детермінованості власне фізичними властивостями предметів. Вона спричинена світом створених людиною предметів, які визначають певні “силові” лінії спрямованості індивіда.

Через розкриття еволюції світу суспільних предметів відкривається шлях вивчення еволюції соціальних потреб як форми прояву мотивації, оскільки створення нового продукту веде до виникнення нових систем потреб. Самі ж потреби “екстеріоризуються” у процесі матеріального та духовного виробництва у продуктах праці. Присвоєння культурно-історичних цінностей, які об’єктивно існують у продуктах матеріальної і духовної творчості, – основний шлях формування соціопсихічних мотивів індивіда. Присвоюються, “інтеріоризуються” не тільки дії, а й образи (система наукових знань) і мотиви (суспільно-історичні цінності). В онтогенезі мотиви “привласнюються” переважно в ігровій і художньо-естетичній діяльності; для дорослої людини невичерпним джерелом мотивації є трудова діяльність. “Присвоєння” мотивів здійснюється у взаємопов’язаному процесі інтеріоризації-екстеріоризації: не пасивне “перенесення всередину”, а активне оволодіння у процесі суспільної практики системою спрямованої поведінки.

У зв’язку з аналізом ролі зовнішніх суспільних предметів у формуванні спонукальних сил діяльності індивіда потрібно відзначити, що як і в розробці категорії дії, так і у вивченні соціальної зумовленості мотивів поведінки людини виявляється тенденція дещо перебільшувати значення зовнішніх компонентів детермінації психічного.

Спроба об’єктивного розгляду екстеріоризованих компонентів людської мотивації не у всьому реалізується з достатньою гнучкістю

і пильністю: мотив пояснюється як деякий об’єктивний предмет, на який спрямована діяльність суб’єкта. “Треба тільки окремо підкреслити, – пише О.М. Леонт’єв, – що термін “мотив” ми використовуємо не для позначення переживання потреби, а як означаючий те об’єктивне, у чому ця потреба конкретизується за даних умов і на що спрямована діяльність, як на спонукаюче її”¹¹⁸. Але ж мотив – це діалектична єдність внутрішнього і зовнішнього, спонукального і суб’єкта спонукування. Тому неправомірно розглядати мотив як предмет, у якому об’єктивована мета діяльності, хоч можна зрозуміти загальну ідейну спрямованість цієї концепції мотивації: боротьба з суб’єктивістською трактовкою мотивів поведінки є для вітчизняної психології першочерговою.

Будь-яка форма вияву спонукально-мотиваційної сфери психіки людини є вираженням суб’єктно-об’єктних відносин, єдності зовнішнього і внутрішнього. Аналізуючи інтерес як одну з форм мотивів, Л.С. Виготський відзначав, що це “суб’єктно-об’єктна структура, що виникає на основі двостороннього порушення рівноваги, характеризується із зовнішнього боку спонукальним характером предметів, а із внутрішнього – наявністю тенденції до відновлення рівноваги”¹¹⁹. Природа мотивів повинна бути введена не з ізольованого суб’єкта (його станів), не з об’єкта (предмета, що є метою, смислом діяльності), а з їх взаємодії. Тільки через розкриття характеру актуальної і потенціальної взаємодії суб’єкта й об’єкта відкривається шлях до адекватного трактування як мотивів, так і дій та образів.

Мотив – це сам процес і результат об’єктивації мети у предметі, а також процес її “зняття”, присвоєння суб’єктом у результаті суспільно-історичної практики. І хоча О.М. Леонт’єв підкреслює, слідом за Л.С. Виготським, значення спілкування дитини з дорослими для виникнення у першій спонукування і можливості “розупредметнювати” суспільно закріплені функції предметів, усе ж цим не знімається відома доля абсолютизації значення зовнішніх предметів при поясненні виникнення і функціонування мотивів поведінки.

Виокремлення рівнів мотивації закономірно підводило до нагальності вирішення питання про характер взаємовідносин між ними. Визначення у самому загальному плані ієрархічної позиції біопсихічної і соціопсихічної мотивацій не прояснило суті умов і принципів домінування соціально зумовле-

них сил поведінки. Не ясно також, що потрібно розуміти під домінуванням. Можна припустити, що відповідне переважання одного виду мотивів при одночасному функціонуванні інших і є домінуванням.

Однак один з рівнів мотивації може переважати тільки при наявності його взаємодії з іншим рівнем. При “відключеності” одного з них питання про відносне переважання відпадає. У випадку наявності процесів домінування як їх умова виступає взаємодія. Дослідження ієрархічних залежних рівнів мотивації дозволяють ескізно визначити один з найважливіших факторів домінування соціопсихічної мотивації. Такою є певна “рівновага”, “насиченість” біогенних потреб і пов’язаних з ними мотивів за стабільних умов діяльності людини. Потреба у “насиченні” біогенних мотивів зумовлена й тим, що психіка функціонує економно у тому сенсі, що все, що може бути реалізовано на нижчому рівні, не повинно передаватись і не передається на вищі рівні. І тому виконання простих життєвих задач, здійснення їх при мінімумі витрат передбачає реалізацію відповідних мотивів. Для мотивів, спричинених біологічними факторами, певно, властива гомеостатичність, без якої ускладнене встановлення переважання соціогенної мотивації у поведінці індивіда. Ускладнення ж його діяльності ставить нові завдання, активізовані лише вищим соціальним рівнем мотивації. Але розв’язання цих задач залежить від певної “реалізованості” базових мотивів. Розвиток мотиваційної сфери особистості пов’язаний із зростанням домінантності, відносної самостійності соціогенних мотивів, що постає не як розрив зв’язків з біогенною мотивацією, а як новий рівень їх взаємовідносин. Самі ж біогенні мотиви не є асоціальними, оскільки вони такий же продукт історії, як і психосоціальні.

У конфліктних “взаємовідносинах” біопсихічних і соціопсихічних мотивів суттєву роль в утвердженні домінування останніх відіграє їх сила і значущість для особистості. Візьмемо для прикладу описаний Ф.Д. Горбовим феномен, коли людина у стані втоми нерідко успішніше виконує більш складні дії, ніж елементарні. У цьому випадку психічний стан, супроводжуваний втому, викликаний останньою, з відомою долею спрощення можна визначити як біогенний. Тоді потребу (нагальність) виконання діяльності, яка наявна в даний момент, слід розглядати як соціогенну мотивацію, оскільки

мотиви трудової діяльності – це системний прояв соціальної активності індивіда.

Можливість продовження діяльності на протигагу біогенним мотивам тим вища, чим складніша і, значить, цікавіша вона для особистості. Найвищий (складний) соціогенний мотив виявляється більш діяльним у подоланні ситуативних біогенних нахилів і потягів людини.

Суперечливість життєвих задач, що виникають у діяльності суб’єкта, призводить до появи і більш складних конфліктних взаємовідносин між соціогенними і біогенними мотивами, вирішення яких здійснюється на особистісному рівні зумовленості поведінки.

Мотиви особистості (свідоме, творче ставлення людини до дійсності), котрі становлять якісно нову стадію розвитку соціальної мотивації, дозволяють переборювати “антагонізм” нижчих рівнів мотивів. У зв’язку з цим вивчення природи мотивації особистості має важливе значення для розробки вчення про рівні детермінації психічного і розробки конкретних способів управління навчанням і вихованням особистості.

Аналітичне вивчення психоактиваційної проблеми та історії розробки категорії мотиву показує, що вихідним теоретичним положенням про психологічну природу мотивів є те, що на всіх рівнях детермінації психічного їх загальною особливістю виступає спонукальна, “енергетизуюча” функція у поведінці людини. Ця особливість мотивації неподільна від інформаційної і регулятивно-практичної сторін психічної реальності.

Мотив характеризується предметністю (спрямований на предмет і викликаний предметом), вибірковістю (його спрямування варіює залежно від попередньої історії розвитку і ситуативного стану конкретного суб’єкта, зумовленого особливостями його взаємодії з об’єктом), цілісністю (динаміка і стрімкість мотиву мають системну природу). Ці особливості характерні для мотиваційної сфери психіки у цілому, досить чітко розпізнаються вже при аналізі біопсихічного рівня мотивації.

Мотив на різних рівнях детермінації поведінки (біопсихічної, соціопсихічної, особистісної) завжди є виразом діалектичної єдності зовнішнього і внутрішнього, інтеріоризованого та екстеріоризованого. Інакше кажучи, мотив – це продукт та умова співвіднесення зовнішнього і внутрішнього середовищ, потреби і предмета її задоволення (біопсихічний); результат і передумова присвоєння заданих ззовні соціальних цінностей (соціо-

психічний); наслідок і вирішальний фактор породження у процесі творчої діяльності суспільно значущих продуктів (особистісний). Соціальні та особистісні (творчі) мотиви виникають не під час нічим неопосередкованої взаємодії суб'єкта й об'єкта, вони опосередковуються системою суспільних цінностей та орієнтацій.

Визнаючи об'єктивованість мотивів у продуктах духовної творчості, потрібно мати на увазі те, що реально функціонують мотиви лише у процесах упредметнення і розупредметнення культурно-історичних цінностей, тобто вони існують у системі переживання суб'єкта (актуально або потенційно як психічні властивості-ознаки афективно-мотиваційної сфери).

Мотиви на різних рівнях активності поведінки – це настільки специфічні утворення за своєю природною структурою, генезисом і характером внутрішньорівневих зв'язків, що доцільно описувати їх в особливих категоріях.

* * *

Аналіз загальних тенденцій розробки психогностичної, психопрактичної, психоактиваційної методологічних проблем показує, що у їх розвитку умовно виділяються два періоди – докатегоріальний і категоріальний.

Категоріальний аналіз цих проблем дав змогу виявити в найбільш загальних контурах наявність ієрархічних “нашарувань” у тих гранях психічної реальності, які зафіксовані в категоріях образу, мотиву, дії. Кожне “нашарування” має свою якісну специфіку, а тому для його адекватного опису потрібно розробити спеціальний категоріальний апарат й особливу психологічну термінологію. Так, при розгляді пізнавального аспекту психіки використовувались терміни “чуттєвий образ” і “розумовий образ”. Практичний аспект психічної реальності потребував використання для його характеристики термінів “психофізіологічна дія” і “психосоціальна дія”. “Біопсихічна мотивація”, “особистісна мотивація”, “соціопсихічна мотивація” – такий термінологічний апарат опису спонукального аспекту психічного.

Напевно є сенс зберегти в даному контексті за категоріями біопсихічного рівня детермінації поведінки (чуттєвий образ, психофізіологічна дія, біопсихічна мотивація) терміни “образ”, “дія”, “мотив”. Що стосується позначення категорій, які описують вищі рівні активності поведінки, то їх передбачається розглянути у зв'язку з

аналізом закономірностей історичного процесу пізнання соціопсихічного та особистісного рівнів поведінки.

Категорії образу, дії, мотиву, оскільки вони використовуються для характеристики психіки тварин і у певних межах для опису психофізіологічних властивостей людини, можуть бути названі загальнопсихологічними категоріями, що відрізняються від таких категорій, як особистість чи спілкування, що відображають специфічно людські психічні особливості.

Що ж спорідненого в образі, мотиві і дії? Адже вони описують один і той же рівень спричинення поведінки. Загальними “формальними” особливостями чуттєвого образу, психофізіологічної дії, біопсихічного мотиву є предметність, вибірковість, цілісність, константність, які розглядалися при аналізі кожної категорії. Звертаємо увагу на “тотожність” рис психофізіологічної дії, чуттєвого образу, біопсихічної мотивації з тим, щоб визначити загальний напрямок пошуку об'єктивної основи взаємозв'язку загальнопсихологічних категорій. Ця “тотожність” виражає ту обставину, що мотив, образ, дія є не чим іншим, як різними “проекціями” одного “потoku” психічних явищ. Будучи гранями психічної реальності, образ, мотив, дія не можуть не мати єдиної “типології”.

Загальним у розвитку загальнопсихологічних категорій (образу, мотиву, дії) виявилось те, що на початкових етапах їх викристалізації у працях перших професійних психологів (а не природодослідників, котрі чітко слідували стихійно-матеріалістичній лінії) механізми і зміст фіксованих у цих категоріях сторін психічного життя розглядалися як суто внутрішні, суб'єктивні. Але ця обставина не впливала з внутрішньої логіки розвитку психології. Тут відобразився вплив соціально-ідеологічних факторів.

В історії психологічної думки спостерігається певна послідовність у розробці загальнопсихологічних категорій. Спершу в теоретичних та експериментальних дослідженнях нагромаджувалися знання, які привели до виділення категорії образу. З деяким зміщенням у часі відбулося втягнення в коло експериментальних досліджень тих граней психіки, які були зафіксовані в категорії дії (психофізіологічній). Останньою із загальнопсихологічних категорій була виділена категорія мотиву.

Що зумовило закономірну послідовність у розробці загальнопсихологічних категорій?

Якісна специфіка різних граней психічної реальності чи якісь “екстеропсихологічні” фактори спричинили послідовність їх вивчення? Вже відзначалося, що тут виявилось складне переплетіння факторів “внутрішньої” і “зовнішньої” логіки розвитку психології і, зокрема, опосередкований вплив характеру загальносвітоглядних установок та їх заміни в ту чи іншу епоху на послідовність розробки тих чи інших аспектів психіки. Раціоналізм Нового часу не міг не вплинути на розуміння предмета психології, що відобразилося у виборі психологами “зони” дослідження. Це чітко простежується в добре відомій інтелектуалістичній спрямованості психології XVIII – кінця XIX століття, у якій предмет психологічних досліджень “редукувався” до пізнавального, образного аспекту психіки. Через це категорія образу “відтіснила” в мисленні психологів інші психологічні категорії.

Філософія активізму, яка почала пізніше витіснити споглядальний раціоналізм минулих десятиліть, виступила як методологічний і світоглядний “стимул” розробки категорії дії. Під впливом різноманітних варіантів філософії дії (прагматизму, операціоналізму) розпочинається інтенсивне вивчення практичного аспекту психіки. Дух практицизму капіталістичного світогляду початку XX століття відобразився на трактуванні у психологічних концепціях категорії дії і психопрактичної проблеми.

Зміщення уваги з дослідження “засобу результату” на вивчення мети діяльності, які спостерігалися у період утвердження аксіологічних тенденцій у філософії, викликало певну переорієнтацію у проблематиці психологічної науки. Цільовий підхід до аналізу дійсності опосередковано вплинув на включення в коло психологічних досліджень мотиваційної сфери психіки і тим самим сприяв розробці категорії мотиву в психології. Отже, послідовність висунення і розробки загальнопсихологічних категорій спричинена взаємодією зовнішніх та внутрішніх факторів логіки розвитку науки.

Розділ VII ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА І КАТЕГОРІЇ, ЩО ФІКСУЮТЬ СУСПІЛЬНО ЗУМОВЛЕНИЙ РІВЕНЬ АКТИВНОСТІ ПОВЕДІНКИ

У колі методологічних проблем психології чільне і відповідальне місце займає **психосоціальна проблема** – *питання про наявність*

соціального у психіці окремої людини. Від характеру вирішення цього важливого методологічного питання залежить вибір підходів до розв’язання багатьох теоретичних та науково-прикладних проблем. Оскільки нині проблема людини стає загальнонауковою, то природно, що й питання про специфіку психіки людини та її відношення до зовнішнього світу набуває важливого значення не тільки для психології, а й для інших людинознавчих наук. Але у розробці методологічних проблем у сучасній психології помітна явна диспропорція. Якщо психофізіологічній проблемі присвячено багато публікацій, серед яких є низка монографій, то психосоціальна проблема “розчинена” у дослідженнях із загальної та соціальної психології і навіть не ставиться як спеціальна методологічна проблема на кшталт психофізіологічної. Між тим в історії психологічної думки є цінні спроби її вирішення, які заслуговують критичного аналізу і подальшої їх розробки. Обмежимося у даному разі переважно оглядом досліджень із цієї проблеми в зарубіжній та вітчизняній психології у зв’язку з аналізом тенденцій розвитку категоріального ладу психології.

Психосоціальна проблема має такі аспекти, як питання: про співвідношення біологічного та соціального у психіці людини; про співвідношення колективного та індивідуального у психологічній структурі суспільного індивіда; про відношення психіки людини та інструментів (знарядь праці і знаків), у яких вона моделюється і за допомогою яких формується (психоінструментальне питання). Нині, в умовах науково-технічного прогресу, психоінструментальне питання перетворюється у самостійну психокібернетичну проблему, суть якої полягає у з’ясуванні відношення психіки до її кібернетичних моделей.

Виділені аспекти психосоціальної проблеми взаємопов’язані, але в історії психології розглядалися переважно ізольовано один від одного. Тому проаналізуємо, як розроблявся кожний з них окремо. Спершу уточнимо традиційне формулювання одного з аспектів психосоціальної проблеми – питання про відношення біологічного та соціального у психіці людини.

У сучасній науці психічні явища розглядаються як невіддільні від біологічної та соціальної форм руху матерії. Психічне, як відомо, не існує самостійно, воно є атрибутом, а не субстанцією. Психічне саме задіяне в більш широкі системи – біологічну та со-

ціальну – і виступає за певних умов їх атрибутом. Оскільки за своїм обсягом поняття “біологічне” та “соціальне” ширші, ніж поняття “структура психіки”, то їх не можна включати в останнє. Тому вираз “біологічне та соціальне у структурі психіки” є неточним. Це зауваження не стосується самої постановки питання (мовиться про його формулювання), яке дає привід для суджень про “відособлення”, психічного, проти яких рішуче виступав ще І.М. Сеченов.

Психічне, будучи атрибутом соціальної чи біологічної форм руху матерії, причинно зумовлюється різними апсихічними факторами. Якщо психіка – атрибут, а не субстанція, то не може бути й мови про особливу психічну причинність, тобто виведення причинної зумовленості психіки з неї самої. В історії психології ідеалістичне вчення про так звану психічну причинність повністю себе скомпроментувало, хоча спершу в концепції Лейбніца доречно акцентували увагу на важливості вивчення власне психологічних закономірностей. Критика психологами цього вчення аж ніскільки не ущемляє положення про активну роль психічного у життєдіяльності людини. Дійсно, психічне – важливий регулятор діяльності людини, проте було б помилкою називати його першоджерелом поведінки. Психіка є детермінантою поведінки не сама собою, а як елемент, атрибут більш складних систем – біологічної та соціальної. Точнішими й адекватнішими предмету дослідження були б терміни “біопсихічні” і “соціопсихічні” детермінанти поведінки. Доцільно було б замість виразу “співвідношення біологічного та соціального у структурі психіки” користуватися виразом “співвідношення біопсихічних та соціопсихічних детермінант”, розуміючи останні як психічні структури, які зумовлені переважно біологічними чи соціальними чинниками. Уточнення термінів має й інший підтекст: підкреслюється, що мовиться не про співвідношення біологічного (фізіологічного), психічного і соціального, а про взаємодію різних рівнів спричинення-детермінації самого психічного.

Тому загальноприйняте і звичне формулювання “співвідношення біологічного і соціального у структурі психіки” не зовсім точне, оскільки у психіці співвідносяться не біологічне і соціальне, а психічні структури, які спричинені переважно біологічними чи соціальними факторами.

Зазначені аспекти психосоціальної проблеми протягом історії психологічної думки

розроблялись дослідниками з різних методологічних позицій. Тому дослідження історії розробки психосоціальної проблеми та методів її аналізу передбачає критичний розгляд методологічних засад тих концепцій, у яких вона була представлена.

Одними з перших у наївній, зачатковій формі питання про співвідношення суспільного та індивідуально-психічного поставили софісти у стародавній Греції, які звернули увагу на визначальну роль взаємодії суб'єкта не з природою, а з іншими людьми, суспільством. Це протиставлення природного та суспільного, спрямоване на виявлення специфічних особливостей кожного з них: якщо природно зумовлене є типовим (та обов'язковим) для всіх людей, то суспільне має відносну і суто історичну цінність.

Софісти надавали важливого значення освіті у формуванні сукупності людських здібностей. Водночас вони підкреслювали активну позицію людини щодо моралі, культури, суспільних інститутів, схилившись іноді до думки, що останні є продуктами людської творчості. Нерідко вони скочувалися на позиції крайнього індивідуалізму, який не проводить чіткої межі між моральною творчістю і свавіллям. При різноманітності підходів у софістів основним способом мислення був релятивізм.

Головно через спрямованість на аналіз окремих аспектів психосоціальної проблеми у софістів стихійно складається система прийомів аналізу (і впливу) на інших людей. Так, Горгіас радив керувати людьми за допомогою слова, а Протагор використовував навідні запитання задля спрямування процесу мислення співбесідника відповідно до свого задуму. Ці прийоми софістів стали провісниками знаменитої сократівської бесіди.

Якщо софістів цікавила проблема зв'язку людини і культури, природного і суспільного, то Сократ звернув увагу саме на внутрішній світ людини, на її пізнавальні та моральні риси і можливості. Завданням проникнути у внутрішній світ з тим, щоб змінити його у бажаному напрямку, відповідав метод Сократа – *мистецтво іронії, маєвтики*. В маєвтичній процедурі істина не мислилась як наявна в закінченій формі. Сократ своїм мистецтвом бесіди прагнув через серію запитань, адресованих співбесіднику, визначити його реальні можливості, а згодом серією інших “провокуючих” питань наштовхував на такий спосіб розв'язку проблеми, що виявлявся діаметрально про-

тилежним вихідним уявленням диспутанта. Уявлення Сократа про сутність людини сприяли виробленню відповідного методу (маєвтики), який довгий час привертав і привертає увагу психологів та педагогів.

У маєвтичній процедурі Сократа вирізняються дві стадії: а) зондуюча і “руйнівна”, б) формуюча. Не без деякої модернізації суті маєвтики скажемо, що вона являла собою у виконанні Сократа формувальний блиц-експеримент, у якому стадія подолання обмеженості поглядів співрозмовника (“деформувальна”) переважала над власне “формуальною”. На думку К. Маркса, сократівську іронію слід розуміти як “діалектичну пастку, за допомогою якої звичайний здоровий глузд змушений вийти з усілякого свого закріплення і дійти – не до самовдоволеного всезнайства, а до іманентної йому самому істини, – ця іронія є не що інше, як форма, властива філософії у її суб’єктивному відношенні до звичайної свідомості”¹²⁰. Зосередженість уваги на психосоціалній проблематиці сприяла пошуку Сократом адекватного методу її розробки. Прообразом такого методу стало мистецтво іронії, маєвтики як своєрідне наближення до соціопсихічного формувального експерименту.

Незвичайний прогрес наукового знання у стародавній Греції при незначних його логіко-наукових передумовах пояснюється тим, що людина ставилась у центр світобудови і розглядалась як “міра речей” (Протагор). “Та обставина, що уявлення про найбільш високий ступінь розвитку матерії застосовувалися старогрецькими мислителями для витлумачення нижчих її ступенів, що для них “анатомія людини” була ключем до “анатомії природи” ...краще за все пояснює феномен старогрецької науки, яка досягла таких разюче глибоких і правильних результатів за допомогою одних лише умоглядних методів”¹²¹.

Уявлення про спричиненість поведінки особи та її внутрішнього світу взаємодією з іншими людьми були надійним підґрунтям для розробки вчення про активну суспільну природу людини. Але ці уявлення в епоху середньовіччя або були відкинуті, або в них були збережені лише ідеалістичні моменти.

У представників механістичного детермінізму, що утверджувався в боротьбі зі схоластичною філософією середніх віків соціальна зумовленість поведінки людини (та її психічних рис) розумілась як суто зовнішня, залежна від дії (впливу) якогось стороннього агента. Такими механічно діючими силами,

що однозначно визначають соціальну спрямованість поведінки людини, розглядались держава і церква.

Якщо перша спричиняє поведінку відверто примусово, то друга допускає видимість вибору суб’єктом духовних і мирських цінностей. За Гоббсом як яскравим представником механодетермінізму, канони моралі, які задають “траєкторію” дій індивіда, не є здатностями ні душі, ні тіла. Вони виникають і мають сенс лише у якійсь спільності людей. Індивідуально-психічне не має, згідно з логікою механодетерміністів, своєї внутрішньої логіки розвитку, своїх законів організації поведінки: все задано ззовні.

З утвердженням біопсихічного детермінізму змінюється тлумачення взаємозв’язку соціального та індивідуально-психологічного. Вперше суспільство розглядалось як певний біологічний організм, а сім’я – як його найдрібніша клітина, в концепції О. Конта, котрий за вихідне у спричиненні психічних актів брав процес взаємодії (а не односторонньої дії, як у механістичному детермінізмі) індивіда з іншими людьми. Але ця взаємодія розумілась як така, що базується не на трудових виробничих відносинах, а на адаптивно-присосовних.

Аналіз питання про співвідношення природного, біологічного і суспільного у психіці окремого індивіда здійснюється О. Контом на ідеалістичних засадах. І хоч учений твердить про первинність соціальних феноменів відносно індивідуальних фактів свідомості, ця “первинність” задається не через соціально-економічні стосунки, а шляхом органічного, спадкового наслідування.

Визнати людину соціальною істотою – цього замало для правильного розуміння її сутності. Треба вказати джерело соціальності. Так, хоча Конт вважав людину соціальною істотою, але соціальне трактував як продукт еволюції біологічного, як таке, що є вродженим, фізіологічно успадкованим. Саму психологію як науку, оскільки в ній використовується ненауковий метод інтроспекції, Конт позбавив прав на існування, а її предмет механічно розділив між фізіологією та соціологією. Звідси і йде імпульс поділу психології на фізіологічну та соціологічну (“психологію народів” за В. Вундтом). Г. Спенсер поглибив це протиставлення предмету двох психологій. Соціальність психічного (“почуття соціального”) він тлумачить у контексті контівської методології як таке, що розвивається у філогенезі і переда-

ється в індивідуальному розвитку за спадковістю. Відтак соціальність психіки людини виводиться Контом і Спенсером з надуманих біологічних передумов. Саме звідси бере свій початок традиція, поширена в сучасній психології зарубіжних країн, – біологізувати соціальність психіки особистості (А. Маслоу, Г. Саллівен), розглядати її як біологічно зумовлену властивість людини, її родову ознаку. А звідси суспільство стає немов би похідним від людини, вторинним щодо особи.

З конкретно-наукових позицій психосоціальна проблема і категорія спілкування спершу розроблялись у зв'язку з дослідженням явищ гіпнозу і сугестії. “У гіпнозі, навіюванні міститься, хоча і в незвичайній формі, елемент соціально-психологічних зв'язків. Ефект вилікування, що досягається завдяки навіюванню, також пояснюється лише психологічним впливом однієї людини на іншу, а не особливим “магнетизмом”, флюїдами чи іншими психологічними агентами, як це здавалося на світанку вивчення гіпнотизму. Вплив однієї людини на іншу (що передбачає готовність особистості, яка зазнає впливу, прийняти його, тобто відповідну мотивацію) – це особливий аспект психічної реальності, що не співпадає з іншими її гранями”¹²².

Питання про співвідношення біопсихічних і соціопсихічних детермінант (біологічного та соціального у психіці людини) нерідко вирішувалося з хибних позицій – біологічного редукціонізму. Виявлені у результаті досліджень форм співжиття тварин психологічні закономірності переносились із зоопсихології на терен психології суспільного індивіда. Зокрема, поведінку людини намагалися пояснити, виходячи з уявлень про механізми наслідування, виявлені у поведінці тварин. Так, Г. Тард прагнув вивести соціальну зумовленість поведінки із наслідування як гіпотетичної основи соціально-психологічних зв'язків. Нічого нового не дало й уточнення, зроблене Д. Болдуїном, який виділив два види успадкування – природне і соціальне, що своїм механізмом має наслідування. Відомо, що останнє сприяє відтворенню видового досвіду, а не його розширенню і збагаченню соціальними зразками діяльності. Наслідування – це “загальна”, спільна поведінка, а не суспільна, яка передбачає індивідуалізацію дій у системі колективної діяльності.

Е. Дюркгейм і представники французької соціологічної школи у психології аналізували інший аспект психосоціальної проблеми – питання про співвідношення колективного

та індивідуального. Якщо софісти підкреслювали значення соціального для виникнення варіативності індивідуальних особливостей поведінки, а природне вважали основою загальнолюдських рис, то Дюркгейм, у спотвореній формі відображуючи реальні процеси нівелювання особистості в капіталістичному суспільстві, виходив із протилежних уявлень: “В кожному з нас... є дві свідомості: одна спільна для нас зі всією нашою групою, яка, отже, репрезентує не нас самих, а суспільство, що живе і діє в нас, інша – навпаки, репрезентує те, що в нас особисте й особливе, що робить з нас індивідів”¹²³. “Особисте” й “особливе” – це біологічно зумовлене, позасоціальне. Соціальне подане в нас, але характеризує не “нас самих”, а тільки суспільство. Воно нав'язане поодинокій природній істоті. Колективне та індивідуальне у психіці людини мисляться Дюркгеймом як два антагоністичних джерела. Дуалізм колективного та індивідуального обґрунтовано ним у руслі гностичної проблеми як відношення у свідомості та між свідомостями. Дюркгейм і його послідовники намагалися подолати орієнтацію на біопсихічний детермінізм з тим, щоб утвердити соціопсихічний індетермінізм. Вихідним у трактуванні психіки людини є її соціальність... без матеріальності.

Показуючи, що індивід залежить від суспільства, Дюркгейм цю залежність убаचाє в примусовому нав'язуванні “колективних уявлень”, які, на його думку, повинні витіснити індивідуальні. “Колективні уявлення” за своєю природою не залежать від соціально-економічних процесів, від трудового акту. Натомість П. Жане переміщує обговорення цього питання у площину психопрактичної проблеми і, “на відміну від Дюркгейма, основним видом соціального зв'язку людей вважає не відношення їх свідомостей, а соціальну дію, яка розуміється як співробітництво, спільне виконання людьми практичних актів, котрі вимагають мовного спілкування між ними”¹²⁴. Проте і Жане не до кінця долає антагонізм індивідуального та колективного. Отож психологічні концепції, що не спирались на марксистську методологію, виявилися безсилим розкрити діалектику загального та індивідуального у психіці людини.

Якщо для ідеалістично зорієнтованої психології кінця XIX – початку XX століття в розгляді питання про співвідношення колективного та індивідуально-психологічного

вихідною тезою було твердження “соціальність без матеріальності”, то для поодиноких дослідників психоінструментального питання основною тезою стало положення “інструментальність без соціальності” (Л. Нуаре, Л. Гейгер).

Зазначаючи, що “фізіологічно людина може бути пояснена тільки її діяльністю з виготовлення знарядь праці”, що “принцип взаємності – впливу знарядь праці на людину і людини на знаряддя праці – повинен і тут, як й у всіх інших питаннях, бути нам компасом”¹²⁵, Л. Нуаре намагається показати не стільки соціально-економічні та соціально-психологічні зміни, які спричиняє застосування людиною знарядь праці, скільки психофізіологічні зрушення у процесі її діяльності.

При обговоренні питання про знаряддевий, опосередкований характер психіки людини ігнорувалась зумовленість “знаряддевості” реальними соціально-економічними відносинами в суспільстві. Знаряддевість, інструментальність психіки розглядалась як продукт індивідуальної творчості (навіть коли і припускався вплив взаємодії з іншими людьми), а не як суспільно-історичне утворення. Інструментальність (знаряддевість і знаковість) психіки бралася позаісторично. Підкреслюючи предметний характер спілкування, зазначимо, що жоден упредметнений суспільний продукт не розупредметнюється в індивідуальному розвитку людини поза процесом спілкування з іншими людьми. Як правильно зазначає О.М. Леонтьєв, “досягнення історії розвитку людських здібностей не просто дані у втілюючих їх об’єктивних явищах матеріальної та духовної культури, а лише своїми здібностями, “органами своєї індивідуальності” людина повинна вступити в контакт з явищами навколишнього світу через інших людей, тобто у процесі спілкування з ними”¹²⁶.

Соціалбігевіоризм (Д. Мід), визнаючи роль спілкування при використанні знарядь, останні зводить до конвенціональних знаків. Звідси – знаки і, отже, самі речі постають як продукт розумових (інтелектуальних та лінгвістичних) конструкцій суб’єкта спілкування. Зі свого боку, знаки зводяться до оперування внутрішніми значеннями, які створюють самі речі. Описуючи лише зовнішні прояви свідомої поведінки суб’єкта, соціалбігевіористи відчують внутрішній зміст свідомості, суб’єктивізуючи предметний світ.

Серед власне гносеологічних бар’єрів, що виникають у процесі дослідження соціопси-

хічного рівня детермінації поведінки, найпоширенішим є механістичне перенесення методів та методик, які були успішно апробовані при вивченні інших рівнів спричинення, на соціопсихічний (наприклад, умовно-рефлекторні методики застосовувалися до вивчення колективів – так звана “колективна рефлексологія”).

З підвищенням у кінці ХІХ – на початку ХХ століття інтересу до пізнання закономірностей суспільних явищ у психології набуває актуальності вивчення заданості соціально-історичного в індивідуально-психологічному. В зв’язку з поширенням неокантіанських уявлень про принципову несумісність методів природничих та суспільно-історичних наук стало дискутуватися питання про сферу застосування лабораторного експерименту в психології і про перспективи використання емпіричних і кількісних методів у пізнанні соціопсихічних детермінант поведінки. В. Вундт різко протиставив фізіологічну психологію і “психологію народів” та відповідно методи лабораторного експерименту і так званій “народнопсихологічний” метод. Сферою застосування першого він вважав нижчі психічні функції (відчуття, сприймання, пам’ять, прості почуття), вищі ж функції мають вивчатися за продуктами духовної творчості, які розглядались у відриві від матеріальних умов їх “виробництва”. Соціально зумовлені рівні психіки начебто, за Вундтом, не можна вивчати експериментальним шляхом.

Поживним ґрунтом для подібних ідеалістичних спекуляцій у визначенні сфери застосування експериментального методу було прямолінійне слідування окремими представниками матеріалістичної психології ідеалу природничо-наукового пізнання у вивченні соціально зумовленого рівня психіки та універсалізація окремих експериментальних психофізіологічних методик. Експериментальне дослідження соціопсихічного рівня детермінації поведінки, окрім гносеологічних та ідеологічних бар’єрів, нашоухується ще на етичні та аксіологічні обмеження у використанні експериментальних процедур. Ігнорування якісної специфіки соціопсихічного експерименту, що виявилось у механічному перенесенні принципів побудови психофізіологічного експерименту на вивчення природи соціально спричиненого рівня психіки, не могло не позначитись негативно на загальному прогресі психологічного пізнання. Воднораз, як відзначав С.Л. Рубінштейн, “впровадження у психологію експерименту

не тільки озброїло її новим для неї, надзвичайно потужним спеціальним методом наукового дослідження, а й взагалі по-новому поставило питання про методіку психологічного дослідження в цілому, висунувши нові вимоги і критерії науковості всіх видів та окремих методів дослідного вивчення у психології”¹²⁷.

У процесі застосування експериментального методу до вивчення соціопсихічного рівня детермінації поведінки відбувалась деяка видозміна традиційних методів та методик дослідження (спостереження, бесіди та ін.). Починає розроблятися у віковій психології методика експериментальної бесіди (Ж. Піаже), прообразом якої стало мистецтво мавтики Сократа. В соціальній патопсихології використовується експериментальне спостереження, в загальній психології – експериментальне самоспостереження (О. Кюльпе). З розширенням сфери впровадження експериментальних методик питання про межі застосування експерименту в психології не стає менш дискусійним. Особливо гостро його ставили представники такого ідеалістичного напрямку, як “психологія духу”.

Союзниками В. Вундта у захисті концепції “двох психологій” та двох начебто несумісних методів психологічного дослідження були В. Дільтей та Е. Шпрангер. Але якщо Вундт шукав метод вивчення пізнавальної сторони духовного життя людини, то Дільтей і Шпрангер здійснили спробу проаналізувати природу психосоціальної мотивації поведінки і розробити адекватний метод її дослідження. Прагнучи пізнати закономірності одного і того ж рівня організації психічного життя, автори концентрували свої зусилля на вивченні різних його сторін – образної та мотиваційної. Помилка Е. Шпрангера, як і його однодумців, за зауваженням Л.С. Виготського, полягала у тому, що він намагався соціальну природу психіки конкретної людини тлумачити, “виходячи винятково з “духу” історичної епохи, надаючи цьому “духу” об’єктивне й незалежне існування”¹²⁸.

Критичний аналіз можливостей лабораторного експерименту здійснювався не тільки представниками індетерміністичного підходу до вивчення психічних явищ. Взявши за зразок метод об’єктивного спостереження, П. Жане з успіхом застосовував його в клінічних дослідженнях вищих соціальних форм дій людини. Жане прагнув зрозуміти дії людини як дії соціальні. У його конкретних дослідженнях чітко постала залежність дії від соціального оточення (наприклад, у бояз-

ливості як соціальній абулії). У своїх працях П. Жане розкрив можливість застосування об’єктивного спостереження і частково лабораторного експерименту в клінічних умовах при вивченні практичного аспекту соціопсихічної детермінації поведінки. Об’єктивні результати його наукової діяльності показали безпідставність тверджень В. Вундта, В. Дільтея та інших про принципову неможливість застосувати традиційні (лабораторні, клінічні) методи до вивчення соціопсихічних детермінант поведінки і про винятковість “культурологічних” методів дослідження.

Психосоціальні стосунки (спілкування) представлені не тільки в конкретно-психологічних ситуаціях безпосередньої взаємодії осіб (як у Жане, коли той методом клінічного спостереження вивчав психосоціальні аномалії), а й в історично опосередкованих формах взаємодії індивідів, що проступають у процесах упредметнення та розупредметнення продуктів суспільної творчості. Саме наявність опосередкованих форм спілкування (психосоціальних стосунків), які є зосередженням багатьох детермінаційних залежностей, породжує потребу розробки та використання нових специфічних методичних засобів.

Помітно збагатили розробку психосоціальної проблеми прогресивні французькі психологи А. Валлон, І. Мейерсон, Ж. Політцер. У їх працях здійснено спробу простежити перехід від предметної фізичної дії через психосоціальну – до мислення (А. Валлон), з’ясувати роль психосоціальних дій (“драми”) у становленні предметно-історичної сутності особистості (Ж. Політцер), розкрити психологічні особливості і механізми об’єктивації психіки особистості у продуктах її виробничої діяльності (І. Мейерсон). У цих дослідженнях знайшли подальшу розробку прогресивні елементи психологічної концепції П. Жане. Методологічною основою розробки психосоціальної проблеми є методологія історичного матеріалізму. Марксизм відкрив новий тип детермінації поведінки і заклав методологічні засади його конкретно-наукового пояснення.

Недостатньо обґрунтований аналіз категорій, що мають описувати суспільно-історично зумовлений рівень активності поведінки, пояснюється слабкою розробленістю психосоціальної проблеми. Це можна пояснити також тим, що методологія історичного матеріалізму не знайшла ще належного застосування у психологічній науці. Відомий французький філософ Л. Сев у книзі “Марксизм і

теорія особистості” зазначає, що “варто поміркувати над тим фактом, що до цього часу можливий внесок марксизму в психологію пов’язувався головним чином з діалектичним матеріалізмом – який, безсумнівно, не можна недооцінювати, – і значно меншою мірою з історичним матеріалізмом, який, проте, ще важливіший: це недвозначний вияв тенденції уявляти собі концептуальність у психології як залежну від категорії матерії – що правильно, – але менше як пов’язану з категоріями історії; так що навіть для марксистів, обов’язково варто це сказати, “Капітал” не постав ще як свого роду ключ до теорії особистості, і через це надміру великі надії покладали на фізіологію Павлова”¹²⁹. Ширше застосування принципів історичного матеріалізму разом з принципами діалектичного матеріалізму в розгортанні конкретних психологічних досліджень справді сприятиме змістовному аналізу вищих рівнів детермінації поведінки людини.

Соціально зумовлений рівень активності поведінки є набагато складнішим у структурному та функціональному плані, ніж психофізіологічний, який описується у трьох проаналізованих вище категоріях образу, дії, мотиву. А для адекватного відображення у системі психологічних знань вищого рівня активності людини треба розробити більш розгалужений категоріальний апарат. Історико-теоретичний аналіз дозволив виділити такі складові елементи останнього, як дві групи категорій, що описують особливості соціопсихічного рівня спричинення поведінки загалом та специфічні особливості окремих його аспектів.

Однією з категорій, що описує специфіку цього рівня загалом, є **категорія спілкування** (психосоціальні стосунки), виділена М.Г. Ярошевським. Як справедливо зазначає Б.Ф. Ломов, “було б невірно розглядати проблему спілкування тільки як таку, що належить лише соціальній психології”¹³⁰. У цій загальнопсихологічній категорії розкривається спосіб буття і прояву психіки на власне людському рівні. Зауважимо, що термін “спілкування” широко й неоднозначно використовується у сучасній психологічній літературі. Спілкування тлумачиться то як особлива форма діяльності поряд з працею та пізнанням (Б.Г. Ананьєв), то як аспект психіки, то як спосіб прояву психологічної організації одного з рівнів поведінки. Щодо погляду на спілкування як на форму діяльності зазначимо, що немає спілкування заради спілкування, тому що воно завжди

долучено прямо чи опосередковано до всіх видів людської трудової (виробничо-практичної, художньо-естетичної, науково-теоретичної) та дотрудової (предметно-маніпулятивної, ігрової, навчальної) діяльності.

Спілкування завжди має предметно-історичний контекст, предметний зміст, що “відливається” у продуктах діяльності, до якої воно із самого початку природно додано. Спілкування спершу виникає у трудовій колективній діяльності, у праці, що “є незалежна від усяких суспільних форм умова існування людей”¹³¹. І в подальшому воно невіддільне від спільної праці людей, навіть стосунки особистостей під час дозвілля неправильно було б розглядати як “чисте спілкування”: і в дозвіллі спілкування зберігає свою предметну віднесеність і постає як полегшена форма одного з видів діяльності (гри, навчання, праці) чи як підготовка до праці. “Спілкування являє собою не тільки засадничий, а й найбільш суттєвий соціально-психологічний аспект всякої діяльності”¹³².

Неприйнятним є і тлумачення спілкування як аспекту психіки, адже воно насправді пронизує не якийсь окремий бік, а всі грані та рівні поведінки. Точніше було б розглядати спілкування як суттєвий бік способу існування власне людського рівня активності поведінки. І категорія “спілкування” має розкрити психологічні особливості генезису і буття рівня соціально зумовленої психіки людини. Якщо психіка на рівні організму функціонує у процесі його взаємодії з живою природою, то індивід як соціальна істота проявляє себе в колективних формах діяльності, у процесі взаємодії з суспільною групою та олюдненою природою. Відтак пряме чи опосередковане спілкування – подільний компонент будь-якої людської діяльності.

Спілкування, у первісних своїх формах виступаючи як компонент й умова виконання будь-якої трудової діяльності, в окремих випадках набуває відносно самостійного характеру і функціонує як обмін соціальною інформацією. Але і в цьому разі воно, завдяки складним опосередкуванням, підпорядковано підготовці чи виконанню певного виду діяльності. До того ж спілкування охоплює і свою протилежність – *відособлення*. Адже людина “тільки в суспільстві і може відособлюватись”¹³³. Як слушно наголошує Б.Д. Паригін, “як уподібнення, так і відособлення – це різні сторони єдиного процесу спілкування й існують в органічному взаємозв’язку, взаємно доповнюючи і збагачу-

ючи один одного”¹³⁴. У певному аспекті можна розглядати відособлення як концентрацію сутнісних сил людини на певній формі діяльності, що спонукається референтною особою (групою). У такому разі відособлення – це не що інше, як непряме, опосередковане спілкування. Поняття “референтна група”, яким широко оперують у соціальній психології, можна продуктивно використати і в контексті загальнопсихологічної теорії, зокрема з метою пояснення психологічних механізмів детермінації відособлення індивіда як однієї з форм опосередкованого спілкування. Відособлення – це не перехід у поза-соціальне буття, а встановлення нового типу суспільного зв’язку (з референтною групою чи особою), який за формою відрізняється від соціальної взаємодії у реальній групі. Відособлення – це не тільки опосередкована комунікація з референтним об’єктом чи самокомунікація, а й відстрочене спілкування, котре підготовляє і передхоплює прямий соціальний контакт. Звісно, ми не торкаємося соціально-етичного боку сурогатів колективності та відчужених форм відособлення індивідів. Відособлення в даному контексті обґрунтовується лише як усталена, загальноприйнятна соціально-психологічна потреба, норма і форма суспільного контакту.

Врахування взаємозв’язку спілкування і відособлення може стати продуктивним при поясненні історичного генезису таких мисленневих операцій, як *узагальнення* та *абстрагування*. Свого часу Л.С. Виготський висунув продуктивне припущення про взаємозв’язок процесів спілкування й узагальнення, яке логічно було б доповнити судженням про єдність і процесів відособлення та абстрагування. Відособлення у певному розумінні можна розглядати як відволікання, “абстрагування” від соціального і предметного оточення, а саме абстрагування – як мислене “відособлення” від реальних зв’язків та залежностей. Опосередковано про це свідчить й етимологія слова “абстрактний” (латинське слово *trahere* означає тягнути, а префікс *abs* – у бік, тобто, тягнучи в бік). Російське слово “отвлеченный” походить від дієслова “волочь”, тягнути. Отож відособлення та “абстрагування” – умова і фактор “прориву” з наявної ситуації і “вихід” у майбутнє, вияв і детермінанта прогностичної функції свідомості.

Природа і механізм відображення дійсності суб’єктом на соціально зумовленому рівні активності поведінки описується в **категорії свідомості**, яку як власне психологіч-

ну виділяють О.М. Леонт’єв, К.К. Платонов, О.Г. Спіркін¹³⁵. Конкретно-психологічним змістом ця категорія наповнювалась у дослідженнях явищ свідомості, проведених на основі діалектико-матеріалістичної методології видатними вітчизняними психологами П.П. Блонським, Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, Д.Н. Узнадзе, які розкрили ієрархічну та системну природу свідомості як єдності інтелектуальних, афективно-спонукальних та вольових компонентів психіки людини.

Категорія свідомості безпосередньо пов’язана з виділеною і проаналізованою вище категорією “спілкування”, оскільки описувані в них явища усвідомлення (узагальнення) і комунікації (спілкування) об’єктивно утворюють два боки єдиного мисленнево-комунікативного процесу. Ці явища перебігають у колективній (а не просто спільній й одночасній) діяльності, у якій суспільно розподілені між індивідами окремі виробничі акти, коли “багато рук бере участь одночасно у виконанні однієї і тієї самої неподільної операції”¹³⁶.

Найпростіші форми суспільного розподілу праці передбачають як спілкування індивідів з огляду на нагальність ідеально і реально, предметно співвіднести індивідуалізовані завдання і майбутні результати їх виконання, так і усвідомлення останніх як складових елементів єдиного трудового, колективного процесу. Свідомість споконвічно пов’язана з узагальненням саме завдяки праці, колективній діяльності, а не завдяки будь-яким формам спільного існування людей.

Свідомість – це соціально-психологічний механізм регуляції поведінки індивіда, який зароджується в умовах колективної діяльності і передбачає спілкування (психосоціальні стосунки). І навпаки: спілкування передбачає усвідомлення (узагальнення). Механізми свідомої поведінки виявляються як у регуляції предметних, трудових операцій, так і соціальних взаємовідносин особи з іншими людьми. Адже відношення індивіда до виконуваних трудових актів чи ухиляння від них опосередковано його ставленням до дій членів свого колективу.

Спільна трудова діяльність, суспільно розподілена між членами колективу, є об’єктивною основою взаємозв’язку спілкування і свідомості та відповідних категорій психології, що виконують специфічні пояснювальні функції. Категорія “свідомість” розкриває психологічну характеристику змісту і механізмів відображення дійсності

на соціально зумовленому рівні організації поведінки. Категорія спілкування (психосоціальних стосунків) відображує об'єктивні зв'язки індивіда із соціальною групою, які представлені у його психіці в особливих формах, що принципово відрізняються від форм, породжуваних суб'єктно-об'єктивними залежностями у системі "організм-середовище". Але категорія "свідомість" співвідноситься не тільки з категорією "спілкування".

Свідомість людини діалектично пов'язана з несвідомими формами діяльності. Для адекватного відображення в категоріальному апараті психології суспільно-історично зумовленого рівня активності поведінки варто, поряд із свідомістю, і несвідоме розглядати як особливу категорію, що описує специфічні властивості зазначеного рівня.

В історії природничо-наукового пізнання несвідоме психічне тлумачилось переважно як спричинене таємничими біологічними факторами, як прояв невідконтрольних свідомості прихованих психофізіологічних потенцій людини. Несвідоме відносили до спонтанних форм вияву замаскованої "тваринної" природи людини і розглядали як щось вороже суспільним нормам, що нав'язуються особистості ззовні. Відносини між несвідомим (біологічно зумовленим) і свідомістю (соціально детермінованим) описувались у термінах "конкуренція", "антагонізм". Типовим зразком такого тлумачення є вчення класичного психоаналізу про несвідоме та свідомість.

Психологам марксистського зорієнтування було потрібно показати як соціальну зумовленість несвідомого, так і якісну специфіку його проявів на рівні індивіда та особистості. Адже, як відмічали ще на початку ХХ століття, склалися три групи психологічних напрямків, які "зондували" один з рівнів (форм) несвідомого психічного. "Перша група стверджує, що підсвідоме – це духовне життя розвинутої реальної особистості, що перебуває у глибині свідомого "Я"... Друга група стверджує: підсвідоме має психічний характер, але не утворює органічної єдності, воно складається з ідей, але спочатку вони не утворюють особистості... Нарешті, третя група стверджує, що підсвідоме – підкладка аномальних явищ, тотожна з тією діяльністю, яка лежить в основі звичайних процесів пам'яті, уваги та ін., підсвідоме зовсім не має психічного характеру, а є фізіологічним мозковим процесом"¹³⁷.

Ці три групи напрямків у спотвореній формі відобразили наявність трьох рівнів (форм)

несвідомого – організового (біогенного), індивідного (соціального, що, зокрема, виявляється в явищах сугестії-контрсугестії як специфічних формах соціальної адаптації) та особистісного (творчо-інтуїтивного), хоча в кожному окремому випадку несвідоме одного рівня розглядалось як несвідоме взагалі. Суттєвим недоліком цих напрямків було те, що окремі якісні форми прояву несвідомого ототожнювалися з несвідомим у цілому. Виявлені закономірності інтуїції, біогенного чи соціогенного несвідомого екстраполювалися на всю гаму виявів несвідомого психічного. Уявлення про порівневу організацію несвідомого, його іманентну віднесеність до свідомості були чужими різним інтерпретаторам несвідомого, які ігнорували методологію діалектичного матеріалізму.

У вітчизняній психології несвідоме розглядається не як "поверх" чи "підвал" в ієрархічній структурі психіки, а як неподільний компонент свідомої діяльності людини на всіх її рівнях організації. Зокрема, у працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе було показано, що свідомі форми відображення дійсності функціонують єдино з несвідомими. Збагачення свідомих компонентів психічної діяльності є водночас розширенням і поглибленням змісту несвідомих компонентів. Отож свідоме і несвідоме – це не взаємовиключаючі, а взаємодоповнювальні сторони у психічному житті людини, їх єдність конститується тим, що за змістом, механізмами функціонування і джерелами розвитку вони є суспільно-історичними феноменами. Ще Л.С. Виготський у ранній роботі "Психологія мистецтва" (1925 р.) зазначав, що "несвідоме не відокремлено від свідомості якоюсь нездоланною стіною. Процеси, що починаються в ньому, мають часто своє продовження у свідомості, і навпаки, багато свідомого витісняється нами у підсвідому сферу"¹³⁸. Не будемо надто критичними в оцінці доречності вжитого терміна "витісняється", оскільки важливо в даному випадку відзначити підхід Л.С. Виготського до вирішення питання про взаємовідношення свідомого і несвідомого психічного. Вивчаючи продукти художньо-естетичної діяльності, у яких реально об'єктивувався взаємозв'язок свідомого і несвідомого, учений розпочав пізнання несвідомого саме як психосоціального феномена. Дослідження несвідомого не протиставляється вивченню свідомості, їх зв'язок розглядається як вихідний момент. "Через свідомість, – писав Л.С. Виготський,

– ми проникаємо в несвідоме, ми можемо певним чином так організувати свідомі процеси, щоб через них викликати несвідоме”¹³⁹. Загалом у “Психології мистецтва” здійснена спроба тлумачити природу несвідомого психічного у рамках не психофізіологічної, а психосоціальної проблеми. Несвідоме чи не вперше в історії психології трактувалось не тільки і не стільки як біологічне за суттю і за походженням, скільки як соціальне генетично і функціонально. У форматі цього мистецтва розумілось як “соціальне розрішення несвідомого”. Хоч цей підхід не набув поширення у психології, однак про його перспективність у поясненні несвідомих форм психічного життя свідчать нові спроби трактувати несвідомі компоненти психіки як похідні від соціально-психологічних і соціально-логічних факторів. Так, Л. Сев відзначав, що неусвідомлене (підсвідоме), з яким ми зустрічаємось у розвинутої особистості (такий спосіб організації поведінки, який належить як до особистості, так і до суспільного індивіда), менш за все може розглядатись як “нейрофізіопсихологічний факт”, як проста відсутність свідомості. Він підкреслює соціальну природу несвідомого і джерело його виникнення в капіталістичному суспільстві: “над фундаментальними структурами розвинутої особистості панує вихідна реальність позитивного підсвідомого: соціальна ексцентрація людської сутності. Ця ексцентрація... означає, що неясність суспільних відносин засадниче первинна щодо відповідної неясності конститутивних відносин особистості”. Підсвідоме “супроводжує розвинену особистість як таку і без кінця впливає з об’єктивних характеристик соціального кругообігу її актів”¹⁴⁰.

Джерело несвідомого слід шукати, за Севом, не в надрах психофізіології, а в “неясності суспільних стосунків”, які зумовлюють ілюзорність відображення соціальної дійсності. Якщо Л. Сев намагається показати зумовленість неусвідомлюваних компонентів психіки соціально-психологічними факторами, то М.Г. Ярошевський, уводячи термін “надсвідоме” для позначення логіки розвитку науки у творчості конкретної історичної особистості, показує детермінованість даних компонентів логіко-соціальними факторами. Ці дослідження підтверджують перспективність наміченого Л.С. Виготським тлумачення природи несвідомого. Відмітимо, що в усіх випадках автори підкреслено протиставляють своє розуміння несвідомого його

інтерпретації З. Фройдом. Торкаючись питання про функції мистецтва, Виготський відмічав, що через “соціальну цінність мистецтва соціальне одержує владу над нашим несвідомим”¹⁴¹. Виступаючи проти біологізації природи почуттів людини, учений намагався віднайти джерела їх “соціалізації”. Одним із таких джерел є мистецтво, яке здійснює “переплавку” найінтимніших індивідуальних почуттів, “соціалізує” емоційно-мотиваційну сферу психіки людини. Ця “переплавка почуттів поза нами здійснюється силою соціального почуття, яке об’єктивоване, винесене поза нас, матеріалізоване і закріплене у зовнішніх предметах мистецтва, що зробилися знаряддями суспільства”¹⁴².

Несвідоме на рівні індивіда та особистості у будь-яких сферах його прояву постає суспільно детермінованими специфічними факторами: у суспільній практиці – непізнаністю суспільних відносин (Л. Сев), у науковій діяльності – логікою розвитку науки (М.Г. Ярошевський), у художньо-естетичній діяльності – логікою суперечливих взаємовідносин форми і змісту художнього твору (Л.С. Виготський).

Сказане дає підстави розглядати несвідоме як особливу категорію психологічної науки, що починає викристалізовуватись в останній час. Свідомість і несвідоме утворюють діалектичну пару, що описує специфічні особливості психосоціального рівня детермінації поведінки загалом.

Виходячи з принципів положень діалектичного матеріалізму про залежність пізнання нижчих форм від осягнення природи вищих форм (“Анатомія людини – ключ до анатомії мавпи”¹⁴³), можна з певністю говорити про можливу субординацію методологічних проблем психології, зокрема про особливе місце психосоціальної проблеми. Її аспектами є питання про співвідношення соціального і біологічного у структурі психіки людини; про відношення колективного й індивідуального у психіці людини; психокібернетичне (психоінструментальне) питання. Причому через природу об’єкта свого дослідження домінує з-поміж інших методологічних проблем. Від характеру розв’язання саме психосоціальної проблеми залежить спосіб розв’язування психофізіологічної, психогностичної, психопраксичної проблем.

Визначивши відносно підпорядкування психосоціальної проблеми інших методологічних проблем психології, ми маємо і категорії психосоціальних стосунків, відособлення, свідомість, несвідоме розглядати як нерядо-

положні категоріям дії, образу, мотиву. Проте категорії *спілкування – відособлення, свідомості – несвідомого* не охоплюють багатоманітності специфічних проявів соціального зумовленого рівня психіки. Доречно вирізнити категорії, які б описували на новому соціопсихічному рівні детермінації поведінки аспекти психіки, раніше проаналізовані в категоріях образу, дії, мотиву. В історії психологічної думки формується спеціальний категоріальний апарат, що покликаний відобразити всі грані психіки індивіда. Так, окремі аспекти категорії психосоціального образу висвітлювалися психологічними напрямками, які спинялись на об'єктивації психічного у продуктах культурної творчості (Г. Штейнталь, О. Потєбня), а також французькою соціологічною школою. Категорія психосоціальної мотивації у спотвореній формі виступила в концепції присвоєння індивідами соціальних цінностей (В. Дільтей, Е. Шпрангер), у якій дістала фальсифікованої інтерпретації мотивуюча роль соціальних цінностей у психічному житті індивіда. П. Жане у низці праць торкається питань, пов'язаних з розробкою категорії психосоціальної дії. Його положення про “соціальну абулію”, про “співробітництво”, про місце дії у структурі психічних функцій дають певний матеріал для змістовного наповнення категорії “психосоціальної дії”. П. Жане спробував показати соціальний характер механізмів психічного, тобто соціальну природу регулятивного практичного аспекту психічного життя людини.

Критичний аналіз цих досліджень, здійснений Л.С. Виготським та його послідовниками, сприяв зміні погляду на загальнопсихологічні категорії образу, дії, мотиву. Було показано залежність змісту і динаміки мотивів від соціальних факторів, проаналізовано процес переходу від соціальних, “інтерпсихічних” структур до індивідуальних, “інтрапсихічних”. Усе це уможливує припущення, що на рівні індивіда слід оперувати термінами “психосоціальний образ”, “психосоціальна дія”, “психосоціальна мотивація”, які вже зараз виповнюють конкретним змістом, що дозволяє розуміти їх як специфічні психологічні категорії.

Соціальне у психіці конкретного індивіда постає як: а) система соціальних цінностей, що визначає інтенціональність поведінки суб'єкта; б) система соціального пізнавального досвіду, що структурує поведінку індивіда і служить засобом орієнтації в суспіль-

стві; в) система соціального практичного досвіду. Ці грані соціального у психіці людини мають досягатися в особливих категоріях психосоціальної мотивації, психосоціального образу і психосоціальної дії, які розроблялися у вітчизняній психології на основі методології історичного матеріалізму. Л.С. Виготський і його школа здійснили певні зрушення у трактуванні категорій образу, мотиву, дії, які розглядалися раніше як такі, що описують лише біопсихічний рівень поведінки. Зміна трактовки категорії образу в рамках психосоціальної проблеми полягала в підкресленні знакового, опосередкованого характеру пізнавальної діяльності людини. Знаковість когнітивних структур, як раніше відмічалось, розуміється Л.С. Виготським як їх соціальність та опосередкованість.

Категорія дії у концепції Л.С. Виготського набирає нового відтінку: вона підкреслює знаряддєвість, опосередкованість регулятивно-практичного аспекту психіки людини, а знаряддєвість – це перш за все вияв соціальності. Новизна підходу в розробці категорії мотиву полягала в тому, що мотивацію Л.С. Виготський намагався розглядати як таку, що залежить від соціального оточення і, насамперед, від суспільних культурно-історичних цінностей. Його аналіз природи і генезису інтересів як вищих культурних потреб особистості свідчить про виокремлення нового, більш високого “нашарування” в категорії мотиву – психосоціальної мотивації. Книга Л.С. Виготського “Педологія підлітка”, у якій здійснена спроба аналізу соціально-історичної природи людських цінностей як динамічних та енергетичних факторів генезису поведінки особистості, належить до числа праць, у яких окреслено основні лінії дослідження психосоціальної мотивації.

Аналіз результатів конкретно-психологічних та історико-теоретичних досліджень вітчизняних психологів показує можливість та важливість вирізнення особливого циклу категорій, що описують різні аспекти соціопсихічного рівня детермінації поведінки. За відсутністю більш вдалих термінів будемо користуватися, як і раніше, термінами “психосоціальний образ”, “психосоціальна дія”, “психосоціальний мотив”.

Психосоціальний образ знімає у собі основні характеристики чуттєвого (психофізіологічного) і набуває таких специфічних ознак, як знаковість, продуктивність, соціальність. Відображення дійсності на соціально зумовленому рівні поведінки має опосередкований,

знаковий характер. Цю його особливість переконливо розкрито в концепції Л.С. Виготського, про що мовилося раніше. Психосоціальний образ (відображення дійсності в мисленні, уяві, вербальній пам'яті) “обтяжений” матерією – мовленням як процесом використання індивідом мови, тобто системи соціальних знаків. Психосоціальний образ – продукт та умова перетворення проблемної ситуації, у якій на основі попереднього суспільного досвіду знаходиться щось нове, раніше невідоме. Саме у цьому й полягає його продуктивність. Соціальність мисленнєвого образу спричинена тим, що він не є породженням лише індивідуальної творчості особи, а виникає спершу як “інтерпсихічний”, перетворюючись згодом в “інтрапсихічний”, і в цій новій якості психосоціальний образ за механізмами функціонування і мотивами діяльності суб'єкта є суспільним утворенням.

Соціальність властива не тільки розумовому образу. Багатство і повнота відчуттів не властиві людям одвічно. Різноманітність чуттєвого досвіду виникає у процесі розупредметнювання людської сутності. “Лише завдяки предметне розгорнутому багатству людської істоти розвивається, а частково і вперше з'являється багатство суб'єктивної людської чуттєвості: музикальне вухо, око, що відчуває красу форми, – коротше кажучи, такі *почуття*, які здатні до людських насолод і які утверджують себе як *людські* сутнісні сили... *Виникнення* п'яти зовнішніх чуттів – це робота всієї всесвітньої історії, яка минула до цього часу”¹⁴⁴.

У вивченні закономірностей пізнавальної діяльності людини вітчизняна психологія виходить з положення про взаємозв'язок спілкування й узагальнення, комунікації і мислення: спілкування передбачає узагальнення, узагальнення, своєю чергою, залежить від спілкування, являє собою продукт інтеріоризації інтерпсихічної діяльності. Так, єдність процесів мислення і комунікації розкривається, зокрема, у розвитку пізнання світу дитиною: “Процеси узагальнення завжди виявляють чітку закономірну відповідність рівню розвитку дитячого спілкування. Розвиток спілкування й узагальнення йдуть пліч-о-пліч”¹⁴⁵. Конкретним утіленням цього взаємозв'язку є знак, що виконує подвійну функцію – спілкування й узагальнення. Продуктивність психосоціального образу – це його узагальненість, але узагальненість особливого роду, відмінна від узагальнення чуттєвого образу. Узагальнення психосоціального образу має абстрактно-понятійний характер.

Психосоціальній дії притаманний “інструментальний”, опосередкований характер, вона відрізняється від психофізіологічної дії продуктивністю, соціальністю. “Інструментальність” психічної дії людини полягає у підпорядкованості її програмі, що передбачає виконання низки “технічних” операцій, які не впливають прямо із самого об'єкта чи конструкції тілесного органу, а задані у навичках як засвоєних умінь на основі присвоювання соціального досвіду. “Інструментальність” дії об'єктивується у такій її іншій якості, як продуктивність. Застосування “обхідних”, опосередкованих операцій диктується потребою досягти принципових змін у об'єкті дії, реалізація чого надає дії ознаки продуктивності.

Різноманітні типи та способи соціального контакту можуть бути розглянуті з точки зору використовуваних семіотичних засобів у різних ситуаціях спілкування. Історія психологічної думки накопичила деякий матеріал, що дає підставу провести попередньо *класифікацію ситуацій спілкування*, виходячи з домінування певного засобу (знак, символ, сигнал) у конкретній комунікативній “мережі”.

Бігевіористичний напрям у психології, історичною заслугою якого визнається внесок у розробку важливих аспектів категорії дії, провів разом з тим аналіз ситуацій спілкування, що виникають у процесі практичної, а точніше, маніпулятивно-предметної діяльності. Так, основним засобом передачі інформації при спільній діяльності індивідів у практичних ситуаціях є сигнал. Сигнал – це спонук до дії, яка передається у формі певної тотожності позначуваного і позначуючого, певного співпадання зовнішньої сторони описуваних явищ зі змістом останніх. Проте бігевіоризм схематизував ці істотні особливості комунікативного циклу, який з'являється у практичних ситуаціях взаємодій членів колективу. Ним ігнорувався такий найважливіший момент соціального контакту, як суспільно-історичний досвід. Сигнальні засоби людини ототожнювалися з тваринною комунікацією. Інструментальність (сигнальність) психіки людини бралася позаісторично. Інструменти розглядалися у бігевіоризмі як засоби індивідуального пристосування, що виробляються (а не засвоюються) у процесі спілкування. Бігевіоризм не позбавив знака значення, але обмежив останнє лише змістом сигналу як пускача та об'єктиватора дії. Бігевіористи виділили сигнал як основну одиницю комунікації в

маніпулятивно-практичних ситуаціях взаємодії осіб і почали розглядати його (сигнал) як універсальний засіб спілкування.

Психосоціальний мотив характеризується опосередкованістю, “символічністю”, продуктивністю, соціальністю. Мотив на рівні людини не є лише потягом, що йде від і до предмета, він постає і в його “субститутах”, заміниках. Подібно до того, як розумовий образ з позиції засобів комунікації можемо “трансформувати” у знак (знакову систему), а психосоціальну дію – у сигнал, який спонукає до виконання окреслених операцій, так і мотивацію людини у розрізі засобів комунікації умовно можна розглядати як символізацію.

Психосоціальна мотивація у людини характеризується “ненасичуваністю”. Задоволення одного інтересу веде не до редукції, а до появи нових мотивів, відбувається розвиток мотивів. У цьому аспекті психосоціальний мотив розглядається як такий, що має продуктивний характер. Мотиви людини носять узагальнений характер. Вони з’являються і функціонують у процесі привласнення і продукування соціальних цінностей. Психосоціальний мотив – це результат та умова розупредметнення та упредметнення культурно-історичних цінностей. Саме у цьому плані розглядається соціальність мотивації.

Отже, аналіз становлення “мережі” категорій, які описують соціально зумовлений рівень активності поведінки, дозволив намітити основні її опорні “вузли”. Це – пари категорій “спілкування – відособлення”, “свідомість – несвідоме”, у яких розкривається загальна природа і механізми функціонування соціопсихічного рівня активності, а також категорії психосоціального образу, психосоціальної дії, психосоціального мотиву, що описують окремі грані психіки цього рівня.

Якщо для опису психофізіологічного рівня активності виділено три категорії, то, природно, для більш складного, якісно відмінного рівня буде потрібно використати ширший “асортимент” категорій. Більш складна система потребує для свого адекватного розкриття гнучкого й багатого науково-категоріального апарату.

Вивчаючи особливості соціопсихічного рівня детермінації, дослідник мимоволі стикається з питанням про взаємовідносини рівнів зумовленості поведінки, яке для психологічної науки залишається відкритим. Нерідко спроби проаналізувати порівневу будову психіки кваліфікуються як описання людини та її психічних властивостей у виг-

ляді “листового пирога”. До того часу, доки конкретно-психологічний аналіз не розкриє самі механізми зв’язку між рівнями, важко буде знайти які-небудь переконливі аргументи проти такого звинувачення. Усвідомлюючи складність вивчення законів взаємозв’язку рівнів детермінації поведінки, дозволимо собі зупинитися на деяких методологічних аспектах цього питання.

Перш ніж обговорювати методологічні аспекти питання про співвідношення біопсихічних і соціопсихічних детермінант, яке є найбільш проблематичним у загальнопсихологічній теорії, звернімося до його історії. У вітчизняній психології помітний внесок у розробку вихідних положень можливого його розв’язання здійснили два наукових напрямки – Л.С. Виготського та С.Л. Рубінштейна. Для сучасних дослідників особливу цінність має висвітлення у психологічних концепціях Виготського і Рубінштейна питань про відношення “нашарувань” психічного. Спільність підходів обох відомих психологів полягала у підкреслюванні як взаємозв’язку, так і якісної своєрідності різних рівнів детермінації психічного. В той час індивідуальні наукові програми досліджень та різні ідейно-наукові ситуації спонукали Рубінштейна та Виготського зміщувати акценти у трактуванні взаємовідносин біопсихічних та соціопсихічних детермінант. Перед Виготським стояло завдання показати якісну своєрідність психіки людини на відміну від психіки тварини. Він не концентрував дослідницьких зусиль на пошуку загальних закономірностей психіки тварини і людини, тому що в 20–30-ті роки для психології першорядним було завдання розкрити природу та механізми соціального зумовлення поведінки людини.

Дещо інша ідейно-наукова ситуація у психологічній науці склалася у 40–50-ті роки. Як першочергове завдання для психологів та фізіологів була висунута вимога пояснити матеріальні основи психічної діяльності. У зв’язку з цим основну увагу було приділено аналізу біопсихічних детермінант. Що ж стосується вивчення соціопсихічного рівня детермінації, то воно зосереджувалося на встановленні форм його залежності від нижчих рівнів. Тому питання про специфіку та відносну самостійність соціопсихічних детермінант не знаходило конкретно-наукового розв’язання. У цій науково-соціальной ситуації С.Л. Рубінштейн намагався показати залежність соціально зумовлених структур

психіки від матеріального субстрату. Водночас він неодноразово проводив думку, що нижчі “нашарування” психічного перетворюються у вищі, набуваючи якісних особливостей. Він рішуче заперечував розуміння психічного життя як одношарового, площинного. Адже втрата з поля зору нижчих рівнів, які “ховаються” за вищими у результаті їх перетворення, мимоволі приводять до трактування свідомості як площинного утворення, що нехай навіть досягло самої значної “висоти”.

В історії вітчизняної психології порушується і розв’язується також питання про динаміку взаємовідносин біопсихічного і соціопсихічного рівнів детермінації поведінки. Так, Л.С. Виготський у самих загальних рисах показав, як змінюється відношення природженого та набутого, соціального та біологічного в онтогенезі психіки людини. Основний вектор змін – зростання ролі набутого досвіду в організації поведінки дитини. Набутий досвід розглядається як продукт привласнення суспільних цінностей – дій, мотивів, знань, тобто набуто є перш за все соціальним. І хоча, за Виготським, дитина із самого початку – це соціальна істота (а не біологічний індивідуум, який соціалізується), він не знімає питання про динаміку взаємовідносин біологічного і соціального (точніше біопсихічних і соціопсихічних детермінант).

Функціональне вживання знаку та інструменту є центральним у переході пріоритету від біопсихічних до соціопсихічних детермінант. Л.С. Виготський не заперечує, як інколи стверджують деякі його критики, важливості функціонування базових структур для “забезпечення” умов домінування більш високих психічних функцій. Зокрема, основне положення, встановлене ним при вивченні вищих психічних функцій, – це визнання “природної основи культурних форм поведінки. Культура нічого не створює, вона тільки видозмінює природні дані відповідно до цілей людини”¹⁴⁶. У системно-ієрархічній організації психіки “основу і зміст вищої форми становить нижча, вища виникає тільки на певному ступені розвитку і сама без упину знову переходить у нижчу”¹⁴⁷. Рефлекторні закономірності не зникають, а перетворюються на соціально зумовленому рівні активності поведінки.

У з’ясуванні складних динамічних відношень між нижчими та вищими психічними функціями, у вичленуванні основних факторів, що впливають на формування соціально зумовлених структур психіки, – беззаперечно заслуга Л.С. Виготського.

Які ж умови домінування кожного з рівнів детермінації поведінки? Певно, варто ще раз уточнити, що слід розуміти під самим терміном “домінування”. Домінування визначене вище як відносне переважання якогось виду детермінант при одночасному функціонуванні інших. Переважати один з рівнів може при наявності взаємодії з іншим рівнем. При “відключенні” одного з них відпадає питання про відносне панування іншого. Отож домінування – це завжди і взаємодія. Але що ж зумовлює це домінування?

Результати досліджень процесів пізнання, мотивації та регулятивних механізмів психіки дають відповідний матеріал для визначення деяких засадничих умов домінування одного з рівнів. Найбільш загальне положення, що розкриває умови такого домінування аналізованих тут рівнів, сформулюємо таким чином: важливим фактором переважання соціопсихічних детермінант є “стійкість”, “надійність”, “рівновага” біопсихічних детермінант. Опосередкованим логічним доказом такого твердження є “закон економії” Ллойд-Моргана, згідно з яким не варто пояснювати поведінку за зразком більш досконалої психічної організації, якщо вона може бути пояснена за допомогою простіших психічних “моделей”. Але цей закон має нібито лише “гносеологічний” аспект – він стосується побудови наших пояснювальних схем щодо організації психіки. Все ж вимога Ллойд-Моргана, повинна мати й “онтологічний” підтекст, сенс якого в тому, що рівні психічного, певно, функціонують, підкоряючись тому ж “закону економії”. Організація психічного життя є такою, що все те, що може бути скоординоване на нижчому рівні, не повинно і не передається на “поверхи”, що лежать вище. Цю думку можна підтвердити, беручи до уваги будову і характер функціонування матеріального субстрату психіки. Головний мозок приймає та перетворює сенсорні дані, які попередньо були реорганізовані в нижчих відділах нервової системи. Попередня обробка інформації проміжними нейронами спинного мозку і нижчими відділами головного мозку до того, коли вона надійде в кору, – умова адекватного та своєчасного відображення дійсності. Аналогічно, за “законом економії”, напевно, здійснюється самоорганізація рівнів психіки. Те, що під силу біопсихічним детермінантам поведінки, реалізується саме на цьому рівні.

Звичайно, екстраполяція “закону економії” Ллойд-Моргана на новий аспект аналізу

психічного дуже умовна. Цей закон можна переносити на пояснення взаємовідносин біопсихічних і соціопсихічних детермінант лише в метафоричному плані. В аналізі взаємодії рівнів активації поведінки є більш конкретні та достовірні дані стосовно умов домінування певних детермінант. Це перш за все ієрархічна теорія мотивації А. Маслоу. Згідно з цією теорією, мотиви поведінки людини знаходяться в ієрархічній залежності. Причому для прояву вищих форм мотивації (пізнавальні та естетичні потреби, мотив самоствердження) треба, щоб різні види нижчих (фізіологічних) потреб були до певної межі насичені. Тільки за такої умови домінанта переходить від нижчих до вищих (соціальних) мотивів поведінки. Ієрархічна теорія мотивації поведінки конкретизує положення, що умовою домінування соціопсихічних детермінант є певна “насиченість”, “урівноваженість” біопсихічних детермінант.

Використовуючи лише одне з положень ієрархічної теорії мотивації, треба відмітити, що вона не може бути повністю прийнята на озброєння внаслідок того, що в ній не приділяється належної уваги особистісному фактору, без урахування якого неможливо розв’язати цю проблему. Суттєво і те, що в теорії А. Маслоу джерела розвитку індивіда та особистості містифікуються.

Можна припустити, що для психічних явищ, зумовлених переважно біогенними факторами, притаманне панування гомеостазису. Без гомеостазису нижчих психічних структур утруднюється встановлення переважання соціопсихічно зумовлених форм поведінки. Ускладнення ж діяльності ставить нові завдання, які можна вирішити тільки на вищому соціопсихічному рівні. Але їх виконання можливе при умові достатньої “завантаженості” й ефективного функціонування нижчих поверхів регуляції поведінки. Загалом психічний розвиток індивіда характеризується зростанням “домінантності”, відносної самостійності соціопсихічних детермінант. Відносна незалежність останніх – це не “розрив” відносин з нижчими рівнями, а новий ступінь їх взаємозв’язку.

Складність життєвих задач, що стоять перед суб’єктом, призводить до появи “конфліктних” взаємовідносин між рівнями зумовленості поведінки. Колізії, які з’являються у суб’єкта при зіткненні потужних конкуруючих між собою біологічних і соціальних факторів, знаходять своє розв’язання на більш високому рівні – особистісному. Конфлікт

біопсихічних і соціопсихічних детермінант в окремих випадках переноситься в іншу площину – особистісно зумовлених форм поведінки. Міркування про умови домінування соціопсихічних детермінант мають вагу лише щодо помірно конфліктних ситуацій, оскільки гострі колізії вирішуються лише на особистісному рівні.

Конкретно-наукові дані та їх теоретичні узагальнення сучасної психології – серйозний контраргумент як проти відособлення психічного від фізіологічного, так і проти відособлення рівнів самого психічного. Відособлення біологічно і соціально зумовлених рівнів психіки виявлялося у відомому епістемологічному явищі редуccionізму. Зведення рівнів, що тут аналізуються, до одного з них знаходить підтримку у фізіологічному або соціологічному редуccionізмі.

Розгляд біо- та соціопсихічних рівнів детермінації психіки у зв’язку з принципом розвитку також дозволяє констатувати їх якісну своєрідність і неподільний зв’язок. Як відмічалось вище, формування структур, зумовлених біопсихічними та соціопсихічними детермінантами, реалізується на підставі різних “інваріантів” принципу розвитку. Останній по-різному організується при переході від одного рівня до іншого – як визрівання, формування та творення. На різних етапах становлення особистості змінюється співвідношення і відносна роль указаних “інваріантів” розвитку. Послідовно переходить пріоритет від одного типу розвитку до іншого – від дозрівання до формування та розвитку особистості шляхом творчої діяльності. Біопсихічні структури із самого початку і насамперед детерміновані процесом дозрівання та навчання, хоча залежать також від діяльності індивіда із присвоєння суспільно-історичного досвіду. При взаємодії усіх відмічених вище типів розвитку переважання на біопсихічному рівні належить навчінню та дозріванню.

Соціопсихічним утворенням властивий свій домінуючий тип розвитку: вони формуються у процесі присвоєння суспільно-історичного досвіду. Особистість як найскладніше утворення є продуктом творчої діяльності, котра скеровується суспільними ідеалами. Оскільки біопсихічні та соціопсихічні детермінанти утворюють якісно специфічні, хоча і неподільні рівні організації поведінки і мають власний домінуючий тип розвитку, саме це і слугує об’єктивною підставою фіксації виділених рівнів в особливих циклах

психологічних категорій. Відтак і подолання зазначених типів редукціонізму стає можливим при врахуванні специфіки і взаємозв'язку різнорівневих психічних структур.

Найявні історико-теоретичні дані дають змогу дійти висновку, що кожному рівню детермінації поведінки відповідає своя категоріальна “мережа”, хоча остання до цього часу не визначена чітко і повно. Скажімо, в сучасній психології спорстерігається тенденція зростання питомої ваги досліджень соціопсихічного та особистісного рівнів поведінки, що опосередковано відображує важливу роль соціопсихічних детермінант у життєдіяльності людини. Зростаючий інтерес до вивчення тих сторін психічної реальності, які осягаються в “мережі” категорій соціопсихічного та особистісного рівнів, указує на “вектор” еволюції всієї системи психологічних категорій.

Проблема взаємозв'язку біо- і соціопсихічних рівнів детермінації поведінки пов'язана з питанням про адекватні методи дослідження цих рівнів. Історичний досвід свідчить, що аналіз конкретного рівня спричинення психіки потребує використання певного арсеналу методів та методик, хоча цей “арсенал” ще недостатньо повний й апробований щодо вищих рівнів детермінації психіки, зокрема соціопсихічного. Саме ігнорування специфіки соціопсихічного рівня спричинило механічне перенесення методів і методик, які успішно застосовувались у дослідженні біопсихічного рівня (як уже відзначалось, умовно-рефлекторні методики використовувались при вивченні соціально зумовлених форм поведінки).

Кожному рівню активності поведінки, певно, відповідає і своя висхідна одиниця аналізу. Так, біопсихічні властивості людини об'єктивуються у психофізіологічній реакції, яка виступає елементарною “клітинкою” аналізу поведінки на рівні організму. На рівні індивіда висхідною одиницею аналізу буде соціопсихічний акт як дія людини, котра звершується через неусвідомлювану суспільну потребу-стащу. Такою одиницею аналізу поведінки особистості, як буде розглянуто вище, є *вчинок* як свідоме прийняття соціальної актуальності і вільна творча дія згідно з пізнаними законами дійсності.

Отже, дослідження взаємозв'язку біопсихічних та соціопсихічних детермінант поведінки передбачає висвітлення широкого кола проблем: про динаміку їх взаємозв'язку, про властиві їм домінуючі типи розвитку, про

методи та одиниці їх дослідження, про систему категорій, що фіксують ці типи детермінант. Ці проблеми не можуть розв'язуватись умоглядним шляхом. Потрібні як історико-теоретичні, так і конкретно-експериментальні дослідження. Причому динаміка “взаємин” біопсихічних та соціопсихічних детермінант розкриється повніше, коли це питання буде розглядатись у контексті проблеми особистісного зумовлення поведінки. Значення дослідження взаємозв'язку рівнів детермінації психіки для практичного оволодіння ними очевидне, як і явна теоретична значущість розробки цієї проблеми.

Відоме висловлювання класиків марксизму про те, що “дійсне духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин”¹⁴⁸, указує на надзвичайну актуальність вивчення природи і механізмів спілкування. Тому подальше розгортання соціально-психологічних досліджень людського спілкування є першочерговим завданням психологічної науки, яке має важливе значення для теорії і практики побудови демократичного суспільства.

Розділ VIII ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В КАТЕГОРІАЛЬНОМУ ЛАДІ ПСИХОЛОГІЇ

Найбільш складним і важливим, проте найменш розробленим у плані науково-категоріального аналізу розвитку психологічної науки, є особистісний рівень активності поведінки. Якщо раніше стосовно окремих категорій відзначалось, що вони перебувають у процесі становлення, то це ж з більшою підставою варто сказати і про категорії, що фіксують своєрідність особистості. Саме як про категорії, а не окремі поняття і методологічні підходи до вивчення особистості. Тому в цьому розділі ми знайшли можливим окреслити в історико-теоретичному аспекті лише основні методологічні питання розробки категорій, що описують особистісний рівень активності поведінки людини.

Розглянуті вище категорії “спілкування”, “свідомість”, поняття “індивід”, які фіксують певний рівень взаємодії людини з предметною дійсністю, описуючи соціальну за походженням і структурою психіку людини, не розкривають у ній з належною повнотою індивідуально неповторне, своєрідне. Соціальність психіки людини ще не свідчить про сформованість такого інтегративного утворення як особистість: у досо-

ціалістичних формаціях людина, будучи соціальним індивідом, як правило, не підносилася до рівня особистості. Поява особистості була не як необхідність, а як випадковість. Особистість утверджувалась не у злагоді з обставинами життя, а всупереч їм. Тільки новий, неексплуататорський лад створив умови для розквіту людини як гармонійно розвинутої особистості. Тому вивчення початкових форм соціопсихічного рівня детермінації поведінки само собою без певної переорієнтації дослідницьких завдань і розширення сфери наукового пошуку не може підвести до адекватного розуміння психології особистості, тому що особистість – це якісно новий спосіб організації поведінки. У результаті застосування у процесі побудови системи психологічних категорій методу піднесення від абстрактного до конкретного найбільш конкретними і змістовно насиченими мають постати саме категорії, що описують вищий рівень взаємодії людини зі світом.

Виховання гармонійно розвинутої особистості в умовах соціально повноцінного способу життя ставить підвищені вимоги до психологічних досліджень, які покликані всіляко сприяти розв'язанню багатьох питань теорії і практики гуманного виховання. Першорядне значення для теорії і практики останнього має розробка проблем особистості і міжособистісного спілкування. <...>

У чому полягає специфіка дослідження особистості у психології? Якщо філософія розглядає особистість з погляду її місця у суспільно-історичному процесі, а соціологія аналізує типові та своєрідні форми взаємовпливу особистості і конкретної соціальної групи (колективу, суспільного класу та ін.), то загальна психологія вивчає специфічні вияви соціальної сутності окремої особистості в конкретно-психологічних ситуаціях спілкування і діяльності.

Відтак вивчення особистості – надзавдання не однієї лише психології. Особистість є об'єктом дослідження низки наук – філософії, соціології, культурології та ін. Саме до психології особистості варто віднести слова прогресивного французького вченого Ж. Поліцера про те, що психологія “не володіє ніяким “секретом” людських фактів просто тому, що цей “секрет” не має психологічного характеру”¹⁴⁹.

Вихідні принципи аналізу та важливі емпіричні дані про особистість психологія “запозичує” з інших наук, зокрема соціології, діалектики, методології історичного

матеріалізму. У зв'язку з цим завжди актуальним залишається завдання систематичного використання психологами новітніх досягнень філософії та соціологічної думки.

Сказане не дає підстав вважати, що психологія має рухатись у фарватері філософсько-соціологічних досліджень. Адже соціогуманітарна теорія збагачується не тільки шляхом узагальнення практики державо- та суспільствотворення, практики родинного і національного виховання людини, а й шляхом творчого синтезу науково-практичних знань, здобутих у суспільствознавчих та людинознавчих дисциплінах і, зокрема, у загальній та соціальній психології. В демократичному суспільстві виробництво речей буде “знято” виробництвом міжособистісних стосунків і це, зі свого боку, ставить нові зрілі вимоги розвитку соціально-психологічної теорії та розробки актуальних проблем психології особистості.

Психологія особистості, виходячи з принципів положень обстоюваної тут методології, розв'язує конкретні питання, які констатують предмет власне психологічних досліджень особистості, а саме: вивчення психологічної природи і сутності особистості; визначення психологічної структури особистості; дослідження психологічних закономірностей розвитку та інволюції особистості; пошук науково обґрунтованої типології особистості; розробка психологічних методів дослідження і професійної діагностики особистості.

Вивчення психологічної природи особистості важливо для визначення конкретних психолого-педагогічних цілей виховання. При програмуванні останніх, природно, мають враховуватися конкретно-наукові уявлення про структуру (модель) особистості. Розробка методів виховання творчої особистості залежить від способу осягання психологічних закономірностей розвитку (регресу) особистості. Індивідуально-психологічні прийоми розробляються і використовуються, базуючись як на знанні загальних закономірностей розвитку особистості, так і на розумінні індивідуально-типологічних властивостей. Звідси стає зрозумілою потреба у розробці наукових класифікацій (типології) особистостей.

Між психолого-педагогічними прийомами впливу та уявленнями про типологію особистостей існує певна кільцева залежність: з уявлень про наявні типи особистості, які не завжди усвідомлюються їх носієм, випливають і використовуювані засоби індивідуально-психологічного впливу; своєю чергою,

певні психологічні і соціальні типи особистості самі формуються залежно від запитів суспільства та цілеспрямованого використання психологічних прийомів.

Історія психологічної думки – це історія детерміністичного пояснення психіки та її рівнів. І питання про психологічну природу особистості ставиться у сучасній науці лише як складове більш загальної проблеми – рівнів детермінації психіки (поведінки). Тому варто стисло охарактеризувати стан розробки зазначеної проблеми і підходи до її рішення як у суто теоретичних, так і науково-прикладних психологічних концепціях.

У сучасній психологічній і філософській літературі все гостріше ставиться проблема рівнів детермінації поведінки та їх взаємовідносин. У зв'язку з цим виокремлюється й описується і, власне, особистісний рівень зумовленості поведінки. Так, Л. Сев підкреслює “існування трьох сфер, у яких можуть досліджуватися закони розвитку особистості, – психобіологічну, психосоціальну і психологічну в тому розумінні, в якому цей термін відповідає теорії особистості у власному значенні слова”¹⁵⁰. Особистісний рівень підноситься над психосоціальним і є його логічним завершенням. Ця думка проводиться також польським ученим Т. Ярошевським, котрий також виділяє особливий рівень – особистість як основу самодетермінації актів поведінки. Проте “самодетермінація” є не чим іншим як психосоціальною детермінацією, тільки вищого порядку, оскільки “певна самодетермінованість людських дій, що впливає зі специфічних рис характеру людини, її ідеалів та прагнень, стійкість особистості є результат діалектичних залежностей між індивідами, ситуаціями та суспільними впливами”¹⁵¹. Цей рівень (тип) зумовленості діяльності краще назвати не самодетермінацією і не психологічною (оскільки й інші рівні є різновидами спричинення саме психіки), а особистісною детермінацією.

Аналізуючи взаємозв'язок біологічно та соціально зумовлених структур психіки, окремі вітчизняні психологи також доходять думки про важливість виокремлення та особистісного рівня зумовленості поведінки, який сутнісно є якісно новою формою соціопсихічної детермінації. Але для позначення цього рівня (як це має місце у Л. Сева та Т. Ярошевського) використовуються інші терміни. Наприклад, у концепціях відомих вітчизняних психологів Б.Г. Ананьєва та М.Г. Ярошевського зустрічаємо відповідно такі термінологічні

позначення рівнів зумовленості поведінки, як *індивід – особистість – індивідуальність* та *організм – індивід – особистість*. Згідно з міркуваннями Б.Г. Ананьєва людина має сукупність природних психофізіологічних властивостей, які характеризують її як індивіда. Особистість є біосоціальним утворенням і в її “структуру можуть входити властивості індивіда, багаторазово опосередковані соціальними властивостями особистості, але які самі належать до біофізіологічних характеристик організму. Відтак структура особистості охоплює структуру індивіда у вигляді найбільш загальних й актуальних для життєдіяльності і поведінки комплексів органічних властивостей”¹⁵², індикатором індивідуальності є “активність творчої діяльності людини, втілення, реалізація в ній усіх великих можливостей історичної природи людини”¹⁵³.

Інші погляди на проблему рівнів спричинення психіки стисло розглянуто вище в розділі II.

М.Г. Ярошевський для позначення рівнів взаємодії людини з дійсністю використовує терміни (поняття) *організм – індивід – особистість*. Під організмом розуміється певний рівень організації діяльності, підпорядкований біопсихічним детермінантам. Індивід – це носій сукупності соціопсихічних властивостей, які є соціально типовими. Особистість характеризується як ансамбль рис-якостей, у яких розкривається соціальна неповторність людини¹⁵⁴.

У підходах Б.Г. Ананьєва і М.Г. Ярошевського можна знайти як спільне, так і відмінне. Так, обидва автори виділяють однаково кількість рівнів і в дечому дають їм схожу характеристику. Перший рівень (названий Ананьєвим індивідним, Ярошевським – організовим) описується ними як зумовлений біогенними факторами; другий (особистості, за Ананьєвим; індивіда, за Ярошевським) розглядається як детермінований переважно соціальними факторами; вищий рівень прояву людини (індивідуальність, за Ананьєвим; особистість, за Ярошевським) характеризується наявністю оригінальності, своєрідності, неповторності поведінки, у якій реалізуються сутнісні сили людини. Принципова відмінність двох підходів виявляється у тому, що Б.Г. Ананьєв, як це можна було побачити в одному з наведених раніше його висловлювань, надто акцентує на ролі психофізіологічних властивостей на рівні “особистості” та “індивідуальності”. Положення, що “певний комплекс скорельованих властивостей інди-

віда (статеві-вікових, нейродинамічних, конституціонально-біохімічних) входить у структуру особистості¹⁵⁵, розчиняє соціопсихічний та особистісний рівні в біопсихічних (і навіть біохімічних) властивостях людини, заважає зрозуміти справжню специфіку особистості як важливого інтегративного соціально-психологічного утворення.

Обґрунтування сучасними зарубіжними філософами (Л. Сев, Т. Ярошевський) і вітчизняними психологами (Б.Г. Ананьєв, М.Г. Ярошевський) рівнів зумовленості поведінки та їх попередній опис дають вихідний матеріал для критичного аналізу наявних у зарубіжній та дореволюційній психології спроб вичленування рівнів психічного (В. Джемс, В. Штерн, З. Фройд, М. Троїцький).

Для зарубіжних теорій особистості характерні метафізика та ідеалізм. Це виявляється у спробах дослідження рівнів зумовленості поведінки, які розділяються механічно. Так, В. Джемс свого часу виділив й описав такі ієрархічні рівні людини: особистість фізичну, матеріальну, соціальну, духовну. Вони “можуть розташовуватися в формі ієрархічної шкали, з фізичною особистістю внизу, духовною зверху і різними видами матеріальних (які знаходяться поза нашим тілом) і соціальних особистостей у проміжку”¹⁵⁶. Що ж спонукало В. Джемса визнати підпорядкованість (хоча й антидіалектичну) нижчих рівнів вищим? Відповідь лежить на поверхні – бажання утвердити переважання релігійної (духовної) особистості: “Все удосконалення соціальної особистості полягає у заміні нижчого суду над собою вищим; в особі Верховного судді (під яким Джемс розуміє Бога, абсолютний розум. – О.Т.) ідеальний трибунал виявляється найвищим”. Коментувати тут навряд чи потрібно. На прикладі концепції Джемса бачимо, як ідеалістична психологія спекулює на реально існуючих особливостях психіки (її порівневої організації), які залишилися певний час поза увагою психологів-матеріалістів.

Водночас концепція особистості Джемса, як зазначає М.Г. Ярошевський, мала й позитивні моменти. “Відмовившись від глобальної моделі особистості і замінивши її диференційованою, в якій особистісний початок вибудовувався з декількох систем відношень між “Я” і тими цінностями, на які він націлений, Джемс зробив крок уперед від суто гносеологічного розуміння “Я” як “голого” суб’єкта пізнавальної активності до його системно-психологічного трактування,

до порівняльного аналізу цього складного утворення”¹⁵⁷.

Засновник персонологічного напрямку в психології В. Штерн, удаю підкресливши роль цілісності особистості як особливої системи в організації діяльності її компонентів, механічно розділив у людині дві її сутності – природну (“річ”) і культурогенну (“персона”). Наділяючи “персону” властивостями неприродності, психофізіологічної “нейтральності”, Штерн дуалістично протиставив особистісне і біогенне.

Більшості зарубіжних психологічних концепцій, які тією чи іншою формою торкаються питання про порівневу будову психіки, властиво розглядати характер взаємодії рівнів як конкуруючий, антагоністичний. Особливо яскраво і послідовно проводиться думка про антагонізм рівнів у психоаналізі. З. Фройд стверджував, що рівням мотивів людини – біологічним (Ід), соціальним (Супер-Его) і особистісним (Его) – притаманна суцільна дисгармонія і непримиренний антагонізм. Ці рівні постійно конфліктують, борються.

В концепції ієрархії рівнів дії П. Жане вирізняє такі рівні поведінки, як персона, персонаж, особистість. “Вищий ступінь особистості Жане називає стадією “індивідуальності”, що характеризується появою у людини почуття особистої відповідальності, оригінальності і так званих прогресивних тенденцій, під якими Жане розуміє прагнення особистості сприяти прогресу суспільства, удосконалювати оточуючий світ”¹⁵⁸.

Серед вітчизняних учених проблему рівнів організації поведінки порушував російський ідеаліст М.М. Троїцький, який виділив три особливих угруповання психічних властивостей (“умовності”, за його термінологією), що зумовлені певними факторами розвитку психіки людини. До вихідних факторів розвитку належать “органічні умовності” (наприклад, темперамент). Зовнішня, або інакше, суспільно-історична “умовність” становить другий фактор. Поняття особистості Троїцький пов’язує з так званою “внутрішньою умовністю”¹⁵⁹. М.М. Троїцький, спираючись на ідеалістичну діалектику і психологічні ідеї Г. Гегеля, виділяє якісні способи зумовленості розвитку психіки (організмичні, суспільні, особистісні), але пояснює їх з хибних позицій. Він психологізує суспільно зумовлені рівні поведінки, розглядаючи їх поза матеріальним буттям суспільства. Прогресивний вітчизняний психолог О.Ф. Лазурський виділяв три рівні активного при-

стосування людини до середовища – нижчий, середній і вищий. Тільки на вищому рівні людина здатна перетворювати світ.

Критичний розгляд деяких психологічних концепцій показує, що питання про психологічну природу особистості в історії наукової думки ставиться і вирішується з тих чи інших позицій саме у рамках проблеми рівнів детермінації психічного. Цей підхід протистоїть активним спробам звести (редувати) особистість до одного з рівнів, частіше до біологічного (так званий біологічний рівневий редукціонізм).

Рівні організації поведінки людини вивчались не лише у теоретичних концепціях психологів. У промисловій психології, одній з науково-прикладних галузей психологічної науки, можна простежити тенденцію зміни домінуючої спрямованості у пізнанні психології людини від рівня організму до індивіда, і далі – особистості. Коментуючи цю тенденцію, не будемо торкатися питання про вплив на неї соціальних та ідеологічних факторів. Адже цей аспект добре висвітлено у роботах переважно вітчизняних психологів і філософів. Увага буде звернена лише на зміну пізнавальної центрації у вивченні людини, у якій виявляється, хоча і дещо спотворено, загальний процес переходу від дослідження психологічних закономірностей одного рівня організації поведінки людини до іншого.

Так, один із фундаторів промислової психології Ф. Тейлор, суперечливе значення робіт якого свого часу відзначав В.І. Ленін, та представники цілого наукового напрямку, пов'язаного з його іменем, розглядали робітників промислових підприємств головним чином як відособлені психофізіологічні організми, з певною сукупністю властивостей. Цей підхід визначив коло психологічних проблем: вивчався вплив на ефективність праці робітників таких властивостей (які умовно ми назвали б організовими), як швидкість робочих реакцій, обсяг витраченої енергії, а також потрібна для відновлення сил кількість перерв для відпочинку за кожну робочу зміну. Проте вивчення людини лише під кутом зору її психофізіологічних властивостей значно обмежувало коло завдань, які висувала практика виробництва. Подібне трактування природи психіки людини не могло задовольнити дослідників, а пов'язана з цим практика організації і стимуляції праці робітника виявилась неефективною. Тому, природно, у промисловій психології шукають

нові теоретичні схеми, які дозволили б розробити вдаліші практичні рекомендації.

Замість концепцій, орієнтованих на вивчення спектра тільки психофізіологічних особливостей людини, з'являються соціологічні і психологічні теорії “людських відносин”, у яких людина починає вивчатися не тільки на рівні організму, а й на рівні індивіда як члена реальної чи референтної групи (Е. Мейо, Ф. Ретлісбергер та ін.). Тепер людина постає не тільки зі своїми біологічними потребами та ансамблем психофізіологічних рис, а й як індивід, котрий наділений соціально-психологічними властивостями (зокрема, потребами), врахування яких у виробничій політиці, за задумом ідеологів, буде сприяти ще більшій експлуатації робітника на виробництві. Людину починають вивчати на рівні індивіда як члена виробничої групи. Такі соціально-психологічні феномени поведінки людини, як вплив згуртованості групи на продуктивність праці, система формальних і неформальних комунікацій, умови спільності групових цілей і солідарних дій, почали інтенсивно досліджуватись і враховуватись у виробничій політиці у промисловій психології.

Загальновідомо, що для школи “людських відносин” характерна психологізація механізмів суспільної поведінки людей. Цим вона мало чим відрізняється від інших соціально-психологічних теорій, що поширені в капіталістичних країнах. Водночас не можна не враховувати того факту, що вона підкреслила наявність особливого рівня організації поведінки, який умовно названо “індивідним”. Індивід з його соціально зумовленими рисами інтенсивно досліджувався у певний період розвитку промислової психології.

Але згодом виникла потреба перейти від вивчення психофізіологічних та соціально-психологічних властивостей до власне особистісних, оскільки практика психологічного “маніпулювання” робітниками показала неефективність подібних способів впливу на спонукальні сили поведінки людини. В дослідженнях з промислової психології вимальовуються контури “вершинного” утворення психічної реальності – особистості (зокрема, Ф. Герцберг показує значимість відношення особистості до самого процесу праці). Таким чином, і в прикладних відгалуженнях психологічної науки простежується рух-поступ думки від пізнання одного рівня до іншого (організм – індивід – особистість). Проте досягнення зарубіжної промислової психології ні в якому разі не слід перебільшувати: мовиться

лише про наявні тенденції, а не про вагомі результати. Сама зміна центрації зусиль дослідників здійснювалась якщо не під прямим, так під опосередкованим впливом замовлень підприємців максимально використати психологічний фактор для посилення експлуатації трудящих та вмілими маніпуляціями намагатись усувати соціальні суперечності.

Отже, досвід як теоретичної, так і прикладної психології свідчить, що особистість є особливим рівнем організації поведінки і діяльності людини, який функціонує неподільно від інших підструктур психіки. Особистість – це “вершинне” утворення в ієрархічній структурі психіки людини. Як справедливо зазначає О.М. Леонтьєв, “особистість є відносно пізній продукт суспільно-історичного та онтогенетичного розвитку людини”¹⁶⁰.

З’ясувавши попередньо місце особистості як психологічного утворення у складній системі ієрархічних рівнів психіки, доречно поставити питання: яка ж психологічна природа особистості?

Визнаний за кордоном авторитет у галузі психології особистості Г. Олпорт характеризує особистість як антигомеостатичну динамічну організацію психічних систем цієї особи, яка визначає одній їй властивий спосіб пристосування до власного оточення¹⁶¹. Г. Олпорт хоч і визнає своєрідність, оригінальність особистості, все ж акцентує на пристосованому характері її діяльності. Вітчизняна психологія не заперечує індивідуальної неповторності, яка є однією з визначальних ознак людини як особистості. Але неповторність як важлива риса особистості не розуміється спонтанною. Ця якість особистості, як і всі інші, є соціально детермінованою, саме суспільний розподіл праці – основа виникнення як соціально типових, так і соціально неповторимих особливостей психіки людини.

Оригінальність, неповторність рис конкретної особистості, що є суттєвим у характеристиці її природи, залежить від соціальних, а не біологічних факторів, і “якщо до індивідуальної своєрідності підійти серйозно, як до важливої реальності особистості, то доведеться погодитись, що сутнісно вона є фактом соціальним. Отже, тільки розподіл праці дозволяє зрозуміти, яким чином людина може індивідуалізуватися саме тією мірою, якою вона соціалізується”¹⁶².

Поряд з оригінальністю, неповторністю особистості окремі зарубіжні психологи (А. Маслоу, Г. Олпорт) на центральне місце висувують

таку її рису, як спрямованість у майбутнє. Визнання цієї риси як домінуючої у структурі особистості не є свідченням ідеалістичності чи матеріалістичності наукових позицій учених. Уся справа в тому, що розуміється під майбутнім, який той ідеал, що приписується особистості – комуністичний чи породжений відповідною ідеологією. Вітчизняні психологи не заперечують наявність в особистості рис спрямованості в майбутнє, її певну детермінованість уявленням про майбутнє, але не надають їй самочинного значення. Л.С. Виготський вважав, що для психолога є “обов’язковим розуміння як кожного психологічного акту, так і характеру людини в цілому не тільки у зв’язку з минулим, а й з її майбутнім. Це і можна назвати фінальною спрямованістю нашої поведінки... Сутнісно, це розуміння психічних явищ не тільки з минулого, а й з майбутнього не означає нічого іншого, крім діалектичної вимоги – розуміти явище у вічному русі, розкривати в явищах їх тенденцію, їх майбутнє, спричинене теперішнім”¹⁶³. На рівні ж особистості уявлення людини про своє майбутнє справді стає важливою детермінантою її сьогоденної поведінки. Зарубіжні ж психологи майбутнє тлумачать антропологічно, нехтуючи соціальними умовами життєдіяльності людини, що визначають ідеал людського життя, а також практичні засоби його здійснення.

Окремо зауважимо, що для психолога феноменологічної орієнтації Г. Келлі особистість визначається не чим іншим як здатністю передбачати майбутні події. (Див.: *Kelly G.A. The psychology of personal constructs. – N.Y. 1955. – P. 45*). Взагалі для еволюції психологічної теорії особистості на Заході показовою є тенденція послідовного зміцнення відносного домінування минулого, теперішнього і майбутнього в детермінації поведінки та психічного здоров’я особистості. Найповніше ця тенденція втілена у психоаналізі. Так, якщо основоположник психоаналізу З. Фрейд надавав вирішального значення минулому досвіду (дитячим враженням) у розвитку особистості, то його учень К. Юнг теперішнє розглядає як джерело неврозів і психічного здоров’я особистості. Сучасні ж психоаналітики уявлення про майбутнє схильні вважати основною детермінантою становлення і кризи особистості. Проте закордонні теоретики належним чином не розкривають суспільно-історичної природи прогностичної функції у структурі особистості.

Методологічною основою розробки психологічної категорії “особистість” є та теорія

особистості, яка протистоїть екзистенціалістським, персоналістичним та іншим теоріям особистості, що твердять про домінування трагізму, “закинутості” і беззмістовності у переживаннях людиною сенсу свого існування. Вітчизняна теорія особистості за своєю природою оптимістична, вона базується на принципі гуманістичного ідеалу, який відкриває реальні перспективи розвитку особистості. Для психолога важливою є не сама собою спрямованість у майбутнє, а її ідейний підтекст. А.С. Макаренко, який здійснив значний внесок у вивчення ролі перспективи, життєвої мети у розвитку особистості, відзначав колективістську спрямованість як важливу рису радянської людини: “Людина, у якої колективна перспектива домінує над особистістю, є вже людиною радянського типу”¹⁶⁴.

Сутність особистості виявляється у суспільно значущій і соціально зумовленій неповторності ансамблю її рис-якостей, що об’єктивується у її суспільній праці, спрямованій на утвердження колективістських ідеалів. У найзагальнішій формі особистість можна розглядати як своєрідну систему психічних властивостей, які визначають індивідуально неповторний спосіб соціально-перетворювальної активності з реалізації суспільних ідеалів. Але цю активність як форму буття і самореалізації особистості нерідко розуміють однобічно. Це, зокрема, виявляється у тому, що особистість зводять до однієї із сторін прояву її активності – інтелектуальної, мотиваційної, вольової.

Якщо у визначенні місця особистості у системі рівнів організації поведінки переважав “рівневий” редуціонізм (зведення особистості до нижчих рівнів психіки), то при розкритті її сутності і структури в концепціях психологів-ідеалістів домінує так званий “категоріальний” редуціонізм. Особистість редукується до однієї з категорій, що відповідно фіксує особистість з певного боку, а саме з інтелектуального, вольового, мотиваційного. Буржуазні психологічні концепції особистості умовно можна поділити на три класи: а) інтелектуалістичні; б) бігевіорально-волюнтаристичні; в) динамічні¹⁶⁵. Цей поділ зроблено на основі домінування в тій чи іншій концепції тенденції редукувати особистість до однієї з її сторін – пізнавальної, праксичної, спонукальної.

При цьому ми не торкаємось досить поширених серед зарубіжних психологів конституційних і генетичних теорій особистості,

хлибність яких після переконливої критики з боку вітчизняних психологів у 30–50-ті роки ХХ століття стала самоочевидною. Проте ці теорії ще займають помітне місце в критичних оглядах на Заході.

Зведення особистості до її пізнавальних компонентів виявилось у відомих моно- і мультифакторних теоріях інтелекту (Г. Кеттел, Дж. Гілфорд). Активність особистості розуміється як прояв її інтелектуальних властивостей. Ці теорії відтворюють задум В. Вундта, який через поняття “творчий синтез” прагнув описати вищі рівні психічної реальності. Трактування сутності особистості як формовияву інтелектуальної активності характерне багатьом психологічним концепціям психологів капіталістичних країн. У такий спосіб особистість розчиняється в наборі “замірів” вербального чи праксичного інтелекту.

Редукція особистості до праксичного аспекту психіки характерна для бігевіорально-волюнтаристичних теорій, серед яких найбільш поширеною є рольова теорія особистості (Д. Мід, Д. Дьюї). Але насправді ця теорія не має безпосереднього відношення до опису особистості як активного джерела в організації поведінки. Рольова теорія – це теорія індивіда (рівня соціально-типової організації поведінки), а не особистості. Ця теорія спотворено відображує окремі сторони соціально-типових психічних властивостей людини.

Особистість не зводиться до виконуваної нею ролі відповідно до свого статусу. Особистість виявляється в її активному, творчому, свідомому ставленні до виконуваної ролі. В.І. Ленін влучно охарактеризував залежність характеру виконання певної ролі від внутрішньої позиції людини: “Раб, який усвідомлює своє рабське становище і бореться проти нього, є революціонер. Раб, який не усвідомлює свого рабства і животіє в мовчазному, несвідомому і безсловесному рабському житті, є просто раб. Раб, у якого слинка тече, коли він описує самовдоволено принади рабського життя і захоплюється добрим і хорошим паном, є холоп, хам”¹⁶⁶. Ці слова підкреслюють важливість урахування особистісної позиції суб’єкта при оцінці його соціально-психологічних властивостей. Вивчаючи статус індивіда і виконання ним ролей, ми не спроможні досягнути особистісні риси людини. Рольова теорія поведінки явно абсолютизує регулятивно-праксичний аспект властивостей людини. Її відносну незалежність від випадкових впливів зовнішнього

середовища, здатність чинити опір “диктату” механічно діючих детермінант. У рольовій теорії випадає суспільна зумовленість особистості, суспільні мотиви її життєдіяльності.

Звуження структури особистості до динаміки мотивів характерно для так званих динамічних теорій особистості. Активність і неповторність особистості виводиться із специфічних проявів її афективно-мотиваційної сфери. У цьому класі теорій можна виділити організмичні (З. Фройд), соціологічні (А. Маслоу) та футурологічні (Г. Олпорт) концепції особистості. Особистість у них редукується до одного з рівнів мотивації – біопсихічного, соціопсихічного, мотиву спрямованості в майбутнє.

Теорії самоактуалізації (А. Кендріл, Ш. Бюлер, К. Роджерс), у яких серцевиною особистості є мотиви розвитку, мотиви пошуку творчого напруження, перебільшують значення індивідуально-неповторних рис людини. Теорія ролей і теорії самоактуалізації особистості вирішують питання про природу особистості однобічно. Якщо рольова теорія недооцінює значення оригінальності, неповторності людини, то теорія самоактуалізації, самореалізації абсолютизує духовну своєрідність особистості. Ці теорії сходяться у крайностях. Тракткування особистості обтяжено тут різними розумовими спекуляціями, зумовленими ідеологічними установками західних учених.

У теоретико-пізнавальному аспекті основною перешкодою на шляху побудови теорії особистості виступає категоріальний редукціонізм, який у вітчизняній психології долається категоріальним підходом, згідно з яким особистість має досягати і фіксуватися в особливій системі психологічних категорій.

У визначенні сутності особистості всі вітчизняні психологи виходять з положення про те, що “сутність “окремої” особистості становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість”¹⁶⁷. Визначаючи особистість соціально детермінованим утворенням, нерідко долучають до структури особистості біологічні підструктури. Так, К.К. Платонов у своїй концепції динамічної функціональної структури особистості виділяє чотири підструктури, де тільки в першу структуру “входять майже винятково соціальне зумовлені риси особистості”, тимчасом як уже в другій підструктурі “намічається вплив уроджених властивостей”, який посилюється в третій, у четвертій підструктурі “вроджене різко пе-

реважає над надбаним”¹⁶⁸. Конкретний зміст, який вкладається у чотири підструктури, належить до рівнів психіки у цілому, а не до особистості як такої. К.К. Платонов описує структуру психіки людини, а не структуру особистості. Тому його концепція не може розглядатись як “особистісна”.

Висвітлення питання про структуру особистості залежить насамперед від визначення центрального ядра цієї структури. І з цього приводу серед вітчизняних психологів є декілька міркувань. Одні вважають ядром особистості її пізнавальні компоненти (свідомість, мислення), інші – систему мотивів чи вольову спрямованість. При цьому спостерігається деяке перебільшення, абсолютизація справді суттєвих сторін особистості.

Одним з перших у вітчизняній психології сутність особистості як психологічного утворення почав пояснювати через поняття свідомості та самосвідомості відомий психолог Л.С. Виготський. Але свідомість Виготський розумів своєрідно. У своїх останніх роботах він підходив до свідомості як єдності мислення, афекту та волі, єдності знання, переживання, дії. Так, він писав, що “мислення та афект є частинами єдиного цілого – людської свідомості” і що “не можна вивести природу волі з неї самої, ігноруючи свідомість у цілому”¹⁶⁹. Ось чому психологічну концепцію Л.С. Виготського і його положення про природу особистості недопустимо кваліфікувати як інтелектуалістичну.

На противагу інтелектуалістичним концепціям особистості, широко представленим за кордоном, окремі вітчизняні вчені намагаються стверджувати, що головним у структурі особистості є система мотивів і навіть що “формування особистості знаходить свій вираз у розвитку її мотиваційної сфери”¹⁷⁰. Найповніше цей погляд розкритий у концепції Л.І. Божович. Можна зрозуміти антиінтелектуалістичний пафос такого підходу до визначення природи та рушійних сил розвитку особистості, але не можна погодитися з тим, що лише мотиваційна сфера є справжнім вираженням сутності особистості.

Заслуговує на увагу позиція психолога В.І. Селіванова, який у низці праць підкреслює, що активність особистості не можна пояснити, виходячи лише з аналізу мотиваційної сфери. Справжня активність – це свідомо, соціально зумовлена регуляція поведінки, яка виявляється у вольовій сфері особистості. В.І. Селіванов звертає увагу на важливість регулятивно-практичного аспекту (волі)

особистості, але перетворює її у визначальну ознаку особистості.

Як показує аналіз існуючих спроб визначити центральне ядро особистості, особистість не може бути “втиснута” в якусь одну категорію. Для адекватного опису особистісного рівня зумовленості поведінки слушно спиратися на розгалужену “мережу” категорій. Центральними вузлами цієї “мережі” виділено самооцінку, свободу вибору та творчу мотивацію (терміни розглядаються як робочі). Кожна з цих категорій є відтворенням на вищому рівні вихідних загальнопсихологічних категорій – образу, дії, мотиву. Дещо деталізуємо це положення.

Самооцінка як одна з категорій, з допомогою якої описується особистість, є діалектичним “зняттям” категорії образу, оскільки вона фіксує інформаційно-пізнавальний аспект психіки людини на більш високому щаблі, описує особистісний параметр інтелектуальної діяльності. В самооцінці репрезентовані не тільки знання про себе, а й про зовнішній світ. Особистість оцінює не просто себе чи світ, а своє місце в ньому, тенденції свого розвитку. І знання про себе ґрунтуються як на розвинутому механізмі самовідображення, так і на механізмі відображення зовнішнього світу.

Як показали конкретно-психологічні дослідження, самооцінка спершу виникає як відображення практичного відношення-ставлення і прямих суджень інших людей про життя та діяльність даного індивіда. Та й об’єктивується найадекватніше самооцінка опосередкованим шляхом – у практичному ставленні до інших людей, в оцінках їх творчих можливостей, продуктів їх діяльності.

В експериментальних психологічних дослідженнях формування самооцінки у дітей було встановлено, що їхня самооцінка здебільшого дещо перевищує реальні можливості. “У цьому феномені виявилася спрямованість особистості дитини, що формується, до саморозвитку, до досягнення як можна вищого рівня і тим самим до підвищення своєї самооцінки”¹⁷¹. Отже самооцінка – важливий компонент структури особистості і, своєю чергою, охоплює такі компоненти, як самовідображення, самоаналіз, самокритика та ін. Але у структурі особистості самооцінка не є “гегемоном”, вона на паритетних засадах взаємодіє з такими структурними компонентами, як свобода вибору та творча мотивація.

Єдність категорій самооцінки та образу констатується і тим, що в їх розробці провід-

ним є принцип відображення. Самооцінка постає вищим рівнем пізнавального аспекту психічної реальності, тимчасом як образ – це її вихідний рівень, тоді стає зрозумілим “вертикальний” зв’язок категорій образу і самооцінки.

Категорія свободи вибору як усвідомленої саморегуляції поведінки – це діалектичне виповнена і розвинута категорія дії. Саме у свідомій, творчо-перетворювальній соціальній дії, яка є зняттям сліпої необхідності, особистість утверджує себе як вільна. Дія, котра здійснюється внаслідок усвідомлення вагомості, є вільною дією. Вона дає людині змогу, з одного боку, виразити свою індивідуальність, тобто утвердити себе як особистість, а з другого – реалізувати в акті діяльності ту сукупність суспільних обставин, які зумовлюють існування людини як вільної істоти. Кожний окремий вид діяльності має конкретно-історичний характер, оскільки визначається відповідними соціальними умовами. Тому вибір дії, яка б відповідала логіці предмета і суспільних відносин, можливий лише тоді, коли індивідуальна праця є безпосереднім виявом праці колективної, суспільної. Отож, вибір дії, спрямованої на реалізацію самосвободи людини, можливий лише в тому разі, коли сама ця дія матиме загальносуспільне значення. “Детермінізм, – як писав В.І. Ленін, – не тільки не передбачає фаталізму, а навпаки, саме і дає підґрунтя для розумного діяння”¹⁷².

Свобода вибору (воля) спирається на розвинутий психологічний механізм саморегуляції, самоконтролю, який формується на основі “інтеріоризації” соціального контролю. Усвідомлення і використання законів суспільства і природи є умовою вільних дій особистості, які гармонійно реалізуються тільки в колективі. “Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому змогу всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода”¹⁷³. Здатність до саморегуляції поведінки є соціальною за походженням і механізмом прояву. Саморегуляція відбувається за умов усвідомленого чи неусвідомленого “санкціонування” кожного акту діяльності особистості з боку контактної чи “референтної” соціальної групи. Свобода вибору соціально детермінована ще й тому, що “перспективи розквіту людської особистості неминуче передбачають перетворення суспільних відносин”¹⁷⁴.

Традиційно здатність до вільного вибору пов’язується у психології з поняттям “характер”. Але оскільки характер трактується

нерідко як такий, що охоплює і підструктуру мотивації (спрямованість), а не лише як вияв на вищому рівні регулятивно-практичного аспекту психіки, вважаємо недоречно використовувати в даному контексті цей термін. Останній можна було б прийняти при умові, що під характером буде розумітись вищий спосіб саморегуляції, а не вся сукупність особистісних властивостей людини.

Прийнято думати, що людина стає особистістю, коли з об'єкта суспільного впливу стає його суб'єктом. Але це не зовсім так. Людина, як вже відзначалося, завжди є суб'єктом й об'єктом суспільної взаємодії. Як суб'єкт вона діє на об'єкт багаторівнево: як організм – на природне середовище, як суспільний індивід – на рівних собі (соціальне оточення), як особистість – на створюване культурно-історичне довкілля. Тому характер впливу людини на світ на різних рівнях змінюється. На рівні організму людина лише через свою присутність як природної істоти впливає на природне середовище. На рівні індивіда вона діє вже на певне соціальне оточення. На рівні особистості взаємодія набуває активно-перетворювального характеру. Суб'єкт завжди є активним джерелом-витоком. Це його не акциденція, а сутність. Але активність, як ми намагалися підкреслити, має різні рівні формовияву. Людина як особистість – це творець, перетворювач зовнішнього і внутрішнього світів. І ця її якість розкривається не тільки через категорії самооцінки та свободи вибору (саморегуляції), а й через категорію творчої мотивації. Зауважимо, що використання цих термінів може викликати певні заперечення. Самі терміни можуть бути згодом замінені. Важливо інше: відобразити потребу в “мережі” психологічних категорій, що б фіксувала особистісний рівень зумовленості поведінки.

Для особистості характерним є свідоме ставлення не тільки до конкретних сьогоденних та майбутніх життєвих цілей, а й передусім до загальної стратегії вибору цінностей усього майбутнього життєвого шляху, кінецьність якого здатна тверезо враховувати лише особистість. Становлення особистості – це безперервне наповнення і збагачення її новим змістом. Розквіт творчих потенцій – це реалізація як того, що закладено в суспільних умовах діяльності, так і тих конкретних цілей особистості, які визначаються її внутрішнім кредо – уявленням про сутність своєї життєдіяльності. Останнє у прогресив-

них особистостей і виявляється в мотивах реалізувати (і формувати) свої здібності на благо не лише конкретної (що властиво й індивіду, поведінка якого умотивована цілями контактної чи “референтної” групи) групи, а суспільства у цілому.

Ось чому специфічною ознакою мотивів особистості є саме їх творча спрямованість. Особистість займає щодо дійсності творчу позицію, домінуючим її мотивом постає мотив творення як себе (самовдосконалення), так і зовнішнього світу. Ці сторони творчої мотивації взаємопов'язані: “творення” себе можливе лише у процесі творення зовнішніх предметів, поява здатності до перетворення дійсності передбачає зміну рівня наявних можливостей суб'єкта, зміну дійсного рівня домагань. В умовах соціокультурної дійсності гармонійно поєднуються ці сторони творчої мотивації, адже “те, що я роблю з моєї особи, я роблю із себе для суспільства”¹⁷⁵. Загалом спосіб життя створює умови для гармонічної єдності індивідуального і суспільного в мотивах діяльності особистості.

Категорія “творча мотивація” є однією з тих, у яких конкретно розкривається особистість. Справді, “самобутність і неповторність особистості дістає концентрованого виразу в її творчості”¹⁷⁶. Саме творчим потенціалом і творчою мотивацією особистість відрізняється від індивіда.

Особистості притаманне прагнення до самоактуалізації, до самореалізації своїх здібностей у соціально цінних продуктах. Творчість – вища форма мотивації поведінки в діяльності людини, специфічний спричинювальний фактор її поведінки. Категорія “творчість” пов'язана з вихідною категорією “мотиву” і може розглядатись як її діалектичний розвиток. На рівні особистості у людини домінуючою мотивацією стає як потреба творення суспільно корисних зовнішніх предметів, так і прагнення “творення” самої себе (самовдосконалення). Відтак творчий підхід – обов'язкова умова спілкування (психосоціальних стосунків) особистостей. Оскільки людина як особистість є не уніфікований, стандартизований індивід, а неповторна, унікальна суспільна істота, то і розуміння неповторної своєрідності (соціальної за походженням і структурою) неможливе без творчого осягнення її сутності. Це осягнення зумовлюється, поряд з пізнавальними чинниками, і відповідними мотиваційними установками особистості. Вищою формою мотивації поведінки людини є мо-

тиви творення суспільно цінних продуктів, мотиви самовдосконалення. Тому принцип детермінізму перебуває в основі психологічного аналізу як категорії мотиву, так і категорії “творчої мотивації”.

Зарубіжні психологи до рангу домінуючих мотивів особистості не випадково відносять такі риси, як “тривожність”, переживання стурбованості за своє індивідуальне буття. Ці тенденції є відображенням суперечливих процесів, які притаманні капіталістичному способу життя. При цьому мотиви поведінки особистості націлені не на досягнення спокою, рівноваги, а на встановлення з дійсністю таких систем “напруження”, які давали б змогу реалізувати у всій повноті свої сутнісні сили. Такою і є творче напруження. Тому “вільна праця, наприклад праця композитора, водночас являє собою диявольськи серйозну справу, найінтенсивніше напруження”¹⁷⁷. Для особистості, яка надихається гуманістичними ідеалами, властива не тривога, а творче занепокоєння, стурбованість за реалізацію своїх задумів як у цілому, так і в окремих випадках. Пристрасність – невід’ємна риса мотивації особистості.

Відзначаючи, що для особистості характерно домінування мотивів творчого самовдосконалення, самоактуалізації, треба правильно пояснити детермінованість цього класу мотивів. Мотивація людської особистості зумовлюється не свідомістю людини, а тими суспільними обставинами, у яких людина реалізує свою життєдіяльність і які відображаються у свідомості у вигляді мотивів дії. За своїм змістом мотив – це соціальний стимул людської діяльності. Як відзначають вітчизняні психологи, творча спрямованість особистості зумовлюється ідеалами тих соціальних груп, з якими вона співвідносить свої дії. “Люди, котрі самоактуалізуються, – це не особистості, відокремлені від суспільства, а люди, для яких основну “референтну групу”, тобто групу, членами якої вони себе вважають, становить майбутнє суспільство, яке зароджується в надрах теперішнього і проти якого повстають сили реакції”¹⁷⁸.

Таким чином, у структурі особистості виділяються три найважливіших компоненти – самооцінка, свобода вибору, творча мотивація, що описуються у відповідних категоріях. Всі три компоненти тісно пов’язані між собою і не існують ізольовано один від одного. Так, свобода вибору можлива за умови усвідомлення суб’єктом особливостей ситуації діяльності та своїх власних можливостей.

Глибина усвідомлення ситуації, зі свого боку, залежить від рівня творчих мотивів, прагнення реорганізувати, перетворити ситуацію, самоактуалізувати свої здібності у продуктах матеріальної та духовної творчості.

Нами усвідомлюється певна схематичність опису самих категорій особистісного рівня детермінації поведінки і характеру їх взаємозв’язку. Річ у тому, що ці категорії тільки починають викристалізовуватись. Але подальшому розвитку категоріального ладу, на нашу думку, має сприяти більш докладний і поглиблений аналіз саме тих аспектів особистісного рівня зумовленості поведінки, які умовно названі як самооцінка, свобода вибору (саморегуляція) і творча мотивація.

Самооцінка, свобода вибору, творча мотивація – це триєдині сутнісні сторони, триєдині субстанціональні визначення особистості. Кожна з цих категорій має постати як результат піднесення від абстрактних до конкретних визначень вихідних категорій – образу, дії, мотиву.

Для всебічного осягнення такого гранично складного, плинного й водночас такого стабільного утворення, як особистість, потрібний розгалужений і гнучкий категоріальний апарат. Крім групи категорій, у яких показана неможливість зведення особистості до однієї з її сторін, треба вирізнити категорії, у змісті яких фіксуються властивості, притаманні всім аспектам особистісного рівня активності поведінки, а саме самосвідомість і надсвідоме.

С.Л. Рубінштейн слушно підкреслював фундаментальне значення для людини як особистості свідомого ставлення до світу: “Без свідомості, без здатності свідомо ставати на певні позиції немає особистості”¹⁷⁹. Отож свідомість – передумова самосвідомості як власне особистісного утворення. Особистість характеризується розвинутим механізмом самосвідомості, саморефлексії. Самосвідомість невідривна від *іносвідомості* (знання про зовнішні, об’єктивно існуючі предмети та явища), але є “історично пізнішим явищем, ніж усвідомлення предметів дійсності”. “Власне “Я” – ця передумова і фундамент будь-якої діяльності – довго залишається у пільмі і дуже пізно вступає у поле ясності свідомості суб’єкта”¹⁸⁰.

Свідомість і самосвідомість особистості формується у процесі спілкування і колективної трудової діяльності: “ставлення людини до самої себе стає для неї предметним, дійсним, лише через її ставлення до іншої людини”¹⁸¹. Самосвідомість як вищий її

рівень розвитку “знімає” основні ознаки свідомості, яка “із самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди”¹⁸².

Вихідні ознаки свідомості і самосвідомості – соціальність, продуктивність, “інструментальність” – відносяться і до їх взаємодоповнювальних компонентів – несвідомого і “надсвідомого”. Останні є взаємопов’язаними рівнями вияву неусвідомлюваних людиною компонентів її діяльності. Якщо свідомість корелює з несвідомим, то самосвідомість корелює з “надсвідомим” – неусвідомлюваними компонентами творчої діяльності особистості, які в концентрованій формі наявні в явищах інтуїції, осяяння, імпровізації. Зважаючи на новизну категорії “надсвідоме”, звернемося до перших спроб її запровадження до категоріального ладу психології.

Аналізуючи з позицій предметно-історичного підходу суспільно-історичну природу творчої діяльності особистості, М.Г. Ярошевський зазначає, що висунення і попередній аналіз окремих структурних утворень (категорій) наукового мислення не усвідомлюється належною мірою дослідниками. Ці феномени Ярошевський пропонує називати “не безсвідомими чи підсвідомими, а надсвідомими, оскільки прихований від мисленого погляду суб’єкта світ категоріального розвитку наукових цінностей являє собою не потайні, безликі “глибини”, а “вершини” людської психіки”¹⁸³. За різними термінами стоїть і принципова відмінність у розумінні сутності досліджуваного явища. Тлумачення надсвідомого в контексті досліджень, виконаних у руслі предметно-історичного підходу, докорінно відрізняється від тлумачення несвідомого у психоаналізі: “як за змістом, так і за характером детермінації надсвідоме відноситься до індивідуальної свідомості зовсім інакше, ніж несвідоме. За змістом воно містить не витіснені комплекси, а плеяди ідей і категорій, що історично розвиваються. За характером спричинення воно постає не як готовий продукт, а як об’єктивний запит, що йде ззовні, а реалізується тільки завдяки особистості, котра створює те, що до її діяльності не існувало”¹⁸⁴. Надсвідоме детермінується як логікою розвитку науки, так і власною предметною діяльністю особистості за окреслених соціально-історичних умов творчості: “Зближення логіки розвитку науки з логікою розвитку конкретного індивіда і спричиняє спалах надсвідомої думки”¹⁸⁵.

У вітчизняній психології несвідомі компоненти психіки розглядаються в неподільній єдності зі свідомими (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Д.Н. Узнадзе). І надсвідоме у згоді з цією науковою традицією розуміється як невідмежоване від свідомості, самосвідомості: “Глибокою оманю було б мислити надсвідоме як протилежне свідомості. Навпаки, воно увімкнене у його внутрішню тканину і невіддільне від неї. Надсвідоме не є надособовим. У ньому особистість реалізує себе з найбільшою повнотою, і тільки завдяки йому вона забезпечує – зі зникненням індивідуальної свідомості – своє творче безсмертя”¹⁸⁶.

Надсвідоме в діяльності особистості, як і несвідоме на рівні суспільного індивіда, є психосоціальним феноменом, тільки якісно вищого рівня: “...надсвідомий рівень регуляції наукової діяльності творчої особистості є за своєю суттю колективно надсвідомим у тому розумінні, що другим і старшим “Я” для цієї особистості, котре працює у його режимі, постає наукове товариство, яке функціонує як особливий надособистісний суб’єкт, котрий незримо вершить свій контроль і суд”¹⁸⁷.

Самосвідомість і надсвідоме виникають у колективній діяльності, в ній вони об’єктивуються і дістають адекватну оцінку. Вони є двома нерозривними гранями у психологічній структурі особистості. Причому дослідження особистісного рівня спричинення поведінки у вітчизняній психології базується на принципах детермінізму, єдності психіки та діяльності, розвитку, відображення та історизму. Саме згідно з принципом детермінізму слід вичленувати висхідну “клітинку” дослідження особистості, через аналіз якої відкрилася б перспектива осягнути складне ціле.

Для особистісного рівня зумовленості поведінки такою “клітинкою” є, на нашу думку, *вчинок*. Свого часу С.Л. Рубінштейн запропонував розглядати вчинок як висхідну одиницю вивчення поведінки загалом. Отож “одиниця” поведінки – вчинок, так само як “одиниця” діяльності взагалі – дія. Вчинком, в адекватному розумінні слова, є не будь-яка дія, а лише така, у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до загального, до норм суспільної моралі”¹⁸⁸. Та хоча С.Л. Рубінштейн учинок називає “одиницею” поведінки загалом, але, як видно із наведеної цитати, під учинком розуміється той вихідний елемент організації психічного життя, що стосується саме особистості.

Вчинок, на відміну від таких понять, як мотивація, інтелект, воля, характер, стосу-

ється не однієї якоїсь сторони психіки особистості (мотиваційної, регулятивної, пізнавальної), а становить їх єдність, що відповідає реальним цілісним актам самореалізації особистості. Цілісність та “елементарність” – ось у чому перевага запропонованої тут “одиниці” аналізу особистості.

Які основні особливості вчинку як елементарної “одиниці” буття та аналізу особистісного рівня зумовленості поведінки? Вчинок як одиниця об’єктивації і дослідження особистості характеризується: а) самоусвідомленістю, оскільки для особистості характерний високий ступінь рефлексивності; б) творчою позицією у суспільному житті та у сфері створюваної духовної чи матеріальної культури, яка виявляється в активності, спрямованій на перетворення як внутрішнього, так і зовнішнього світу; в) свободою вибору, яка має високий “інгредієнт” прогностичності і спирається на розвинуту здатність чинити опір зовнішнім обставинам і підтримувати високе творче напруження.

Згідно з логікою розвитку та буття особистості зазначені особливості вчинку пов’язані зі своїми взаємовиключаючими і взаємодоповнювальними сторонами – неусвідомленістю, репродуктивністю, необхідністю. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, психічний зміст особистості “не вичерпується мотивами свідомої діяльності, він охоплює в себе також багатоманітність несвідомих тенденцій”¹⁸⁹. Розгорнута характеристика вчинку має виходити з уявлення про діалектичну єдність в ньому свідомого і неусвідомлюваного, творчого і репродуктивного, свободи і необхідності.

Вчинок як єдність внутрішнього і зовнішнього, суб’єктивного і об’єктивного може бути умовно розмежований на зовнішню реальну поведінку і “внутрішню” програму цієї поведінки – ідеал. Ідеал – це внутрішня диспозиція особистості, внутрішня програма звершуваного вчинку. Поведінка особистості має “ідеальний” характер. Розходження між ідеалом і реальною дійсністю є тією суперечністю, яка джерелить розвиток особистості. “Вчинок – звершення дій усупереч існуючому станові речей: виступ проти якогось суспільного звичаю, моральної норми або проти шаблону мислення та ін. Це “всупереч” спрямовується також проти внутрішніх істотних сил індивіда”¹⁹⁰. Вчинок є єдністю ствердження і заперечення, творення і репродукування, свідомого і несвідомого, вільного і потрібного. Виходячи з описаних

особливостей учинку, слід зазначити, що саме вони (самоусвідомлюваність, творча позиція, свобода вибору, утвердження ідеалів) повинні стати об’єктом вивчення при “діагностуванні” рівня можливостей особистості. Має рацію Л.І. Анциферова, коли стверджує, що “для того, щоб стати основою виховання повноцінної здорової особистості, теорія має спиратися на вивчення особистостей, котрі відзначаються високою мірою психологічної зрілості, прогресивних, творчих, тих, які конструктивно збагачують розвиток суспільства”¹⁹¹. Звідси зрозумілим стає те, чому основним способом дослідження особистості має бути вивчення процесу становлення і розвитку творчих особистостей. Особистості притаманний свій домінуючий тип розвитку. Вона формується у процесі предметно-практичної, перетворювальної діяльності, у процесі творення (а не тільки засвоєння) суспільно-історичного досвіду. При цьому, очевидно, зберігається зв’язок з тими типами розвитку, які є типовими для індивідуального та психофізіологічного рівнів.

Розглянуте вище положення про предметну творчу діяльність як основний спосіб буття і самореалізації особистості є суттєвим аргументом проти хибних уявлень про розвиток як основний спосіб буття особистості. Адже розвиток охоплює всі рівні і форми об’єктивної реальності і тому не є специфічною ознакою особистості. Хибність такого спрощеного підходу до визначення особистості розуміють і деякі зарубіжні психологи. Так, з метою встановлення відмінностей між розвитком у неживій і живій природі та власне особистісним розвитком Г. Олпорт уводить поняття “становлення” і показує, що особистість перебуває в безперервному процесі зміни, самооновлення, що поєднується з глибокою стійкістю її структурних компонентів¹⁹². Хоча зміст поняття “становлення” ближче до характеристики основного способу існування особистості, ніж поняття “розвиток”, все ж у ньому Олпорт не підкреслює найсуттєвіше. Кожному рівню активності поведінки притаманні процеси розвитку і становлення. Специфічним способом буття і самореалізації особистості є творча, предметно-перетворювальна діяльність. Вивчення особистості – це вивчення особливого типу розвитку за допомогою особливих методів. *Особистість – це діалектичний “ланцюг” учинків.* Вибір вчинку як одиниці аналізу поведінки особистості змушує нас йти далі і визнати, що саме система цих проаналізованих одиниць

(учинків) здатна відтворити цілісну картину особистості. Якщо у вчинку об'єктивується особистість, то через історію вчинків (біографію) можна збагнути психологію і соціологію особистості. Тому важливим методом цілісного дослідження особистості є *біографічний метод*. Дослідження вчинків людини дає змогу описати біографію (історію) особистості. І це природно, адже особистість – це її історія, її біографія.

Стрижнем історії (біографії) особистості є не стільки її особисті колізії та їх опис біографом, скільки історія її трудової діяльності, поворотним моментом якої є вибір (зміна) професії. Вибір професії – це одне з найважливіших рішень, яке людина приймає у своєму житті і яке спричиняє незворотні наслідки. Саме у професійній діяльності людина отримує засоби для утвердження себе як особистості. Використання вільного часу особистістю залежить насамперед від спрямованості її професійних інтересів. Драматизм і гармонія особистого життя похідні від драматизму трудової адаптації і професійного просування¹⁹³, визнання (відхилення) соціальної цінності продуктів творчості особистості. Звідси випливає, що біографія особистості – це перш за все біографія її трудової (наукової, художньо-естетичної, виробничо-практичної) діяльності. У цьому зв'язку, В.С. Мерлін, на основі даних емпіричного дослідження відзначав, що “у 72% (всього 65 випадків) психогенним джерелом неврозу були психологічні конфлікти на основі відношення до праці”. В конкретних випадках “психологічний конфлікт не виникає на основі невдоволення ставлення до сім'ї і до чоловіка, але виникає і гостро перебігає на основі ставлення до праці”.

Розпочаті в сучасному наукознавстві дослідження біографій учених показують значні можливості застосування біографічного методу з метою вивчення як логіки розвитку наукових дій, так і логіки розвитку особистості вченого¹⁹⁴. Загалом значення методу наукових біографій (та не тільки наукових, а й художніх, біографій практиків-винахідників) для розробки проблем особистості важко переоцінити.

Наукова, “художня”, “практична” біографія – це не просто опис освоєння та творення наукових, художніх, технічних ідей. Це водночас й опис суспільної боротьби особистостей (і цілих колективів), котрі розвивають і певний предметно-логічний контекст за утвердження цих ідей. Через біографію про-

фесійної діяльності проходять і в ній сплітаються всі життєві нерви цілісної особистості. Тому біографічний метод і жанр біографії, незаконно забуті і поступово відроджуючі свій статус завдяки наукознавчим дослідженням, повинні зайняти належне місце серед психологічних методів.

А яке місце займають у вивченні особистості досить поширені за кордоном тестові методики? Чи справді так звані “тести особистості” дозволяють досліджувати особистість в універсальних формах її прояву? Результати тестових досліджень дозволяють відтворити фрагменти “індивідних” особливостей людини, відобразити можливості щодо виконання людиною лише певного рівня складності завдань, що характеризують її як індивіда, а не особистість. Але без знання зони актуального розвитку ми не будемо мати матеріалу для зіставлення “особистісного” та “індивідного”. Важливим є діагностування не тільки наявного рівня розвитку знань, умінь та навичок, а й можливого рівня і напрямків найближчого розвитку. В зв'язку з цим варто зупинитись на понятті “зона найближчого розвитку”, введеного видатним вітчизняним психологом Л.С. Виготським.

У його інтерпретації це поняття фіксує здатність дитини виконувати діяльність певної складності при співробітництві з дорослим, яка була недоступною при самостійному її виконанні. Положення про зону найближчого розвитку були висунуті у зв'язку з розробкою Виготським методологічних і методичних питань експерименту нового типу – психолого-педагогічного (формульованого). Останній дозволяє експериментатору активно впливати на рівень “зони найближчого розвитку”, вивчаючи при цьому механізми психіки людини, яка має суспільно-історичну природу.

Спілкування дитини з дорослим, у процесі якого дитина розкриває свої потенціальні можливості, реалізація яких була неможливою наодинці, є не чим іншим як проявом у зародковій, елементарній формі колективної творчості, коли один (дорослий) діє як “пускач”, “стимулятор” діяльності іншого (дитини). Ця стимуляція має троякі аспекти вияву. По-перше, дорослий допомагає подолати суто пізнавальні перешкоди, вказуючи на наявні помилки в діях дитини чи нашттовхуючи, навіваючи їй новий нетрафаретний для дитини спосіб діяння. По-друге, співучасть дорослого в діяльності дитини надає їй поведінці особливого смислу, активізує її; ця співучасть є надзвичайно сильним мотиватором, вона

певною мірою “енергетизує” діяльність дитини. По-третє, дорослий підсилює не тільки пізнавальні чи мотиваційні “ресурси”, а й створює можливості для нового типу регулювання дії, зробивши її суто соціальною, колективною дією.

Поняття “зона найближчого розвитку” знайшло застосування не тільки в загальній та педагогічній психології. В дефектологічній психології воно конкретизується в понятті “міра допомоги”. На жаль, евристичні функції поняття “зона найближчого розвитку” поки що обмежуються “зоною” загальної, педагогічної та дефектологічної психології, хоч справді вони значно ширші. Це поняття може з успіхом використовуватись і у психології творчості, і у психології особистості. Зона найближчого розвитку виявляється не тільки у процесі шкільного навчання в системі “дитина – дорослий”, а й у студентській та аспірантській творчості в системі “студент (аспірант) – науковий керівник”. Остання має подібні принципіві властивості та ознаки, що і система “дитина – дорослий”. Ці системи – це своєрідні міні-моделі колективної творчості. Та й сама взаємодія у творчих колективах базується на взаємодії зон найближчого розвитку особистостей. Тому особливого значення набуває розробка принципів положень діагностування цієї зони, що може мати практичне значення для комплектування творчих колективів задля вдалого використання творчих потенцій їх членів. “Схрещення” площин зон найближчого розвитку декількох партнерів дозволяє як посилити їх індивідуальні можливості, так і перейти від потенціального до актуального рівня розвитку, відношення між якими тим динамічніші, чим швидше прогресує особистість.

З метою конкретно-наукового вивчення тенденцій розвитку особистості, виявлення того, що вона буде здатна зробити в майбутньому, доречно розробляти спеціальні тести, які б дозволяли діагностувати саме “зону найближчого розвитку”. Та, спершу, слід попередньо визначити принципіві засади діагностики цієї зони, здібностей особистості. В даному контексті здібності можна тлумачити як показник, у якому зафіксована відмінність (математично – різниця) між рівнем виконання завдань при допомозі інших і рівнем діяльності, виконуваної самостійно.

“Прообразом” тестів діагностики “зони найближчого розвитку” може служити методика “підказки”, яка використовується віт-

чизняними психологами при дослідженні творчого мислення. Та ця методика є індивідуальною, а не груповою. Варто було б розробити саме такі варіанти методики “підказки”, які дозволяли б проводити масові (групові) обстеження. Додамо також, що діагностуючі “батареї” завдань мають бути близькими за змістом і методами вирішення з тими завданнями, які доведеться обстежуваним розв’язувати в майбутній діяльності. Адже принцип єдності психіки і діяльності є наріжним і в розробці методів дослідження особистості. Воднораз нові варіанти методики “підказки” мають бути достатньою мірою стандартизовані, щоб їх можна було використовувати при масових обстеженнях. Існуючі нині системи профвідбору більшою мірою діагностують рівень знань, аніж здібності. Тому потреба розробки методів діагностики “зони найближчого розвитку” (здібностей) є досить актуальною.

Проблема особистості – це поле найгостріших сутичок матеріалістично та ідеалістично зорієнтованих методологій. Це виявляється і в аналізованому тут питанні методів вивчення особистості. Психологи-ідеалісти твердять, що особистість не може досягатися за допомогою “номотетичних” (законополокладальних) методів. Лише “ідеографічні” (описуючі особливе, індивідуалізоване) методи дослідження придатні для вивчення особистості. Одним з таких методів представники екзистенціальної психології вважають феноменологічний метод, який у їх тлумаченні виявляється не чим іншим, як витонченою формою інтроспекції, подальшою модифікацією інтроспективного методу суб’єктивістської психології. Феноменологічний метод (спостереження та опис властивостей і взаємозв’язків безпосередньо сприйманих феноменів) є реакцією на абсолютизацію об’єктивістських методик бігевіористів.

Феноменологічному методу протиставляються психологами-марксистами праксеологічні методи (методи вивчення продуктів діяльності). Так, наукознавча психологія орієнтується на розробку наукометричних методик, психологія праці – на праксометричні методи, психологія мистецтва – на дослідження не тільки процесу, а й продуктів художньо-естетичної діяльності. Між методами “психометрії”, спрямованих на кількісний аналіз особистості, та біографічним методом, націленим на досягнення своєрідного, неповторимого в особистості, немає суперечності.

Вчинок як діалектична єдність типового і своєрідного, репродуктивного і творчого має досліджуватись як “номотетичними”, так і “ідеографічними” методами. Саме природа особистості та елементарної “клітинки” її аналізу передбачає використання обох класів методів. Тим самим знімається їх механічне протиставлення. Зокрема, цей дуалізм долається при використанні біографічного методу.

Додамо, що біографічний метод, як основний метод дослідження особистості, має бути комплексним, синтетичним, повинен базуватися на узагальненні результатів дослідження, отриманих на основі інших методів (експерименту, аналізу продуктів діяльності, бесіди та ін.). Завданням біографічного дослідження є зображення реальної історичної динаміки структурних компонентів особистості з метою прогнозування її подальшого розвитку. Для прогнозування розвитку особистості виявилися б корисними тестові методики, які б дозволяли діагностувати не тільки зону актуального, а й зону найближчого розвитку. Подальший розвиток методичних засобів дослідження особистості, гадаємо, йтиме шляхом розробки конкретно-психологічних методик діагнозу і прогнозу рівнів сформованості зони найближчого розвитку.

Уявлення про суспільно-історичну природу особистості та її здібностей є вихідними і при висвітленні питання про типологію особистості та темперамент людини. Відомі спроби долучати до структури особистості таке інтегративне психофізіологічне утворення, як темперамент, у руслі цього підходу, не мають під собою твердого наукового підґрунтя. Ще Г. Гегель звернув увагу на невизначеність цього поняття та його безплідність для з'ясування індивідуальної своєрідності поведінки людини: “Важко сказати, що власне розуміють під темпераментом. Цей останній не належить ні до моральної природи вчинку, ні до таланту, що наочно проявляється в ньому, ні, нарешті, до пристрасті, яка завжди має певний зміст... Для вільного духу темперамент не такий важливий, як це гадали раніше. В часи більш високого розвитку освіти втрачаються багатоманітні, випадкові манери поведінки і способу дії і тим самим зникають також і відмінності темпераментів”¹⁹⁵. Гегель помилявся, говорячи, що відмінності темпераментів як природної основи зовнішньої динаміки поведінки “зникають”, вони відіграють суттєву роль у діяльності людини. Але особистість, зважаючи на властивості свого темпераменту,

виробляє індивідуальний стиль діяльності¹⁹⁶, який допомагає компенсувати природні вади.

Не можна не погодитись з думкою В.С. Мерліна, що властивості темпераменту “взагалі не є властивостями особистості”¹⁹⁷, оскільки вони відносно незалежні від психосоціальних та особистісних характеристик людини. Все ж, оскільки особистість проявляється у саморегуляції своїх природних потенцій, до яких відноситься і темперамент, стає зрозумілим прагнення розглядати цей феномен у тісному зв'язку з проблемою особистості.

Визнання соціальності людини як особистості вимагає критичного перегляду існуючих типологій особистостей, які потребують як конкретно-наукових уточнень, так і аналізу методологічних основ їх класифікації. У вітчизняній психології зустрічається цікава спроба диференціювати особистості на мислительний та художній типи за домінуючим у них видом пізнавальної діяльності (М.О. Добролюбов). Ця класифікація стала основною у вітчизняній психології, зазнавши деяких уточнень. Зокрема, це стосується спроби І.П. Павлова знайти анатоμο-фізіологічні основи цієї класифікації, у якій він за відносним домінуванням першої чи другої сигнальної системи диференціював особистості на художній та мислительний типи. Але у його класифікації сумнівним є твердження про відносне домінування сигналів першої сигнальної системи (і це, наприклад, у письменника – майстра художнього слова?!): люди з домінуванням так званої першої сигнальної системи ізолюються. Виходячи з положень про співвідношення двох сигнальних систем, не можна пояснити ні наявність практичного типу, ні його психологічні властивості. Характерно, що навіть ті дослідники, які спираються на павловські ідеї і термінологію, приходять до висновку, що поняття “першосигнальний” зовсім не однозначне поняттю “художній”. Так, в одній з обстежуваних “відносне переважання першої сигнальної системи помітне переважно у сфері її практичних занять, у конкретності, предметному характері відображення нею дійсності. Перед нами немов би нехудожній варіант “художнього” типу”¹⁹⁸.

В умовах науково-технічної революції зростає роль операторів складних автоматизованих систем та організаторів виробництва, діяльності яких притаманний практичний характер. У зв'язку з цим зростає актуальність вивчення психологічних особливостей не тільки мислительного, художнього, а й практичного типу особистості. Тому існуюча

основа класифікації типів особистості, яка не охоплює практичний тип, має бути уточнена.

Визначаючи типи особистостей, треба виходити не стільки з аналітико-фізіологічних особливостей вищої нервової діяльності, скільки з особливостей формування особистості в активному суспільному житті. При цьому в ставленні як типових, так і індивідуально неповторних рис особистості важливу роль відіграє саме провідна форма діяльності. Психологічні риси особистості формуються в і через провідну форму діяльності, яка спричиняє диференційований вплив на різні здібності людини – практичні, художні, наукові. Провідна форма діяльності впливає не тільки на розвиток певних здібностей, а й на формування структури особистості в цілому.

Певно, що провідна форма трудової діяльності (виробничо-практична, художньо-естетична, науково-теоретична), в яку внаслідок суспільних обставин і власного свідомого вибору входить особистість, сприяє утворенню того комплексу психологічних рис, який можна було б віднести до художнього, мислительного чи незаконно забутого практичного типу. Домінування у поведінці схильності (і здатності) до однієї з провідних форм діяльності може слугувати одним з найбільш загальних критеріїв розрізнення типів особистості – художника, практика, мислителя.

Тому, на нашу думку, слід визначати типи особистостей не за співвідношенням двох сигнальних систем і не тільки за схильністю до певної форми пізнавального освоєння дійсності, а й за домінуючою схильністю (і здатністю) до однієї з форм трудової діяльності, що призводить до формування відповідних здібностей і вищих характерологічних нашарувань особистості.

Потреба поглибленої розробки психологічної типології особистості на базі обстоюваної тут методології диктується як запитом практики виховання нової людини, так і потребами протиставити існуючим у зарубіжній психології класифікаціям особистостей свої конструктивні рішення. Тим більше, що за кордоном набули поширення типології особистостей, побудовані на врахуванні предметного змісту світогляду людини. До них належить класифікація В. Дільтея за типами світогляду та Е. Шпрангера за домінуванням у свідомості людини наукового, естетичного, релігійного, економічного та іншого змісту. Але ці класифікації базуються не на конкретних формах буття та діяльності людини, а на типах прояву духу, культури, поясню-

ваних з ідеалістичних позицій. Не має прямого відношення до особистісного рівня зумовленості поведінки і поділ людей на інтравертів та екстравертів, тому що спрямованість “всередину” (інтровертованість) і “назовні” (екстравертованість) може виявлятися і на рівні індивіда. Взагалі слід досліджувати конкретні прояви і змістовну спрямованість інтроверсії та екстраверсії у значимих ситуаціях, а не формально визначати належність людини до того чи іншого типу. Згідно з загальнонауковим принципом доповняльності опис особистості, індивіда чи психічного взагалі має здійснюватися у взаємовиключаючих і взаємодоповнювальних поняттях. Це стосується і пари *інтроверсія – екстраверсія*, яку ми віднесли б до рівня індивіда, а не особистості. Ще більш обмеженими є конституційні та генетичні теорії особистості, в яких психічні риси-якості людини трактуються як зумовлені будовою тіла чи генетичним кодом. Проте до цього часу належне місце цим теоріям відводять сучасні дослідники у зарубіжних країнах. Аналіз існуючих типологій особистості показує, що, тільки базуючись на принципах детермінізму, історизму, єдності психіки та діяльності, можна пояснити як природу, так і типологію особистостей. Вирішення цих питань має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Проблема особистості є перш за все практична проблема. І вона може бути розв’язана лише в масштабах усього суспільства. “Проблема особистості може бути розв’язана, якщо в кожній людині бачити особистість. Якщо особистість проектується тільки в деяких людях за якимось спеціальним вибором, тоді немає проблеми особистості”¹⁹⁹.

Науково-практична розробка цієї проблеми має глибокий гуманістичний смисл. Л. Сев справедливо зазначав, що “психологія особистості воістину буде гідна свого ім’я тільки тоді, коли вона стане, наскільки це залежить від неї, інструментом для здійснення повного розквіту всіх особистостей”²⁰⁰.

Отже, розгляд основних тенденцій у дослідженні особистості показав, що питання про її природу продуктивно може розв’язуватись у більш загальному контексті проблеми рівнів детермінації поведінки. Аналіз дозволив попередньо окреслити можливу “мережу” категорій, у яких осягається психологічною наукою людина як особистість: самооцінка, свобода вибору, творча мотивація; самосвідомість – надсвідоме. Суспільно

перетворювальна діяльність особистості є об'єктивною основою цілісності її психічних функцій і взаємозв'язку категорій, що їх фіксують.

Вихідною “клітинкою” аналізу особистісного рівня активності поведінки є вчинок, який характеризується високою мірою самоусвідомлення, котре ґрунтується на знанні законів об'єктивного світу; творчою спрямованістю суспільних мотивів, які його викликали; свободою вибору, зумовленою усвідомленням засадничих зв'язків і залежностей предметної дійсності.

Результати аналізу методологічних питань розробки проблеми особистості дозволили піддати критиці існуючі у зарубіжній психології концепції структури особистості і показати неспроможність типологій особистості, що ігнорують принцип взаємозв'язку діяльності та психіки.

ПІСЛЯМОВА

Безсумнівною є важливість дальшого розвитку фундаментальних наукових досліджень та зміцнення їх зв'язку з практикою. У психологічній науці до актуальних фундаментальних розробок належить насамперед *проблема науково-категоріального синтезу знань*, успішне вирішення якої має важливе значення для поглиблення і збагачення психологічної теорії, для практики оптимізації процесів перспективного планування та організації подальших досліджень, для удосконалення змісту і методів викладання психологічних дисциплін. Центральна ланка у підготовці науково-категоріального синтезу психологічних знань є обґрунтування основних пояснювальних принципів психології і визначення способів їх взаємозв'язку, а також вивчення становлення і тенденцій розвитку категорій психології, розробка їх системи.

Проведене історико-теоретичне дослідження головних тенденцій розвитку категоріального ладу психології дозволило зробити деякі попередні висновки щодо загальної природи і взаємозв'язку окремих його елементів – категорій, принципів, методологічних проблем. Розвиток категоріального ладу психології підкоряється загальним закономірностям еволюції наукового знання, позначуваним у наукознавстві як *логіка розвитку науки*. Основні тенденції розвитку психологічного пізнання, котре здійснюється під безпосереднім впливом потреб суспільно-історичної практики, виявляються зумовле-

ними як продуктивними зв'язками психології з іншими науками, так і внутрішніми закономірностями її розвитку. Причому логіка розвитку психологічної науки має дві форми вияву – зовнішню і внутрішню.

Міждисциплінарні зв'язки суттєво впливають на зміну предмета і теоретико-пізнавальних засобів психології. Закономірний характер впливу цих зв'язків на розвиток психологічної науки утворює “зовнішню” логіку її розвитку. Закономірності еволюції її власної структури, зокрема принципів, категорій, методологічних проблем психології, становлять “внутрішню” логіку розвитку психології.

Проявом логіки розвитку психології є закономірна послідовність викристалізування окремих ланок її категоріального ладу. Розробка останнього здійснювалася поетапно і поелементно: при послідовному вичленуванні окремих категорій спостерігалася звуження проблематики психологічних досліджень до одного з аспектів психіки при редуції інших її сторін (категоріальний редуціонізм). Певний елемент категоріального ладу вивчався якщо не цілком ізольовано, так при помітній недооцінці інших. Окремі категорії виокремлювалися й обґрунтовувалися зусиллями цілих наукових шкіл і напрямків. Настановлення на розробку певного елемента категоріального ладу виявлялося об'єктивною основою консолідації наукової школи. Зі свого боку, наукові школи у психології реалізовували об'єктивні потреби розвитку науки, що знаходило конкретизацію у вивченні окремих сторін психічної реальності, що відображувалися в особливих психологічних категоріях.

Вирішальним фактором подолання різних типів редуціонізму (дисциплінарного, категоріального, рівневого), конструктивізму, елеваціонізму, вчень про психічну причинність є творче застосування у процесі аналізу природи психічних явищ і шляхів їх пізнання системи пояснювальних принципів психологічної науки, центральним серед яких є **принцип детермінізму**. Розробка цього принципу в історії психології була підпорядкована визначенню специфіки психічних явищ і способу відображення їх у системі взаємопов'язаних категорій. Історичні форми причинного пояснення природи психіки є відображенням як логіки розвитку об'єкта дослідження, так і закономірностей його пізнання.

Розробка методологічних проблем психології спирається на певну “мережу” принципів наукового дослідження – принципи детермі-

нізму, відображення, практики, розвитку, історизму. Вони становлять методологічну основу дослідження психофізіологічної, психогностичної, психопрасичної та інших проблем. Уся ця “мережа” принципів має накладатися на будь-яку методологічну проблему, але для певної проблеми наріжним, базисним, є один з цих принципів. Так, принцип відображення постає визначальним у розробці психогностичної проблеми. Застосування принципу практики – обов’язкова умова для успішного аналізу психопрасичної проблеми. Принцип детермінізму утверджується як засадничий у дослідженні психоактиваційної проблеми.

Аналіз показує, що в межах згаданих методологічних проблем психології вивчались і викристалізовувались конкретно-наукові психологічні категорії. Формування категорій здійснювалось у рамках певних методологічних проблем. Так, дослідження психогностичної проблеми сприяло формуванню категорії образу, в якій фіксувався пізнавально-інформаційний аспект психіки. Вивчення психопрасичної проблеми неминуче вело до вирізнення категорії дії, яка охоплювала інший – регулятивно-прасичний – бік психічного життя. Категорія мотиву сформувалась як результат розробки психоактиваційної проблеми – питання про “психодинаміку”, про “психоенергетику” поведінки. Психосоціальна проблема пов’язана з дослідженням соціопсихічного рівня поведінки людини, котрий обіймається у цілому циклі категорій. Категорія особистості формувалась як результат синтезу розробок сув’язі методологічних проблем психології.

Психологічні категорії діставали в історії психології різне трактування залежно від пояснювальних принципів, якими керувались дослідники. Так, правильно схоплений один з аспектів психіки – прасичний – набув спотвореної інтерпретації в бігевіоризмі, оскільки спирався на філософський принцип прагматизму. Феноменологія Е. Гуссерля через складні опосередкування знайшла свій вияв у трактуванні категорії образу гештальт-психологами. Принципи механістичного детермінізму, які у їх послідовній реалізації ставали індетерміністичними, лягли в основу розробки З. Фройдом категорії мотиву. Сказане свідчить, що категорії психології неподільні як від методологічних проблем психології, так і від принципів, на основі яких вони розробляються. Справді наукового

трактування набули категорії в психологічних дослідженнях, які спираються на філософську методологію.

Категорія образу, як і психогностична проблема, продуктивно досліджується на базі принципу відображення у спільності з іншими принципами. Аналіз категорії дії, разом із психопрасичною проблемою, набув діалектико-матеріалістичного характеру завдяки використанню принципу єдності структури діяльності і структури психіки. Категорія мотиву і психоактиваційна проблема виповнюються конкретно-науковим змістом завдяки застосуванню в конкретних дослідженнях принципу спричинення-детермінізму. Цей міцний зв’язок категорії, методологічної проблеми і принципу їх дослідження дає підставу думати, що вони утворюють немов би “вузол”, уплетений у єдину систему, і безліччю ниток зв’язаний з іншими її елементами. Так, категорія дії, психопрасична проблема, принцип практики як єдине “ядро” структури наукової психології пов’язані з іншими структурними угрупованнями, зокрема, категорією образу, психогностичною проблемою, принципом відображення.

Кожний рівень активності поведінки обіймається в “мережі” відповідних категорій. Вивчення тенденцій розвитку категоріального ладу психології показує, що при переході від одного досліджуваного рівня до іншого ускладнюється і збагачується категоріальна “мережа”, відображуючи ускладнення об’єкта дослідження. Кожний з трьох виділених рівнів активності поведінки описується у відповідних циклах категорій: а) організм: образ, дія, мотив; б) індивід: спілкування – відособлення; свідомість – несвідоме; психосоціальний образ, психосоціальна дія, психосоціальна мотивація; в) особистість: само-свідомість – надсвідоме; самооцінка, свобода вибору, творча мотивація.

Тільки перша група категорій, що фіксує психофізіологічні параметри поведінки, розроблена в сучасній психології задовільно. Лише стосовно пізнання цього рівня можна сказати, що психологія утвердила себе як самостійна наука, дві останні групи категорій починають тільки розроблятися.

Здійснена тут спроба систематизації принципів та категорій психології має попередній, пошуковий характер. Потрібна ще значна дослідницька праця, щоб на основі нової методології розробити струнку і завершену систему психологічних категорій.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 20. – С. 345.
2. Westmayer H. Kritik psychologische Unvernunft. Die Problem Psychologie als der Wissenschaft. – Berlin, 1974.
3. Пиаже Ж. Психология, междисциплинарные связи и система наук. – М., 1966. – С. 1.
4. Tomaszewski T. Wstep do psychologii. Warszawa, 1963 та Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М.: Изд. 2-е, 1974.
5. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 15. – С. 350.
6. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960. – С. 460.
7. Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977; Платонов К.К. О системе психологии. – М., 1972.
8. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 29. – С. 81.
9. Див. Ярошевский М. Г. Иван Михайлович Сеченов. – Л. 1968.
10. Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченов. – Л., 1968.
11. Див.: Максимов В.В. Анализ системы научных отношений ученых по текстам их публикаций // Социально-психологические проблемы науки. – М., 1973.
12. Шорохова Е. В. Социальная психология (проблемы и задачи) // Методологические принципы социальной психологии. – М., 1975. – С. 9.
13. Encyclopedia of Psychology, vol. 1-3. – N.-Y., 1972–1973.
14. Шорохова Е.В. Развитие методологии советской психологии // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тбилиси, 1971. – С. 253.
15. Сороковой А.Г. Социально-психологические основы руководства. – М., 1971. – С. 14.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 85.
17. Там же, с. 178.
18. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 264.
19. Там же, с. 226.
20. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 10.
21. Тютин В.С. О природе образа. – М., 1963. – С. 95.
22. Див.: Ярошевский М. Г. Специфика детерминации психических процессов // Вопросы философии. – 1972. – № 1.
23. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – С. 181.
24. Платон Соч., т. 2. – М., 1970. – С. 34.
25. Маркс К., Энгельс Ф. 3 ранних творів. – К., 1973. – С. 552.
26. Див.: Ярошевский М.Г. Специфика детерминации психических процессов // Вопросы философии. – 1972. – № 1. – С. 98.
27. Мегрелидзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. – Тбилиси, 1973. – С. 156.
28. Див.: Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1966.
29. Див.: Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – Л., 1968; Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976; Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977; Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. – Тбилиси, 1974; Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М., 1966.
30. Маркс К., Энгельс Ф. 3 ранних творів. – К., 1973. – С. 549.
31. Див. Шорохова Е.В. Принцип детерминизма в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 17.
32. Див. там само. – С. 14.
33. Ярошевский М.Г. Специфика детерминации психических процессов // Вопросы философии. – 1972. – № 1. – С. 100.
34. Мегрелидзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. – Тбилиси, 1973. – С. 126.
35. Шорохова Е.В. Принципы детерминизма в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 15.
36. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969.
37. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 29. – С. 299.
38. Фрейд З. О психоанализе. – М., 1913. – С. 43.
39. Див.: Валлон А. Психологическое развитие ребенка. – М., 1967. – С. 46.
40. Рубинштейн С.О. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 155.
41. Выготский С.Л. Воображение и творчество в детском возрасте. – 2-е изд. – М., 1967. – С. 7.
42. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 3. – С. 35.
43. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М., 1975.
44. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М., 1975. – С. 269.
45. Див.: Джемс У. Психология. – СПб., 1905.
46. Див.: Выготский Л.С. Проблема развития в структурной психологии // Вступна стаття до книги Коффка К. Основы психического развития. – М.-Л., 1937. – С. LVI.
47. Див.: Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М., 1969. – С. 218–220.
48. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960. – С. 459.
49. Выготский Л.С. Проблема развития в структурной психологии // Вступна стаття до кн.: Коффка К. Основы психического развития. – М.-Л., 1934. – С. IX.
50. Яценко О.І. Революційно-практичні засади діалектичного матеріалізму // Філософська думка. – 1971. – № 3. – С. 34.
51. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 270.
52. Ярошевский М. Г. История психологии. – М., 1966. – С. 206.
53. Джемс В. Психология. – СПб, 1905. – С. 84.
54. Челпанов Г. Мозг и душа. – СПб, 1903. – С. 140.
55. Веккер Л.М. Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 119.
56. Шерозия А.Е. К проблеме сознания и бессознательного психического. – Т. 1. – Тбилиси, 1969. – С. 137–138.
57. Дубровский Д.И. Психические явления и мозг. – М., 1971. – С. 60.
58. Веккер Л.М. Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 19.
59. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1966. – С. 55.
60. Спенсер Г. Основания психологии. – Т. 1. – СПб., 1876. – С. 138.
61. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1966. – С. 278.
62. Ярошевский М.Г. История психологии. – М. 1966. – С. 307.
63. Сеченов И.М., Павлов И.П., Введенский Н.Е. Физиология нервной системы // Избранные труды. – Вып. 1. – М., 1952. – С. 387.
64. Потенция А. А. Мысль и язык. – Одесса, 1922. – С. 8
65. Потенция А. А. Из лекций по теории словесности. – Харьков, 1930. – С. 112.
66. Там само.
67. Потенция А.А. Мысль и язык. – Одесса, 1922. – С. 118.
68. Веккер Л.М. Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 121.
69. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 23. – С. 81.
70. Веккер Л.М. Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 117.
71. Ильенков Э.В. Идеальное // Философская энциклопедия. – Т. 2. – М., 1962. – С. 220.
72. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 41.
73. Там же, с. 38.
74. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 5.
75. Див.: Пономарев Я. А. Знание, мышление и умственное развитие. – М., 1967. – С. 17–82.
76. Див.: Копнин П.В. Логические основы науки. – К., 1968. – С. 160–161.
77. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М., 1972. – С. 68.
78. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960. – С. 408.
79. Дубровский Д.И. Психические процессы и мозг. – М.,

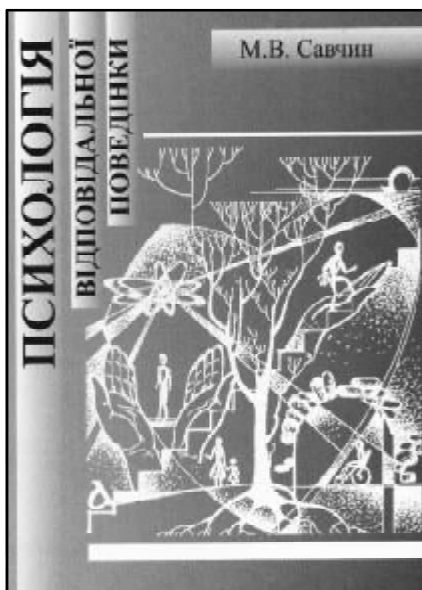

1971. – С. 204.
80. *Спиркин А.Г.* Сознание и самосознание. – М., 1972. – С. 59.
81. Там же, с. 60.
82. *Выготский Л.С.* Дефект и сверхкомпенсация // Умственная отсталость, слепота и глухонмота. – Л., 1928. – С. 57.
83. *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 336.
84. *Спиркин А.Г.* Сознание и самосознание. – М., 1972. – С. 73.
85. *Рубинштейн Л.С.* Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 5.
86. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 18. – С. 220.
87. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 63.
88. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 126.
89. Там же, с. 265.
90. *Леонтьев А.Н.* Понятие отражения и его значение для психологии // Вопросы философии. – 1966. – № 12. – С. 53.
91. *Аристотель* О душе. – М., 1937. – С. 106, 88.
92. *Ярошевский М.Г.* История психологии. – М., 1966. – С. 72.
93. *Ярошевский М. Г.* Сеченовские идеи о мышечной чувствительности в свете теории отражения и кибернетики // Вопросы философии. – 1963. – № 10. – С. 24.
94. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 246.
95. Цит. за кн.: *Роговин М.С.* Введение в психологию. – М., 1969. – С. 336.
96. *Жане П.* Неврозы. – М., 1911. – С. 289.
97. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М., 1966. – С. 341.
98. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 506.
99. *Веккер Л.М.* Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 104.
100. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М., 1966. – С. 332.
101. *Веккер Л.М.* Восприятие и основы его моделирования. – Л., 1964. – С. 73.
102. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 367.
103. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 20. – С. 460.
104. *Ярошевский М. Г.* Психология в XX столетии. – М., 1974. – 2-е изд. – С. 237.
105. *Мерлин В.С.* Лекции по психологии мотивов человека. – Пермь, 1971. – С. 10–11.
106. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – 1946. – С. 460.
107. *Пиже Ж.* Избранные психологические труды. – М., 1969. – С. 63.
108. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии. – М., 1974. – 2-е изд. – С. 237.
109. *Выготский Л.С.* Структура интересов в переходном возрасте и интересы рабочего подростка // Вопросы педологии рабочего подростка. – М., 1929. – С. 42.
110. Там же, с. 44.
111. *Мерлин В.С.* Лекции по психологии мотивов человека. – Пермь, 1971. – С. 54.
112. *Лингарт Й.* Процесс и структура человеческого учения. – М., 1970. – С. 112.
113. *Анцыферова Л.И.* Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрагама Маслоу // Вопросы психологии. – 1973. – № 4. – С. 175.
114. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 36. – С. 178.
115. Див.: *Брунер Д.* Процесс учения. – М., 1962. – С. 48–49.
116. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 23. – С. 313.
117. *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 454.
118. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. – М., 1972. – С. 293.
119. *Выготский Л.С.* Структура интересов в переходном возрасте и интересы рабочего подростка // Вопросы педологии рабочего подростка. – М., 1929. – С. 43.
120. *Маркс К., Энгельс Ф.* 3 ранних творів. – К., 1973. – С. 182.
121. *Волков Г.Н.* У колыбели науки. – М., 1971. – С. 194.
122. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии. – С. 81.
123. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. – Одесса, 1900. – С. 102.
124. Див.: *Анцыферова Л.И.* Психологическая концепция Пьера Жане // Вопросы психологии. – 1969. – № 5. – С. 176–177.
125. *Нуаре Л.* Орудие труда и его значение в истории человечества. – Харьков, 1925. – С. 34–35.
126. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. – М., 1972. – С. 413.
127. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 73.
128. *Выготский Л.С.* Педология подростка. – М., 1929. – С. 26.
129. *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 334–335.
130. Див.: *Ломов Б.Ф.* Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 124.
131. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 23. – С. 52.
132. *Парыгин Б.Д.* Основы социально-психологической теории. – М., 1971. – С. 205.
133. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Т. 46. – Ч. II. – С. 18.
134. *Парыгин Б.Д.* Основы социально-психологической теории. – М., 1971. – С. 185.
135. Зважаючи на те, що зміст категорії “свідомість” висвітлено з необхідною повнотою в працях О.М. Леонтьєва (Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977), К.К. Платонова (О системе психологии. М., 1972), О. Г. Спіркіна (Сознание и самосознание. М., 1972), не будемо розкривати його детально, а відішлемо читача до зазначених джерел.
136. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 23. – С. 313.
137. *Мюнстерберг Г.* Подсознательное // Новые идеи в философии. – Сб. 15. – СПб, 1914. – С. 56–57.
138. *Выготский Л.С.* Психология искусства. – М., 1968. – 2-е изд. – С. 96.
139. Там же, с. 327.
140. *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 499, 500.
141. *Выготский Л.С.* Психология искусства. – М., 1968. – 2-е изд. – С. 106.
142. *Выготский Л.С.* Психология искусства. – М., 1968. – 2-е изд. – С. 316–317.
143. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 12. – С. 688.
144. *Маркс К., Энгельс Ф.* 3 ранних творів. – К., 1973. – С. 551–552.
145. *Выготский Л.С.* Развитие высших психических функций. – М., 1960. – С. 373.
146. *Выготский Л.С.* Развитие высших психических функций. – М., 1960. – С. 200.
147. Там же, с. 155.
148. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 3. – С. 34.
149. Цит. за кн.: *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 35.
150. *Сэв Л.* Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 503.
151. *Ярошевский Т.* Личность и общество. – М., 1973. – С. 484.
152. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1968. – С. 305.
153. Там же, с. 329.
154. Див.: *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии. – М., 1974. – 2-е изд. – С. 432.
155. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1968. – С. 308.
156. *Джемс В.* Психология. – СПб., 1905. – С. 157.
157. *Ярошевский М.Г.* Экзистенциальная психология и проблема личности // Вопросы психологии. – 1973. – № 6. – С. 29.
158. *Анцыферова Л.И.* Психологическая концепция Пьера Жане // Вопросы психологии. – 1969. – № 5. – С. 181.
159. *Троицкий М.М.* Наука о духе. – Т. 1-2. – М., 1882.
160. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977. – С. 176.
161. *Allport G.* Personality. – NY, 1938. – P. 48.

162. Сэв Л. Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 400–401.
163. Выготский Л.С. К вопросу о динамике детского характера // Педология и воспитание. – М., 1928. – С. 106.
164. Макаренко А. С. Педагогические сочинения. – М.-Л., 1943. – С. 180.
165. Див.: Pervin L.A. Personality. – N.-Y., 1970, розділ I.
166. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 16. – С. 39.
167. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1. – С. 228.
168. Платонов К.К. Проблемы способностей. – М., 1972. – С. 77.
169. Выготский Л.С. Избранные психологические произведения. – М., 1956. – С. 475; 469.
170. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1959. – С. 482.
171. Липкина А.И. Психология самооценки школьника: Автореферат докторской диссертации. – М., 1974. – С. 26.
172. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 1. – С. 410.
173. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 3. – С. 70.
174. Сэв Л. Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 515.
175. Маркс К., Енгельс Ф. З ранних творів. – К., 1973. – С. 549.
176. Микулинский С.Р., Ярошевский М.Г. Восприятие открытия как науковедческая проблема // Научное открытие и его восприятие. – М., 1971. – С. 16.
177. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 46, ч. II. – С. 110.
178. Анцыферова Л.И. Некоторые вопросы исследования личности в современной психологии капиталистических стран // Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974. – С. 294.
179. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 246.
180. Мегрелидзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. – Тбилиси, 1973. – С. 204, 206.
181. Маркс К., Енгельс Ф. З ранних творів. – К., 1973. – С. 528.
182. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 3. – С. 28.
183. Ярошевский М.Г. На путях к общей теории творчества // Художественное и научное творчество. – Л., 1972. – С. 37.
184. Ярошевский М.Г. На путях к общей теории творчества // Художественное и научное творчество. – Л., 1972. – С. 35.
185. Ярошевский М.Г. Категориальная регуляция научной деятельности // Вопросы философии. – 1973. – №11. – С. 85.
186. Ярошевский М.Г. Биография ученого как науковедческая проблема // Человек науки. – М., 1974. – С. 35.
187. Там само, с. 45.
188. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 537.
189. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 246.
190. Роменец В.А. Психология творчості. – К., 1971. – С. 175.
191. Анцыферова Л.И. Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрагама Маслоу // Вопросы психологии. – 1974. – № 4. – С. 173.
192. Allport G. Becoming. – N.-Y., 1960.
193. Див.: Проблемы экспериментальной психологии личности // Уч. зап. Пермского пед. ин-та. – Т. 77, Вып. 6. – Пермь, 1970. – С. 63.
194. Див.: Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченов. – Л., 1968; та кн. Человек науки. – М., 1974.
195. Гегель Г.В. Соч. – Т. 3. – М., 1956. – С. 83.
196. Див.: Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. – Казань, 1969.
197. Див.: Проблемы экспериментальной психологии личности // Уч. зап. Пермского пед. ин-та. – Т. 77, Вып. 7. – Пермь, 1970. – С. 52.
198. Лейтес Н.С. Об умственной одаренности. – М., 1960. – С. 78.
199. Макаренко А.С. Избранные педагогические произведения. – Кн. 4. – М., 1949. – С. 210.
200. Сэв Л. Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 319.

Надійшла до редакції 20.01.2009.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Савчин М.В.

Психологія відповідальної поведінки: Монографія. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. — 280 с.

У монографії дається цілісна характеристика відповідальності як інтегральної якості особистості. Висвітлюються методологічні і теоретичні основи вивчення проблеми. Аналізуються психологічні механізми процесу мотивації відповідальної поведінки на різних його етапах. Описано феноменологію і типи відповідальності.

Для психологів, філософів, педагогів, практичних працівників закладів освіти та інших соціальних сфер.